

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ»
(Ειδικευση: ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ)

**Οι φορείς των γονεϊκών ρόλων και οι σχέσεις μεταξύ των συζύγων
στο έργο του Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

του

Βασιλείου Σπηλιοπούλου

Πτυχιούχου του Τμήματος Φιλολογίας του Ε.Κ.Π.Α
(Α.Μ.: 1013202204015)

ΕΠΟΠΤΗΣ

Γιώργος Ανδρειωμένος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Καλαμάτα 2024

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ»
(Ειδικευση: ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ)

**Οι φορείς των γονεϊκών ρόλων και οι σχέσεις μεταξύ των συζύγων
στο έργο του Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

του

Βασιλείου Σπηλιοπούλου

Πτυχιούχου του Τμήματος Φιλολογίας του Ε.Κ.Π.Α
(Α.Μ.:1013202204015)

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Γιώργος Ανδρειωμένος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου
Μαρίνα Γρηγοροπούλου, Μόν. Επίκουρη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου
Δήμητρα Δελλή, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Καλαμάτα 2024

Σὰν νὰ ἔχαν ποτὲ τελειωμὸ
τὰ πάθια κ' οἱ καημοὶ τοῦ κόσμου.

Τὸ μυρολόγι τῆς φώκιας

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ.....	3
ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	6
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	7
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1.....	10
Ο ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ	10
1.1 Ο ΒΙΟΣ ΤΟΥ.....	10
1.1.1 Παιδικά χρόνια έως συγγραφή.....	10
1.1.2 Ο Αλέξανδρος συγγραφέας.....	14
1.2 ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ.....	17
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2.....	19
ΟΙ ΓΟΝΕΪΚΟΙ ΡΟΛΟΙ ΓΕΝΙΚΑ	19
2.1 ΦΟΡΕΙΣ ΤΟΥ ΡΟΛΟΥ.....	19
2.1.1 Γονείς - Οικογένεια.....	19
2.1.2 Άλλοι φορείς στον γονεϊκό ρόλο - Παράγοντες Αγωγής	21
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3.....	23
ΟΙ ΓΟΝΕΪΚΟΙ ΡΟΛΟΙ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ.....	23
3.1 Ο ΒΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΑΤΕΡΑΣ.....	23
3.1.1 Η Γυφτοπούλα και οι πατεράδες της («Ή Γυφτοπούλα»).....	23
α΄) Ο Πλήθων.....	23
β΄) Ο Γύφτος	25
γ΄) Ο Βράγγης	25
3.1.2 Ο Κώστας Μαντάς («Χρήστος Μηλιόνης»).....	28
3.1.3 Ο Μπαρμπα-Στέργιος («Ο πολιτισμός εις τό χωρίον»).....	31
3.1.4. Μανώλης Φλοεράκης («Πατέρα στὸ σπίτι»).....	33
3.1.5 Πατεράδες στη Στοιχειωμένη Καμάρα («Ή Στοιχειωμένη καμάρα»).....	38
α΄) Ο Μπόζας.....	38
β΄) Ο γερο-Κουμενής.....	39
3.1.6 Άλλες περιπτώσεις	42
α΄) Ο Φραγκούλας («Ρεμβασμός τοῦ Δεκαπενταγούστου»).....	43
β΄) Ο Μαστρο-Αχιλλέας («Οἱ δύο δράκοι»).....	44
γ) Ο Μαστρο-Κυριάκος («Τ΄ Ἀστεράκι»).....	44

δ') Ο Δ. ο Λ. («Τὰ χέλια»)	45
ε') Πατεράδες στο έργο «Ἡ Φόνισσα»	46
στ') Μπαρμπα-Διόμας («Ἵπηρετρα»)	48
ζ') Οι γονεῖς του Νίκου («Ἐρημο μνήμα»)	48
3.2 Η ΒΙΟΛΟΓΙΚΗ ΜΗΤΕΡΑ	48
3.2.1 Η Παπαδιά («Στὸ Χριστὸ στὸ Κάστρο»)	49
3.2.2 Η Θεια-Σκεύω («Βαρδιάνος στὰ σπόρκα»)	50
3.2.3 Η Αφροδὸ («Ἡ Ἄκληρη»)	51
3.2.4 Η Ζωγάρα («Στρίγλα μάννα»)	53
3.2.5 Κυρα- Γαλάτσα («Τὰ Συχαρίκια»)	55
3.2.6 Η χήρα Χαρμολίνα («Ἡ Θητεία τῆς πενθερᾶς»)	56
3.2.7 Μητέρες στο έργο «Ἡ Φόνισσα»	58
α') Η Δελχαρὸ	58
β') Φραγκογιαννοῦ	60
3.2.8 Ἄλλες περιπτώσεις	62
α') Η μητέρα του Γιαννιού («Ἡ Μαυρομαντηλοῦ»)	62
β') Η μάνα του Γιάννη («Τὸ Χριστὸς Ἀνέστη τοῦ Γιάννη»)	63
γ') Η Μαριὸ η Λιβαδάκαινα («Τὸ σπιτάκι στὸ λιβάδι»)	64
δ') Ἄλλες μητέρες	65
3.3 Η ΓΙΑΓΙΑ ΩΣ ΓΟΝΙΟΣ	66
3.3.1 Η Θεια -Αρετὸ η Χρονιάρη («Ἡ Γλυκοφιλοῦσα»)	66
3.3.2 Η θεια-Αχτίτσα («Ἡ Σταχτομαζώχτρα»)	68
3.3.3 Η γρια-Κομνιανάκαινα («Παιδικὴ Πασχαλιά»)	69
3.3.4 Λοιπὲς γιαγιάδες	70
3.4 Η ΜΗΤΡΙΑ	71
3.4.1 Η Ρήνη η Μεργιανίτισσα («Τὸ κουκούλωμα»)	72
3.4.2 Η Χριστίνα η Δασκάλα («Χωρὶς στεφάνι»)	73
3.4.3 Η Καραμουσαλίνα («Ἡ Στοιχειωμένη καμάρα»)	75
3.5 ἌΛΛΑ ΠΡΟΣΩΠΑ ΣΕ ΓΟΝΕΙΚΟ ΡΟΛΟ	76
3.5.1 Θετοὶ Γονεῖς	77
α') Ο Μαστρο-Δημήτρης ο Χωριανὸς και η Γιακουμίνα («Φιλόστοργοι»)	77
β') Ο μπαρμπα-Στέργιος ο Πρακιώτης («Φιλόστοργοι»)	78
γ') Η Ρηνούλα («Τραγούδια τοῦ Θεοῦ»)	80
δ') Ο Νικόλας («Τραγούδια τοῦ Θεοῦ»)	80
3.5.2 Η Θεία	81
3.5.4 Καὶ Θεία και Αδελφὴ («Ἡ Φωνὴ τοῦ Δράκου»)	83
3.5.5 Η Αδελφὴ («Βαρδιάνος στὰ σπόρκα»)	85

3.5.6 Οι ανάδοχοι («Χρήστος Μηλιόνης» - «Η Τελευταία βαπτιστική»)	85
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4	87
ΟΙ ΣΥΖΥΓΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΣΤΟΝ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ	87
4.1 ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΣΥΖΥΓΩΝ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ	87
4.2 ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΣΥΖΥΓΩΝ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ	87
4.2.1 Ο Καντάκης και η Διαλεχτή («Τὸ Χριστόψωμο»)	87
4.2.2 Κυρα-Ρήνη και μπαρμπα- Λευτέρης («Τὸ Θαῦμα τῆς Καισαριανῆς»)	88
4.2.3 Κυρα-Ρήνη και μπαρμπα- Λευτέρης («Ἡ Χολεριασμένη»)	89
4.2.4 Ο Καίσαρας κι η Διονυσούλα («Ἡ Μακρακιστίνα»)	91
4.2.5 Το αντρόγυνο του Αγγέλου («Τὰ Πτερόεντα δῶρα»)	91
4.2.6 Ο μαστρο-Αχιλλέας και η κυρα-Αχιλλείνα («Οἱ Δύο δράκοι»)	92
4.2.7 Διάφορες περιπτώσεις	93
α') Οι Γύφτοι («Ἡ Γυφτοπούλα»)	93
β') Ο μπαρμπα-Στέργιος και η Θεοδώρα («Ὁ Πολιτισμὸς εἰς τὸ χωρίον»)	95
γ') Λοιπές περιπτώσεις	97
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	100
1. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ	100
2. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ ΑΠΟ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ	102
ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ	104
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	106
1. ΠΗΓΕΣ	106
2. ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ	106

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η εργασία αυτή δεν είναι ένα έργο αυτόνομο και ανεξάρτητο. Είναι το επιστέγασμα, η ολοκλήρωση ενός Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών, το οποίο κυριολεκτικά μας ενθουσίασε παρά τις αντικειμενικά δυσμενείς συνθήκες που υπήρχαν, όπως η απόσταση και το πλήθος των υπόλοιπων υποχρεώσεών μας. Για να φτάσουμε, όμως, στο τελευταίο στάδιο της διαδρομής, κάποιιοι μόχθησαν πολύ και μας συνόδευσαν έως εδώ κι αυτούς οφείλουμε να τους ευχαριστήσουμε. Να ευχαριστήσουμε πρωτίστως και πάνω από όλους τον Θεό για όλες τις παροχές και ευκαιρίες που μας δίνει, για την απίστευτη και θαυμαστή πρόνοιά Του. Να ευχαριστήσουμε εξαιρέτως έναν προς έναν τους καθηγητές του Προγράμματος, οι οποίοι όχι μόνο μας δέχθηκαν στην «οικογένεια» του Προγράμματος, αλλά και με πολύ κέφι, αυταπάρηση, υπευθυνότητα, επιείκεια και ευγένεια προσπάθησαν να μας μεταδώσουν ένα μέρος από τον πλούτο των γνώσεών τους και να μας μύησουν σε κόσμους πρωτόγνωρους κυριολεκτικά για εμάς. Να ευχαριστήσουμε τους συμφοιτητές μας, που στάθηκαν αναγκαίοι συνεργάτες και συναγωνιστές, και ιδιαιτέρως όσους συνεργάστηκαν μαζί μας σε διάφορες ομαδικές εργασίες. Να ευχαριστήσουμε την οικογένειά μας και ιδιαιτέρως τη σύζυγό μας πρεσβυτέρα Μαρία: τόσο από την ίδια, όσο και από τα παιδιά μας, αντλήσαμε κουράγιο, υπομονή, δύναμη αλλά και αισθανόμαστε ότι τους στερήσαμε και κλέψαμε δικό τους χρόνο. Να ευχαριστήσουμε τον Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη μας κο Ιερόνυμο για την παροχή της άδειας, προκειμένου να περατώσουμε τις σπουδές αυτές, αλλά και όλους τους ενορίτες, τα πνευματικά μας παιδιά, από τους οποίους στερήσαμε πολύτιμο χρόνο.

Όμως η εργασία αυτή απαιτήσε τις δικές της θυσίες και γέννησε τις δικές της δυσκολίες. Για να αντεπεξέλθουμε σε αυτές έμεινε δίπλα μας, ως φύλακας άγγελος, ο καθηγητής μας κος Γεώργιος Ανδρειωμένος. Ας μας επιτραπεί λοιπόν να ευχαριστήσουμε τον κο Ανδρειωμένο όλως ιδιαιτέρως. Από την αρχή μας αγκάλιασε πατρικά, μας προετοίμασε για την εργασία, στάθηκε βοηθός και συμπαραστάτης στην εκλογή του θέματος, άγρυπνος φρουρός σε όλη την επίπονη και επώδυνη διαδικασία συνθέσεως, οδηγός και ξεναγός σε μονοπάτια δύσβατα και απροσπέλαστα. Χωρίς την παρουσία του κου Ανδρειωμένου ούτε καν θα σκεφτόμασταν να προχωρήσουμε στο τόλμημα της συγγραφής μιας τέτοιας εργασίας. Ιδιαίτερη ευχαριστία οφείλουμε, επίσης, και στις κυρίες της Τριμελούς Επιτροπής, την κα Δήμητρα Δελλή και την κα Μαρίνα Γρηγοροπούλου, οι οποίες επίσης μας συμπαραστάθηκαν και μας βοήθησαν καίρια και καταλυτικά όχι μόνο κατά τη διάρκεια των μαθημάτων αλλά και κατά την εκπόνηση της εργασίας. Τέλος, εκ βάθους καρδιάς οφείλουμε ευγνωμοσύνη και ευχαριστίες στην εκπαιδευτικό και δρ. Θεολογίας κα Ευαγγελία Παπανικολάου για τις πολύτιμες επισημάνσεις και τις διορθώσεις της.

Βασίλειος Σηγλιόπουλος

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας είναι οι γονεϊκοί ρόλοι και οι σχέσεις μεταξύ των συζύγων στο έργο του μεγάλου μας λογοτέχνη Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη. Η επιλογή του θέματος δεν ήταν ούτε εύκολη ούτε απλή διαδικασία. Με γνώμονα την επιλογή ενός θέματος της αρεσκείας μας, πάνω στο οποίο θα εργαζόμασταν με όρεξη και διάθεση, επιλέξαμε αμέσως να ασχοληθούμε με το πρόσωπο του Παπαδιαμάντη, το οποίο περιβάλλουμε με άφατο θαυμασμό και του οποίου το έργο και η προσωπικότητα μας συγκινεί ιδιαίτερα. Αρχικά προσανατολιστήκαμε, πάντα με την καθοδήγηση του επιβλέποντος καθηγητού, στο θέμα της ιερωσύνης μέσα από την οπτική του Παπαδιαμάντη σχετικά με το ύψιστο αυτό αξίωμα. Δυστυχώς αναγκαστήκαμε νωρίς να εγκαταλείψουμε το θέμα, το οποίο έχει άλλος ερευνητής αναλύσει. Το θέμα του θανάτου, το οποίο επίσης είναι σημαντικό και μας γοητεύει ήταν επίσης καλυμμένο. Τελικά σκεφτήκαμε και αποφασίσαμε να μελετήσουμε από κοινού τα θέματα της γονεϊκότητας και της συζυγίας, θέματα που σαφώς εμπλέκονται σχεδόν άρρηκτα, που έχουν μεγάλη σημασία και για την εποχή του συγγραφέως και για τη σημερινή εποχή και που, επίσης, μας συνεπαίρνουν και μας απασχολούν. Είναι πολύ σημαντικό να γνωρίζουμε πώς προσεγγίζει ένα πνεύμα σαν του Παπαδιαμάντη θέματα τόσο επίκαιρα και σημαντικά για την εύρυθμη λειτουργία της κοινωνίας.

Με τον όρο «γονεϊκοί ρόλοι» αναφερόμαστε σε όλα εκείνα τα πρόσωπα, τα οποία ανέλαβαν κάποια δεδομένη χρονική στιγμή, μόνιμα ή προσωρινά, την ευθύνη της ανατροφής ενός τουλάχιστον ή και περισσότερων παιδιών. Τα πρόσωπα αυτά δεν ταυτίζονται πάντοτε με τα πρόσωπα των δύο γονέων. Οι σχέσεις δε μεταξύ των συζύγων είναι ένα συναφές θέμα και προς τούτο αισθανθήκαμε την ανάγκη να το συνεξετάσουμε έστω και ακροθιγώς.

Για την εκπόνηση αυτής της εργασίας μπήκαμε στον πολύ ευχάριστο κόπο να διαβάσουμε ολόκληρο το έργο του Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, όπως έχει εκδοθεί από τις εκδόσεις Δόμος, μετά από ευγενέστατη δωρεά κάποιων φίλων, τους οποίους ευχαριστούμε εκ μέσης καρδιάς. Αυτός ήταν και ο πρώτος στόχος στον οποίο απέβλεπε η επιλογή του θέματος και ο οποίος επετεύχθη πλήρως. Κατά το μέτρο του δυνατού μας δόθηκε, έτσι, η ευκαιρία να ζήσουμε πλήρως τη «μυσταγωγία», εντρυφώντας σε έναν κόσμο διαφορετικό, μιας άλλης εποχής, αλλά τόσο επίκαιρο, τον παπαδιαμαντικό κόσμο.

Κατά την ανάγνωση των έργων σημειώναμε όσα κείμενα και χωρία σχετίζονται με τα θέματά μας. Ο όγκος του υλικού, που προέκυψε, ήταν ασύλληπτα μεγάλος και αυτή ήταν η πρώτη δυσκολία που εμφανίστηκε. Μέσα σε ένα κυκεώνα σχετικών πληροφοριών έπρεπε να επιλέξουμε

ένα ελάχιστο ποσοστό, αποτελούμενο από τα πιο χαρακτηριστικά και αντιπροσωπευτικά έργα. Η επιλογή αυτή απετέλεσε την πιο επίπονη, ίσως, και πιο δύσκολη φάση της εργασίας μας. Ακόμη και μετά την ολοκλήρωση της συγγραφής της εργασίας, οι ενδοιασμοί και οι αμφιβολίες για το κατά πόσο επιτύχαμε τον σκοπό αυτό παραμένουν το ίδιο ζωντανές και αυξάνουν. Είναι άλλωστε –κι αυτό μας παρηγορεί και μας ώθησε να συνεχίσουμε χωρίς πισωγυρίσματα και διαρκείς αλλαγές–, αδύνατον να «απορρίψεις» οποιοδήποτε υλικό απ’ το έργο του Παπαδιαμάντη και να μην αισθάνεσαι ότι έσφαλες, ότι αστόχησες και ότι μείωσες το αποτέλεσμα και αδικήσες τον ίδιο.

Η εργασία αυτή αρθρώνεται σε πέντε κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο επιχειρούμε μια όσο το δυνατόν πιο συνοπτική αναφορά στον βίο και το έργο του Παπαδιαμάντη. Στηριχτήκαμε τόσο στο αυτοβιογραφικό του σημείωμα όσο και στη βιογραφία του, που μας δίνει ο Γεώργιος Βαλέτας. Αναγνωρίζουμε εκ των προτέρων και ομολογούμε ότι το μέγεθος του κεφαλαίου αυτού ξέφυγε σε μέγεθος από τις προσδοκίες μας, αλλά ομολογούμε, επίσης, ότι γνωρίσαμε τέτοιες λεπτομέρειες για τη ζωή του, που ο θαυμασμός μας και η αγάπη μας προς το πρόσωπό του και το έργο του πολλαπλασιάστηκαν. Το έργο του το παραθέσαμε πολύ περιληπτικά και διότι εύκολα κανείς το βρίσκει στο διαδίκτυο και διότι η βιογραφία του, η προσωπικότητά του, είναι ένα στοιχείο πολύ πιο απαραίτητο για να ακολουθήσουμε τη σκέψη του για τα ζητήματα, που πραγματεύεται αυτή η εργασία.

Στο δεύτερο κεφάλαιο κάνουμε μια σύντομη εισαγωγή για την αξία και το ύψος του ρόλου των γονέων γενικώς και μια αναφορά για το ποιοι μπορεί ή πρέπει να είναι οι παράγοντες αγωγής του παιδιού.

Στο τρίτο κεφάλαιο, που αποτελεί τον πυρήνα της εργασίας και το κέντρο του στόχου, αναφέρουμε παραδείγματα ανθρώπων από το παπαδιαμαντικό έργο, που υπηρέτησαν τον γονεϊκό ρόλο. Η δομή του κεφαλαίου είναι η εξής:

Στην πρώτη ενότητα μελετήσαμε από δέκα περίπου έργα του Παπαδιαμάντη τον ρόλο του πατέρα μέσα από παραδείγματα (πέντε πιο αναλυτικά και πέντε περιληπτικά) βιολογικών πατεράδων. Στη δεύτερη ενότητα από περίπου δέκα έργα μελετήσαμε τον ρόλο του γονέως, μέσα από παραδείγματα γυναικών με τον ρόλο της βιολογικής μητέρας (επτά αναλυτικά και τρία σύντομα). Στην τρίτη ενότητα είδαμε τη γιαγιά να αναλαμβάνει τον ρόλο των γονέων μέσα από τρία έργα του. Στην τέταρτη ενότητα μελετήσαμε άλλους ανθρώπους, που έγιναν γονείς για κάποια «ξένα» παιδιά. Συγκεκριμένα μελετήσαμε περιπτώσεις που τον γονιό αντικατέστησαν:

α') Θετοί γονείς, άσχετοι συγγενικά με τα παιδιά (τέσσερις περιπτώσεις σε δύο έργα).

β') Η θεία των παιδιών.

γ') Η αδελφή (και ταυτόχρονα θεία των παιδιών της αδελφής της).

δ') Η αδελφή των ορφανών παιδιών ενώ εξετάσαμε και τις σχέσεις δύο αναδόχων, οι οποίοι

δεν ανέλαβαν την πλήρη ευθύνη των παιδιών βέβαια, αλλά ενήργησαν, σε δεδομένη στιγμή, αντί αυτών.

Στο τέταρτο κεφάλαιο προσεγγίσαμε πολύ ακροθιγώς το θέμα των σχέσεων των συζύγων. Πλησιάσαμε το θέμα μέσα από έξι έργα του Παπαδιαμάντη, τα οποία παραπέμπουν σε πέντε διαφορετικά ζευγάρια και τα οποία είδαμε κάπως πιο αναλυτικά. (Η περίπτωση του ενός ζευγαριού εκτείνεται σε δύο διηγήματα διαφορετικά). Στη συνέχεια ασχοληθήκαμε πιο επιγραμματικά με διάφορες άλλες περιπτώσεις από διάφορα έργα του.

Τελευταία επιχειρήσαμε να εξαγάγουμε και να διατυπώσουμε κάποια βασικά συμπεράσματα σε δύο ενότητες: α') συμπεράσματα για το έργο του Παπαδιαμάντη σχετικά με τα ζητήματα της εργασίας, και β') συμπεράσματα, που προκύπτουν για τα θέματά μας από το έργο του.

Είναι βέβαιο ότι οι δυσκολίες, ειδικά λόγω του όγκου του υλικού, ήταν πολλές και εξίσου βέβαιο ότι μόνο λίγες ξεπεράστηκαν σε ικανοποιητικό βαθμό. Με την ελπίδα ότι θα βρεθούν στο μέλλον ερευνητές, που θα προσεγγίσουν το πολύ αυτό σημαντικό θέμα πιο εξαντλητικά, ώστε να έχουμε μια πιο πλήρη εικόνα, παραδίδουμε την εργασία προς κρίσιν από την επιτροπή αλλά και τον κάθε αναγνώστη ξεχωριστά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Ο ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ

1.1 Ο ΒΙΟΣ ΤΟΥ

1.1.1 Παιδικά χρόνια έως συγγραφή.

Είναι αδύνατον να μελετήσουμε το οποιοδήποτε θέμα σχετικά με τον οποιονδήποτε λογοτέχνη, χωρίς να έχουμε μια, αμυδρή έστω, εικόνα για την προσωπικότητα του συγγραφέα αλλά και την εποχή κατά την οποία γράφει. Αναμφισβήτητα, τόσο η προσωπικότητα του συγγραφέα όσο και ο χώρος, αλλά και ο χρόνος, η εποχή δηλαδή κατά την οποία γράφει, επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζει τις διάφορες κοινωνικές παραμέτρους στο έργο του. Η προσπάθεια αναφοράς στον βίο του Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη παρέχει την ιδιαίτερη ευλογία και ευκαιρία να έχουμε στη διάθεσή μας βιογραφικά στοιχεία από το χέρι του ίδιου. Νομίζουμε, λοιπόν, ότι είναι φρονιμότερο να αρχίσουμε την παράθεση των βιογραφικών στοιχείων του μεγάλου αυτού λογοτέχνη από το αυτοβιογραφικό σημείωμα, που ο ίδιος μας άφησε κατά παράκληση του Γιάννη Βλαχογιάννη, σύμφωνα με την Εταιρεία Παπαδιαμαντικών Σπουδών, η οποία δημοσιεύει αυτό το σημείωμα¹.

Γεννήθηκε, όπως γράφει στο αυτόγραφο αυτό σημείωμα, στη Σκιάθο στις 4 Μαρτίου του 1851. Το 1863 αποφοίτησε από το λεγόμενο «Ελληνικό Σχολείο», αλλά μόλις τέσσερα χρόνια αργότερα, το 1867, κατάφερε να εγγραφεί και να φοιτήσει στο Γυμνάσιο Χαλκίδας, στο οποίο, όμως, παρακολούθησε μόνον τις δύο πρώτες τάξεις ενώ την Τρίτη Τάξη την παρακολούθησε σε Γυμνάσιο του Πειραιά. Στη συνέχεια διακόπτει τις σπουδές του και συνεχίζει τη φοίτηση στην Τετάρτη Τάξη το 1873 σε Γυμνάσιο των Αθηνών και συγκεκριμένα στη Βαρβάκειο Σχολή, αφού προηγουμένως, το έτος 1872 επισκέπτεται για πρώτη φορά το Άγιο Όρος. Το 1874 γράφεται στη Φιλοσοφική Σχολή των Αθηνών στην οποία παρακολουθεί μαθήματα φιλολογικά και ταυτοχρόνως «κατ' ιδίαν» ασχολείται με την εκμάθηση ξένων γλωσσών. Ο ίδιος ομολογεί στο ίδιο σημείωμα ότι η πρώτη του επαφή με την τέχνη δεν ήταν η λογοτεχνία, αλλά η ζωγραφική και μάλιστα η αγιογραφία, αφού από μικρός προσπαθούσε να εικονίσει τους αγίους. Η συγγραφή στίχων και η απόπειρα να γράψει μια κωμωδία και αργότερα, το 1868, ένα μυθιστόρημα καταλήγει στη δημοσίευση στο περιοδικό της Κωνσταντινούπολης *Νεολόγος*, το 1879, του μυθιστορήματος «Η Μετανάστις». Ακολουθεί η δημοσίευση ενός ποιήματος στο θρησκευτικό περιοδικό *Ο Σωτήρ* και

---

¹ Βλ. Εταιρεία Παπαδιαμαντικών Σπουδών, διαδικτυακή πηγή: <https://www.papadiamantis.net/aleksandros-papadiamantis/viografika>. Τελευταία ανάκτηση 15/12/23.

το 1882 του μυθιστορήματος «Οι έμποροι των Εθνών» στο περιοδικό *Μη χάνεσαι*. Τέλος, όπως μας πληροφορεί ο Παπαδιαμάντης, συνέγραψε περισσότερα από εκατό διηγήματα, τα οποία, όπως είναι γνωστό, δεν εκδόθηκαν όσο βρισκόταν στη ζωή σε κάποιο τόμο, αλλά δημοσιεύονταν σε εφημερίδες της εποχής.

Βέβαια τυγχάνει αυτονόητο ότι αυτά δεν είναι ούτε τα μόνα ούτε τα πιο απαραίτητα στοιχεία για να μπούμε στη φυσιογνωμία και στον χαρακτήρα του μεγάλου λογοτέχνη. Περισσότερα στοιχεία μας δίνει ο Γ. Βαλέτας στο βραβευμένο από την Ακαδημία Αθηνών έργο του για τη ζωή και το έργο του Παπαδιαμάντη². Από το έργο αυτό θα αντλήσουμε και θα σταχυολογήσουμε περιορισμένα στοιχεία, τα οποία ερμηνεύουν εν πολλοίς τη στάση και τις θέσεις του Παπαδιαμάντη για τον ρόλο των γονέων στην κοινωνία μας.

Το πραγματικό του επίθετο, δηλαδή το όνομα της γενιάς από την οποία καταγόταν, ήταν «Εμμανουήλ» ενώ το Παπαδιαμάντης το οφείλει στον ιερέα πατέρα του π. Αδαμάντιο. Ο πατήρ Αδαμάντιος ορφάνεψε στην ηλικία των οκτώ ετών και ανατράφηκε από τον θείο του ιερομόναχο Διονύσιο, άνθρωπο πολύ σοφό, ασκητικό, τηρητή ακριβή της εκκλησιαστικής τάξης και των Ιερών Κανόνων της Εκκλησίας, γνήσιο συνεχιστή του Κολλυβαδικού Κινήματος³, που ανθούσε τότε στη Σκιάθο. Ο Αδαμάντιος μεγαλώνοντας, γίνεται ιερέας, ο οποίος ακολουθεί πιστά το Κολλυβαδικό

---

² Βλ. Γεώργιος Βαλέτας, *Παπαδιαμάντης: Η ζωή - το έργο - ή εποχή του*, Τυπογραφεία «Πρωινή», Μυτιλήνη 1940, σσ. 79-277.

³ Ως Κολλυβάδες χαρακτηρίστηκαν ένα σύνολο μοναχών και κληρικών, οι οποίοι αντιστέκονταν σε κάθε καινοτομία που εισερχόταν στην Ορθόδοξη Εκκλησία και μάλιστα από τη δυτική θεολογία. Το όνομα είναι ειρωνικό και προέρχεται από τη σθεναρή αντίδραση, που προέβαλαν, στη μεταφορά της τελέσεως των μνημοσύνων από την ημέρα του Σαββάτου, την αφιερωμένη στους νεκρούς, την Κυριακή, ημέρα που εορτάζεται η Ανάσταση του Χριστού και συνεπώς δεν αρμόζει η τέλεση νεκρικών ακολουθιών. Ο χαρακτηρισμός «κληροδοτήθηκε» από τους αρχικούς ηγέτες του κινήματος σε όσους ακολούθησαν τα βήματά τους και παρέμεναν προσηλωμένοι στην ακρίβεια της εκκλησιαστικής τάξης. Για την ιστορία του Κινήματος των Κολλυβάδων, βλ. Αθανάσιος ό Πάριος, *Δήλωσις τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὁρει ταραχῶν ἀληθείας. Ἱστορία καὶ θεολογία τοῦ Κολλυβαδικοῦ κινήματος βάσει ἀνεκδότων χειρογράφων*, ἐπιμ. Θεοδωρήτου Ἱερομονάχου Ἀγιορείτου, Ἀθήναι 1988· Θεόκλητος Διονυσιάτης, μοναχός, *Ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης. Ὁ βίος καὶ τὰ ἔργα του. 1749 - 1809*, ἐκδ. Ἀστήρ, Ἀθήναι 19782, σσ. 43 - 47. Σπυρίδων Μακρῆς., «Κολλυβάδες», *ΘΗΕ* 7 (1965), στ. 742 - 745. Χαρίλαος Τζώγας, *Ἡ περί μνημοσύνων ἔρις ἐν Ἁγίῳ Ὁρει κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1969. Κωνσταντῖνος Ἀκριβόπουλος, *Τὸ Κολλυβαδικὸ κίνημα. Ἡ τελευταία φιλοκαλικὴ ἀναγέννηση*, ἐκδ. Τέρτιος, Κατερίνη 2001, σσ. 47 - 67. Κωνσταντῖνος Παπουλίδης, *Τὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων*, ἐν Ἀθήναις 1971 [Σειρά: Ἐκκλησιαστικαὶ Ἐκδόσεις Ἐθνικῆς Ἑκατονπεντηκονταετηρίδος, 7]. Χαράλαμπος Σωτηρόπουλος, «Κολλυβάδες - Αντικολλυβάδες», *Ἀντίδωρον Πνευματικόν, Τιμητικὸς Τόμος ἐπὶ τῇ 50ετηρίδι ἐπιστημονικῆς δράσεως καὶ τῇ 40ετηρίδι καθηγεσίας καὶ ἐκκλησιαστικῆς δράσεως Γεράσιμου Ἰω. Κονιδάρη*, Ἀθήναι 1981, σσ. 461 - 487.

κίνημα. Οι ενορίτες του τον αγαπούν και τον σέβονται και, όπως τα γεγονότα και τα γραπτά του Παπαδιαμάντη αποδεικνύουν, το ίδιο νιώθει πολύ έντονα και ο ίδιος του ο γιος. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι ο μεγάλος μας λογοτέχνης υπερασπίστηκε με δημόσια κείμενα τον ιερέα πατέρα του, όταν εκείνος αντιμετώπισε έναν σύγχρονο αιρετικό, τον Απόστολο Μακράκη. Όλο αυτό το κλίμα, λοιπόν, σημαδεύει ανεξίτηλα τον μικρό Αλέξανδρο και, προφανώς, διαμορφώνει όλη την κοσμοθεωρία του και τις απόψεις του για την κοινωνία και τις διαπροσωπικές σχέσεις. Μέσα από αυτό το πρίσμα, μέσα από τη βαθιά και συνεπή πίστη του στον Θεό και την Εκκλησία, μέσα από το πρίσμα της ορθόδοξης θεολογίας παρακολουθεί και ερμηνεύει τα πάντα και μέσα από το ίδιο πρίσμα εμπνέεται και συγγράφει, καταθέτοντας το βίωμά του.

Η μητέρα του, γόνος της περίφημης οικογένειας των Μωραϊτίδων, ακολουθεί με συνέπεια και αφοσίωση τον ρόλο της πρεσβυτέρας και μεγαλώνει αναλόγως και τα πέντε επιζώντα παιδιά της, τα τρία κορίτσια και τα δύο αγόρια. Ο Αλέξανδρος είναι το τρίτο κατά σειρά τέκνο της οικογένειας, μη συμπεριλαμβανομένων των δύο πρώτων, τα οποία πέθαναν νωρίς. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι μόνο η μία αδελφή του και ο αδελφός του κατάφεραν να δημιουργήσουν οικογένεια.

Ως παιδί ο Αλέξανδρος, πάντα κατά τον Βαλέτα, διακρίνεται από φιλομάθεια, από αγάπη και καλή περιέργεια για τις τέχνες, στις οποίες επιθυμεί να πειραματίζεται. Παράλληλα τον διέκρινε και μια αφηρημάδα (δείγμα ότι οραματιζόταν; Ότι ζούσε παράλληλα σε άλλους κόσμους, τους κόσμους, που περιέγραφε στα διηγήματά του;). Η βαθμολόγησή του με το χαρακτηρισμό «μέτριος», η οποία απογοητεύει όλες τις προσδοκίες όσων τον γνώριζαν καλά, δεν οφείλεται στην έλλειψη ικανοτήτων, αλλά στη συστηματική του ενασχόληση με τη ζωγραφική, η οποία του αποσπούσε πολύ από τον χρόνο των μαθημάτων. Οι παιδικές αυτές ζωγραφιές μαρτυρούν πολλά για την παιδική του σκέψη και τις επιρροές που είχε δεχτεί. Αξιοματικοί, ιερείς, λιτανείες, επίσκοποι και μίτρες, ξωκλήσια, κεντρικά σημεία της ιδιαίτερης πατρίδας του ήταν τα αγαπημένα του θέματα στις παιδικές του ζωγραφιές. Τα ίδια θέματα και οι ίδιες ευαισθησίες θα τον ακολουθήσουν κι όταν ακολουθήσει τον δρόμο της λογοτεχνίας.

Το Σχολαρχείο, στο οποίο γράφεται το 1860 με το όνομα «Αλέξανδρος Παπά Αδαμαντίου», το τελειώνει με καθυστέρηση τεσσάρων χρόνων, λόγω της παραίτησης του δασκάλου του και της μετατροπής του σχολαρχείου σε διτάξιο σχολείο, παρά την προσπάθεια του πατέρα του να καλύψει το κενό της Τρίτης τάξης. Το τελειώνει μάλιστα στη Σκόπελο με το όνομα «Αλέξανδρος Αδ. Αδαμαντιάδης». Το απολυτήριο αυτό, σε συνδυασμό με τις μεγάλες κοινωνικές αποκλίσεις, που τον διέκριναν, θα απομονώσει τον Αλέξανδρο από τα παιδιά των ψαράδων και των αγροτών με τα οποία ήδη υπήρχε μια διάσταση και μια παρενόχληση εναντίον του εκ μέρους τους, λόγω της ιδιότητας του πατέρα του και της φτώχειας της οικογένειάς του. Υφίσταται έντονα, όπως και ο ίδιος

περιγράφει, αυτό που σήμερα θα ονομάζαμε μπούλιγκ. Επιπλέον η ανωτερότητά του όσον αφορά στο πνευματικό του επίπεδο θα χειροτερέψει τα πράγματα, καθώς δεν του έδινε πολλές επιλογές συναναστροφής με τους συνομηλίκους του και θα τον αναγκάσει να απομονωθεί περισσότερο. Από παιδί υπήρξε ιδιόρρυθμος και συναναστρεφόταν συγκεκριμένα παιδιά. Στη φτώχεια της οικογένειάς του και στο το επάγγελμα του πατέρα του, που ήταν αφορμές και τα δύο για συμπλέγματα κατωτερότητας και παρενοχλήσεις, θα προστεθεί και το απολυτήριο του Σχολαρχείου, το οποίο θα χειροτερέψει τα πράγματα και θα ανοίξει ακόμη περισσότερο την ψαλίδα. Όλα αυτά θα τον οδηγήσουν στην αποζήτηση της φυγής.

Το 1867 φεύγει για τη Χαλκίδα, προκειμένου να φοιτήσει στο εκεί Γυμνάσιο. Στη Δευτέρα Γυμνασίου συγκρούεται με τον θεολόγο του σχολείου και επιστρέφει στο νησί του. Μόνο μετά από παρακλήσεις φίλων και συγγενών, δέχεται να δώσει εξετάσεις τον Σεπτέμβρη, για να μη χάσει την τάξη, στις οποίες τα πηγαίνει περίφημα. Αμέσως μετά ξεκινά για την Αθήνα για να ολοκληρώσει εκεί τις γυμνασιακές του σπουδές με τη βοήθεια των εξαδέλφων του. Στο μεσοδιάστημα γράφει και μια κωμωδία, σχετική με τον θεολόγο με τον οποίο συγκρούστηκαν, η οποία χάνεται.

Αποφεύγει τα Γυμνάσια της Αθήνας και γράφεται σε εκείνο του Πειραιά. Ο πατέρας του διαφωνεί και ανησυχεί με τις σπατάλες του, με την ανικανότητά του να ζήσει με οικονομία, με την άρνησή του, με διάφορες δικαιολογίες, να αξιοποιήσει συστατικές επιστολές, που έχει στα χέρια του, για να διοριστεί σε κάποια θέση. Οι επιστολές, που ανταλλάζει με τον πατέρα του, είναι γεμάτες διάσταση και διαφωνίες η δε απόφαση του ιερέως να τον αναθέσει σε «κηδεμόνα» τον οδηγεί ακόμη και στην απειλή της αυτοκτονίας. Ο Αλέξανδρος δεν είναι τεμπέλης, αλλά μαστίζεται από αισθήματα κατωτερότητας και συμπλέγματα. Δεν πιστεύει ότι μπορεί να τα καταφέρει σε τίποτα και γι' αυτό φοβάται να βγει στη ζωή. Τελικώς διακόπτει και πάλι τις σπουδές του και γυρίζει στο νησί.

Στο νησί παλεύει από τη μια πλευρά με τον έρωτα για κάποια κοπέλα και από την άλλη με την ασκητική της Εκκλησίας. Το 1872 επισκέπτεται το Άγιο Όρος, εκπληρώνοντας ένα παιδικό του όνειρο. Οι εκεί μοναχοί και η μεγάλη αυστηρότητα στον βίο και στην τάξη τον αποτρέπουν να γίνει μοναχός. Τον Σεπτέμβριο του 1873, ήδη στα 22 του, επιστρέφει στις σπουδές του και φοιτά στη Βαρβάκειο Σχολή. Φοιτά μετά από κατατακτήριες εξετάσεις κατ' ευθείαν στην Τετάρτη τάξη. Ολοκληρώνει το Γυμνάσιο το 1874 και πηγαίνει κατόπιν στο νησί για το καλοκαίρι, ώστε να προετοιμαστεί για τις εισαγωγικές εξετάσεις του Πανεπιστημίου. Επιστρέφει στα τέλη του Αυγούστου και πάλι στην Αθήνα για τις εξετάσεις στις οποίες επιτυγχάνει και έτσι στις 16 Σεπτεμβρίου γράφεται στη Φιλοσοφική Σχολή. Παράλληλα τελειοποιεί τα γαλλικά του και αρχίζει τα αγγλικά σε μια εποχή που η γλωσσομάθεια ήταν σπανιότατη και συνεπώς θα μπορούσε, όπως και έγινε, να του προσφέρει και βιοποριστική βοήθεια.

Τελικά τα μαθήματα του Πανεπιστημίου δεν τον ενθουσιάζουν και δεν τα παρακολουθεί συστηματικά, με μερικές μόνο εξαιρέσεις. Ιδιαίτερα μαθήματα για να κάνει δεν βρίσκει εύκολα για να μπορεί να εξοικονομεί λίγα χρήματα για να ζει. Ταυτόχρονα ένα περιστατικό με τον εξάδελφό του τον αναγκάζει να νοικιάζει μόνος του δωμάτιο, αλλά και να προμηθευτεί μερικά σκεύη και έπιπλα. Αποτέλεσμα όλων αυτών είναι να είναι μονίμως χρεωμένος και να μη μπορεί να γυρίσει στη Σκιάθο παρά τις συνεχείς παρακλήσεις της οικογένειάς του αλλά και τις υποσχέσεις που ο ίδιος, ματαίως, δίνει. Έχει ήδη φτάσει 28 ετών. Στο διάστημα μάλιστα αυτό στρατεύεται προσωρινά, αλλά, μετά από ένσταση, δεν υπηρετεί τη θητεία του.

Όμως δεν ακηδιά. Μελετά μόνος του τους αρχαίους συγγραφείς και ιστορικούς. Απαγγέλει από στήθους ολόκληρα αποσπάσματα και έργα, σημειώνει, μελετά συστηματικά μόνος και δεν χάνει την ώρα του στο Πανεπιστήμιο όπου κυριαρχεί η αναξιοκρατία και τα ρουσφέτια και το επίπεδο είναι χαμηλό. Η γνωριμία του με τον Παύλο Νιρβάνα, μαθητή ακόμα τότε, που είχε μόλις τυπώσει τα πρώτα του ποιήματα, τον βοηθά να κατασταλάξει, να παραδεχθεί ότι το μόνο που τον γεμίζει είναι το γράψιμο. Κάπως έτσι αρχίζει να ξετυλίγεται το ταλέντο του !

1.1.2 Ο Αλέξανδρος συγγραφέας

Ακολουθώντας πάντοτε τη διήγηση του Γεωργίου Βαλέτα, βλέπουμε τον Παπαδιαμάντη να δημοσιεύει στον *Νεολόγο* της Κωνσταντινούπολης το πρώτο του μυθιστόρημα, το έργο «Η Μετανάστις». Δημοσιεύεται το έτος 1878-79 σε συνέχειες επί τέσσερις μήνες. Ο Βαλέτας αξιολογεί πολύ θετικά το γεγονός ότι ο Αλέξανδρος δημοσιεύει με ψευδώνυμο το έργο αυτό και μάλιστα παρουσιασμένο ως σημειώσεις κάποιας γριάς, που βρέθηκαν σε κάποιο συρτάρι και του παραχωρήθηκαν. Βλέπει την ταπείνωση και τον δισταγμό πίσω από την ανωνυμία αυτή, τη σύνεση του πρωτοεμφανιζομένου. Το 1880 στρατεύεται για δεύτερη φορά, αυτή τη φορά για να εκτίσει τη θητεία του. Με τη μεσολάβηση συμπατριωτών του, τοποθετείται στο Υπουργείο Στρατιωτικών. Την ίδια περίοδο, και μετά από επτά ολόκληρα χρόνια, επισκέπτεται ως αδειούχος την οικογένειά του στη Σκιάθο.

Στη συνέχεια εμφανίζεται για πρώτη φορά και στο αναγνωστικό κοινό της Αθήνας με ένα ποίημα, που δημοσιεύεται στο θρησκευτικό περιοδικό *Ο Σωτήρ*. Στο δε γράμμα του πατέρα του τον Νοέμβριο του 1881, το γεμάτο για άλλη μια φορά με παράπονα των γονέων και με τις φήμες, που κυκλοφορούν στο νησί, απαντά με την αποστολή των φύλλων της σατιρικής εφημερίδος *Μη χάνεσαι*, στην οποία έχει αναλάβει την επιφυλλίδα και δημοσιεύει, και πάλι σε συνέχειες, το έργο του «Οι έμποροι των εθνών». Υπογραμμίζει στους γονείς του ότι δεν πρόκειται για σατιρικό έργο, ότι το γράφει κατ' ανάγκην και τους παρακαλεί να μην μαθευτεί στο νησί. Άλλωστε το υπογράφει

με το ψευδώνυμο Μποέμ, που φαίνεται να τον εκφράζει και να ταυτίζεται με αυτό που αισθάνεται ότι είναι.

Ο δρόμος της δόξας έχει ανοίξει για εκείνον. Με τη μεσολάβηση του Μωραϊτίδη, προσλαμβάνεται ως μεταφραστής γαλλικών εφημερίδων στην *Εφημερίδα*, συνεχίζοντας τη συνεργασία με το *Μη χάνεσαι*. Λίγο αργότερα δημοσιεύεται σε συνέχειες, που ολοκληρώνονται εντός εξαμήνου, στην επιφυλλίδα της εφημερίδας *Ακρόπολις* το μυθιστόρημά του «Η Γυφτοπούλα». Το πρώτο που υπογράφει με το πραγματικό όνομά του και το πρώτο, το οποίο, πριν ακόμα ολοκληρωθεί, μεταφράζεται στα ιταλικά. Παραταύτα η ζωή του δεν στρώνει ακόμα. Ακόμα παλεύει για το ψωμί του. Δυσκολεύεται να αντιμετωπίσει τόσο την υλική φτώχεια όσο και την καταφρόνηση για την αποτυχία του να πάρει το πτυχίο του. Όλα αυτά τον πικραίνουν, αισθάνεται ανίκανος και κατώτερος, απολογείται διαρκώς, παρ' ότι γνωρίζει καλά ότι είναι πολύ ανώτερος ακόμα και από τους καθηγητές του στο Πανεπιστήμιο.

Το καλοκαίρι του 1890 επιστρέφει με άδεια από την εφημερίδα στο νησί. Το νησί του ξυπνά τη νοσταλγία, την αγάπη του για τη φύση, την παράδοση, την αγιορείτικη εκκλησιαστική τάξη που ακολουθείται εκεί. Όλα αυτά τα έχει πια ανάγκη, γίνονται το υλικό του και η έμπνευση για να γράψει. Έτσι, όταν επιστρέφει στην Αθήνα, ασφυκτιά κυρίως πνευματικά. Δε βρίσκει σε κανένα Ναό ανάπαυση, διότι παντού βλέπει καινοτομίες και παρατυπίες. Τελικώς το 1891 προσλαμβάνεται επίσημα ως δεξιάς ψάλτης και τυπικάρης στον Ιερό Ναό του προφήτου Ελισαίου. Στον ιστορικό αυτό Ναό ο αγιορείτης μοναχός Μεθόδιος είχε φέρει τις κατά το τυπικό του Αγίου Όρους αγρυπνίες. Στον Ναό ιερουργούσε για πολλά χρόνια ο άγιος Νικόλαος Πλανάς, για τον οποίο ο Παπαδιαμάντης έχει αφιερώσει συγκεκριμένο άρθρο, αλλά και συχνάζαν ο άγιος Νεκτάριος, ο ξάδελφος του Παπαδιαμάντη Αλέξανδρος Μωραϊτίδης, ο Παύλος Νιρβάνας, ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου και πολλές μεγάλες προσωπικότητες από τον χώρο των γραμμάτων και της Εκκλησίας⁴.

Συγγράφοντας διηγήματα, μυθιστορήματα και άρθρα, ο Παπαδιαμάντης, συνέχισε μια ήσυχη ζωή ανάμεσα στο εκάστοτε (δεν άλλαξε πολλές φορές) μικρό δωματάκι του, τους Ναούς, το αναψυκτήριο όπου έτρωγε και το φαγητό του και, τέλος, το μπακάλικό όπου από τη μια έπινε κρυμμένος και απομονωμένος το κρασάκι του κι από την άλλη παρατηρούσε και μελετούσε την κοινωνία και τα κοινωνικά φαινόμενα. Το μπακάλικό αποτελεί το σκηνικό για πλήθος από τα έργα του. Γράφει για πολλές εφημερίδες και ταυτόχρονα μεταφράζει. Εργάζεται αδιάκοπα και εξαντλητικά. Δίνει τη δουλειά του, πάντοτε με αφάνταστη συστολή και ντροπή μικρού παιδιού,

---

⁴ Για τον ιστορικό Ναό του Αγίου Ελισαίου και την εγκατάλειψή του, καθώς και για τις εκεί τελούμενες αγρυπνίες βλ.: Ιεζεκίηλ Βελανιδιώτης, «Παλαιά κείμενα. Ο παλαιός ναός του προφήτου Ελισαίου», *Παπαδιαμαντικά Τετράδια*, τεύχ. 5, Χριστούγεννα 2000, σσ. 78 - 80.

πληρώνεται για αυτήν και δεν ασχολείται πλέον με την τύχη και την πορεία της. Ούτε καν με τις διορθώσεις που θα υποστεί. Κατά μαρτυρία του Νιρβάνα, οι μεταφράσεις του κουτσοιούνται και το μεγαλύτερο μέρος του μόχθου του πηγαίνει χαμένο και πετάγεται⁵.

Το ύφος του, η γλώσσα του, η στάση του σώματός του, η ενδυμασία του αποδεικνύουν τη μεγάλη του ταπείνωση αλλά και παραπέμπουν περισσότερο σε ζητιάνο παρά σε λογοτέχνη. Χαρακτηριστικό το ανέκδοτο με τον θυρωρό της εφημερίδας, που του απαγόρευε την είσοδο, όταν πήγαινε για να παραδώσει το υλικό του.

Τσακισμένος από την εργασία και την παραμέληση του εαυτού του, επιστρέφει το Πάσχα του 1894 για λίγο στο νησί με άδεια από την εφημερίδα και με τη δυνατότητα να εργάζεται και από μακριά. Επιστρέφει και πάλι ταπεινωμένος, σακατεμένος, φτωχός, μα τούτη τη φορά με δόξα και αναγνώριση. Γυρίζει στα καθήκοντά του ακμαίος και ανανεωμένος, αλλά τον προφτάνει η κοίμηση του πατέρα του (στις 2 Ιουνίου του 1895). Αωνύμως, μάλιστα, δημοσιεύει ο Σκιαθίτης δημιουργός μια σχετική νεκρολογία. Σταδιακά, όμως, η υγεία του φθείρεται, η απομόνωση μεγαλώνει και αρχίζει να συναναστρέφεται με έναν πολύ μικρό κύκλο ανθρώπων, κυρίως λογοτεχνών. Ο πιο στενός του φίλος γίνεται ο Γιάννης Βλαχογιάννης, που τον ζει, πραγματικά, από κοντά. Από το 1900 η αναδουλειά του αυξάνει και τα χρέη ακολουθούν, παρά το γεγονός ότι ξεκινά μια συνεργασία με το Περιοδικό *Παναθήναια*. Μοναδική λύση; Η επιστροφή στο νησί. Δυο φορές χρειάστηκε να του εξοικονομήσει τα ναύλα ο Βλαχογιάννης, διότι την πρώτη ντράπηκε να φύγει χρωστώντας σε όλους. Τελικώς όμως εγκλωβίζεται εκεί και η πενία του μεγαλώνει σε βαθμό στερήσεως.

Ξαφνικά ο αδελφός του, ο οποίος είχε με πέντε ανήλικα παιδιά, αρρωσταίνει ψυχολογικά και ο Παπαδιαμάντης αναγκάζεται να πάει αρχικά στον Βόλο, όπου ζούσε ο αδελφός του, και στη συνέχεια να τον φέρει στο νησί. Η φτώχεια μεγαλώνει. Ο ίδιος γυρίζει στην Αθήνα το φθινόπωρο του 1904, με την ελπίδα να μαζέψει χρήματα για να στέλνει στις αδελφές του και στην οικογένεια του αδελφού του. Εισ μάτην. Εξοικονομεί τόσα λίγα, που δεν φτάνουν ούτε για τον ίδιο κι από ντροπή δεν απαντά στα γράμματα των αδελφών του. Ο Γεώργιος πεθαίνει τον Μάη του 1905 και η καρδιά του Παπαδιαμάντη σχίζεται. Λίγο αργότερα ασθενεί από ρευματισμούς στα πόδια αλλά και στα χέρια, που ήταν το εργαλείο της εργασίας του. Απόλυτη πενία, απόλυτη κατάντια. Η αγάπη του, επίσης, για το ποτό, που τον οδηγεί ως τον αλκοολισμό, όλο και τον ρίχνει, όλο και τον αρρωσταίνει. Μόνος συμπαραστάτης ο Βλαχογιάννης, που τον παίρνει στο κελί του και τον βοηθά. Συσπειρώνει κι άλλους που τον βοηθούν. Το κράτος όμως, παρά τις εκκλήσεις των φίλων του, είναι απόν στην ανάγκη του. Από τους φίλους του διοργανώνεται μια εκδήλωση για χάρη του και τα

---

⁵ Βλ. Γεώργιος Βαλέτας, *Παπαδιαμάντης: Η ζωή - το έργο - ή εποχή του*, ό.π., σ. 264.

έσοδα δίνονται στον ίδιο. Με αυτά αναχωρεί για το νησί του το 1908. Φτάνει σε άθλια κατάσταση, αλλά σταδιακά αναλαμβάνει τις δυνάμεις του, κάνει περιπάτους, μετέχει σε όλες τις ιερές Ακολουθίες και στις Λειτουργίες όλων των ζωκκλησιών.

Όμως η αδυναμία του στο ποτό, η ασθενική του κράση, η φτώχεια του και η συναισθηματική του κατάσταση θα φέρουν γρήγορα και το τέλος. Ένα κρυολόγημα, που θα του φέρει την πρώτη στη ζωή του λιποθυμία, είναι η αρχή του τέλους. Καταλαβαίνει, φωνάζει τον ιερέα για να εξομολογηθεί και να μεταλάβει. Αυτό γίνεται συχνά στις τριάντα πέντε μέρες που διήρκεσε γη ασθένειά του. Και όχι μόνο αυτά! Οι ιερείς τού διαβάζουν αγιασμούς, ευχέλαια, παρακλήσεις και ο ίδιος στο διάστημα αυτό προσεύχεται αλλά και γράφει. Κατά καιρούς ζητά πένα και χαρτί και ολοκληρώνει το τελευταίο του έργο για λογαριασμό ενός περιοδικού στο οποίο είχε ήδη στείλει την αρχή. Την Κυριακή 2 Ιανουαρίου τον πληροφορούν ότι του απονεμήθηκε ο Χρυσός Σταυρός και λίγες ώρες αργότερα, το ξημέρωμα της 3ης Ιανουαρίου, εξέπνευσε, αφού πρώτα έδιωξε τις αδελφές του, σταύρωσε τα χέρια του και σφάλισε μόνος του τα μάτια του. Λίγο πριν προσπάθησε να ψάλει το αγαπημένο του τροπάριο «την χείρα σου την αγαμένη...», αλλά οι δυνάμεις δεν επαρκούσαν. Δυο μέρες μετά θα το ακούσει να ψάλλεται στο άνω θυσιαστήριο.

Σε όλη την Ελλάδα θρηνήθηκε η κοίμησή του⁶. Το κλάμα πολύ κι από κόσμο που δεν το περίμενε κανείς. Είχε γίνει αγαπητός μέσα από τα έργα του. Αφιερώσεις περιοδικών, εφημερίδων, συλλόγων, παράσημα και βραβεύσεις, συμπαραστάση στις αδελφές του, κατά πρόρρηση του ίδιου λίγο πριν πεθάνει και, το πιο χαρμόσυνο και τραγικό συνάμα, συγκέντρωση χρημάτων για την έκδοση του έργου του. Τι ειρωνεία! Ήταν ο μόνος, που δεν το είδε ποτέ συγκεντρωμένο.

1.2 ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ

Το περίφημο, λοιπόν, έργο του, που ποτέ δεν είδε εκδομένο σε βιβλίο ο ίδιος, είναι πολύ μεγάλο σε όγκο και είναι αυτό που αποτέλεσε το πεδίο της έρευνάς μας στην παρούσα εργασία.

Έχει γράψει τρία μεγάλα μυθιστορήματα, «Η μετανάστις» (1879), «Οι έμποροι των εθνών» (1882) και «Η Γυφτοπούλα» (1884), περισσότερα από 170 διηγήματα⁷, μεταξύ των οποίων το

---

⁶ Χαρακτηριστική είναι η αντίδρασή του τότε προέδρου της κυβερνήσεως, Ελευθερίου Βενιζέλου, ο οποίος αδυνατούσε να πιστέψει τον θάνατο του Παπαδιαμάντη, τον οποίο πληροφορήθηκε από την εφημερίδα *Ακρόπολις*. Βλ. Ανώνυμος, «Ο Παπαδιαμάντης απέθανεν χθες εις την Σκιάθο. Η λύπη του Πρωθυπουργού Ελευθερίου Βενιζέλου», *Ακρόπολις*, 4/01/1911, σ. 62.

⁷ 37 από αυτά είναι εορταστικά, εκ των οποίων 19 είναι για τα Χριστούγεννα, 3 για την Πρωτοχρονιά, 2 για τα Φώτα, 1 που αναφέρει τα Χριστούγεννα («Έρωτας στὰ χιόνια») και 12 για το Πάσχα. Βλ. αναλυτικά για τα είδη των έργων: Μ. Θεοδοσοπούλου, *Παπαδιαμαντικά 2011*, εκδ. Τέτιξ, Αθήνα 2013, σ. 36.

περίφημο «Η Φόνισσα», ποιήματα, ιερές Ακολουθίες και ύμνους, σατιρικά ποιήματα σύμφωνα με ιδιόμελα ύμνων. Έχει γράψει, επίσης, άρθρα ποικίλου περιεχόμενου, όπως θρησκευτικά, φιλολογικά, μουσικολογικά αλλά έχει κάνει και διορθώσεις σε έργα άλλων. Φυσικά, έχει μεταφράσει, πέρα από τα άρθρα των ξένων εφημερίδων, βιβλία από τα αγγλικά και τα γαλλικά όπως έργα του Μαρκ Τουαίν, του Φρειδερίκου Φάρραρ (*Ο βίος του Χριστού*) του Μπρετ Χαρτ και άλλων.

Πολλά από τα έργα του ανέβηκαν στη θεατρική σκηνή, προβλήθηκαν στη Μεγάλη Οθόνη και στην τηλεόραση. Ο βίος του και τα έργα του έδωσαν υλικό για μελέτες, εκπομπές στην τηλεόραση και το ραδιόφωνο, ντοκιμαντέρ, πανεπιστημιακές εργασίες. Δεν είναι καθόλου παράξενο, αν και όχι ευρέως γνωστό, ότι και δικά του έργα μεταφράστηκαν σε ξένες γλώσσες. Η σχετική με το πρόσωπό του και τα έργα του βιβλιογραφία είναι τεράστια⁸ και εμπλουτίζεται συνεχώς ενώ μεγάλες προσωπικότητες των γραμμάτων έχουν αναφερθεί με διθυραμβικά λόγια για τον μεγάλο λογοτέχνη μας και έχουν γράψει αφιερώματα, πεζά και ποιητικά. Πιο συνοπτικό σχόλιο, μα και πιο εύστοχο απ' όλα, είναι ο χαρακτηρισμός του Παπαδιαμάντη από τον Παλαμά ως «ὄσιος καὶ ἀλήτης»⁹. Ο μεγάλος μας ποιητής δεν θα μείνει στον χαρακτηρισμό, αλλά θα τον ερμηνεύσει, λέγοντας ότι ο Παπαδιαμάντης, ο «ποιητής με τον πεζό λόγο», ήταν τόσο σπουδαίος και μεγάλος, διότι πάντα ήταν ο εαυτός του¹⁰. Μέσα από τα δικά του μάτια θα δούμε, λοιπόν, τους ανθρώπους εκείνους που βρέθηκαν, εκουσίως ή ακουσίως, με χαρά ή με απροθυμία, τυχαία ή εκ προμελέτης στον ρόλο του γονέα αλλά και πώς βίωνταν ο ρόλος αυτός στην εποχή του.

---

⁸ Βλ. χαρακτηριστικά την έκδοση: Μαρία Αποστολίδου - Λαμπρινή Τριανταφυλλοπούλου (επιμ.), *Βιβλιογραφία Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη 1879 - 2018*, Εταιρεία Παπαδιαμαντικών Σπουδών, χ.τ. 2022, η οποία ξεπερνά τις 800 σελίδες.

⁹ Μαρία Χατζηαποστόλου, *Θεός, κόσμος, άνθρωπος. Σπουδή στα κείμενα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη και του Νίκου Καζαντζάκη*, Διδακτορική διατριβή, που υπεβλήθη στο Τμήμα Θεολογίας - Τομέας Δογματικής Θεολογίας - της Θεολογικής Σχολής του Α.Π.Θ, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 24.

¹⁰ Βλ. στο ίδιο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΟΙ ΓΟΝΕΪΚΟΙ ΡΟΛΟΙ ΓΕΝΙΚΑ

2.1 ΦΟΡΕΙΣ ΤΟΥ ΡΟΛΟΥ

2.1.1 Γονείς - Οικογένεια

Προσπαθώντας να δούμε ποια πρόσωπα έλαβαν τον γονεϊκό ρόλο στο έργο του Παπαδιαμάντη, οφείλουμε πρωτίστως να ορίσουμε τον όρο γονιός. Η λέξη γονέας - γονιός λαμβάνει στην καθομιλουμένη νέα ελληνική γλώσσα, τις εξής σημασίες:

α') γονέας (ο/η) (γον-είς, -έο)ν} 1. ο πατέρας ή η μητέρα παιδιού 2. γονείς (οι) ο πατέρας και η μητέρα ενός παιδιού¹¹.

β') γονέας ο [γονέας] Ο21 : ο πατέρας και σπανιότερα η μητέρα· ο γονιός. || (πληθ.) ο πατέρας και η μητέρα μαζί: Έχει νέους γονείς. Γεννημένος από γονείς μετανάστες / από Έλληνες γονείς. Σύλλογος γονέων και κηδεμόνων. Έχει θετούς γονείς. ΦΡ και των γονέων, με ουσιαστικό για κτ. υπερβολικό: Πείνα και των γονέων. ΠΑΡ έκφρ. αμαρτίαι γονέων παιδεύουσι τέκνα, τα παραπτώματα των γονέων, προγόνων βασανίζουν τους απογόνους ή και αποτελούν παράδειγμα και τιμωρία γι' αυτούς. [λόγ. < αρχ. γονεύς, αιτ. γονέα]¹².

Και από τα δύο λεξικά συμπεραίνουμε ότι ως γονέας εννοείται ο πατέρας, κυρίως, αλλά και η μητέρα ενός παιδιού. Η προτεραιότητα στον πατέρα υποδεικνύει ότι η έννοια του γονέα, ετυμολογικά τουλάχιστον, παραπέμπει περισσότερο στη βιολογική διάσταση του γονέα, στη γονιμοποίηση και τη σύλληψη. Η άποψη αυτή δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή από τη σύγχρονη, αλλά ούτε και από παλαιότερες κοινωνίες, οι οποίες διευρύνουν την έννοια του όρου «γονέας», δίνοντας μια πιο ευρεία σημασία και μια πιο κοινωνική διάσταση. Η οικογένεια από πολύ νωρίς θεωρήθηκε το πρώτο κύτταρο της κοινωνίας και, κατά συνέπεια, οι ρόλοι των γονέων πολύ πιο σημαντικοί από την απλή «παραγωγή» των παιδιών. Όσο η κοινωνία εξελίσσεται, τόσο πιο έντονα και πιο

---

¹¹ Γεώργιος Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας: Με σχόλια για τη σωστή χρήση των λέξεων. Ερμηνευτικό, ετυμολογικό, ορθογραφικό, συνωνύμων - αντιθέτων, κυρίων ονομάτων, επιστημονικών όρων, ακρωνυμίων*, εκδ. Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε., Αθήνα 2002, σ. 433.

¹² Πύλη για την Ελληνική Γλώσσα, *Λεξικό της κοινής νεοελληνικής*, Διαδικτυακή Πηγή: https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/search.html?lq=%CE%B3%CE%BF%CE%BD%CE%AD%CE%B1%CF%82 (Τελευταία Ανάκτηση 5/2/2024).

επιτακτικά αναγνωρίζει τη σπουδαιότητα των ρόλων των δύο γονέων. Όσο η οικογένεια αναγνωρίζεται, και όντως είναι, ως η πρώτη κοινωνική ομάδα στην οποία εντάσσεται και στα όρια της οποίας ανατρέφεται σωματικά και πνευματικά το παιδί, τόσο οι ρόλοι των γονέων θα αποκτούν βαρύτητα και θα συνδέονται με την ψυχοσωματική, πνευματική, κοινωνική και εν γένει εξέλιξη του παιδιού.

Η Μελίνα Λάππα κατηγοριοποιεί τις λειτουργίες της οικογένειας σε βιολογικές-αναπαραγωγικές, οικονομικές, εκπαιδευτικές, ψυχολογικές¹³. Οι επί μέρους ρόλοι κάθε γονέα, του πατέρα ή της μητέρας, είναι δύσκολο να προσδιοριστούν, καθώς έχουν υποστεί, και συνεχίζουν να υφίστανται, σημαντικές μεταβολές. Η Αικ. Λιμνιάτη, για παράδειγμα, τονίζει ότι ο ρόλος του πατέρα έχει πάψει να νοείται πλέον αποκλειστικά ως ο ρόλος του «κουβαλητή», του υπευθύνου μόνο για την κάλυψη των υλικών αναγκών της οικογενείας. Ο ρόλος του είναι σήμερα πιο «ολοκληρωμένος» και «σφαιρικός»¹⁴. Η ίδια αναγνωρίζει τέσσερις τύπους πατρότητας: τον βιολογικό, τον νομικό (ανατίθεται μέσω δικαστικών αποφάσεων ή νομικών διατάξεων), τον κοινωνικό (κάποιος που ανατρέφει ένα παιδί, χωρίς να είναι βιολογικός ή νομικά καθορισμένος πατέρας) και τον ψυχολογικό, που αφορά στη σχέση ενός παιδιού με κάποιον άνδρα, χωρίς να έχει πλήρως την ευθύνη της ανατροφής (δάσκαλος, προπονητής, πνευματικός πατέρας, ψυχολόγος κτλ.)¹⁵. Η Ελ. Σαρασίδου δε, συνοψίζει στους εξής έξι τους κύριους ρόλους της μητέρας: τη μητέρα ως «πρώτη δασκάλα», ως την υπεύθυνη για τη φροντίδα, ως «ασφαλή άγκυρα», ως «συναισθηματική άγκυρα», ως σύμβουλο και τη μητέρα σε ρόλο πειθαρχικό¹⁶.

Όλα τα παραπάνω τονίζουν κάποιες μόνο πτυχές από το πολύ σοβαρό έργο των δύο γονέων ενώ ταυτόχρονα, επαναλαμβάνουμε και υπογραμμίζουμε, δεν είναι ίδια σε κάθε εποχή και περιοχή και δεν τυγχάνουν αυτονομία για τον κάθε άνθρωπο. Έτσι, υπάρχουν, ακόμα και σήμερα, κοινωνίες, όπου η λέξη γονέας εκφράζει μόνο τη βιολογική λειτουργία. Αυτονόητο δε είναι το γεγονός ότι στην εποχή που γράφει ο Παπαδιαμάντης, τα πράγματα, οι σχετικές απόψεις και θέσεις και, πάνω απ' όλα, το βίωμα, δηλαδή ο τρόπος με τον οποίο ο καθένας ζούσε τον γονεϊκό του ρόλο, απέχουν πολύ από

---

¹³ Βλ. Μελίνα Λάππα, *Η σύγχρονη ελληνική οικογένεια ως άτυπος μηχανισμός κοινωνικής πολιτικής*, Μεταπτυχιακή Εργασία στο Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, Κόρινθος 2016, σ. 10.

¹⁴ Βλ. Αικατερίνη Λιμνιάτη, *Νέα δεδομένα στους γονεϊκούς ρόλους: Κοινωνική μητρότητα και επαναπροσδιορισμός της πατρότητας*, Διπλωματική Εργασία στο Τμήμα Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού του Πανεπιστημίου Αιγαίου, 2010, σ. 31.

¹⁵ Βλ. στο ίδιο, σ. 29.

¹⁶ Βλ. Ελευθερία Σαρασίδου, *Μια κοινωνιολογική προσέγγιση της ταινίας κινουμένων σχεδίων (Animation): Εγώ, ο Κολοκυθάκης (Ma vie de courgetti) και διδακτική πρόταση αξιοποίησης της ταινίας στην Πέμπτη δημοτικού*, Διπλωματική Εργασία στο Διατμηματικό Πρόγραμμα του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας, 2022, σσ. 14-16.

τον τρόπο με τον οποίο θεωρήθηκαν στη συνέχεια. Επίσης, αυτονόητο τυγχάνει το γεγονός ότι σε κάθε εποχή υπάρχει μια τεράστια ποικιλία από τύπους γονέων, καθώς, αφ' ενός μεν, ο καθένας αντιλαμβάνεται διαφορετικά την έννοια του γονέα, επηρεασμένος και από τις καταβολές του, αφ' ετέρου δε, οι δυνατότητες, που ο καθένας έχει για να βιώσει τον ρόλο του, ποικίλουν εξίσου πολύ.

2.1.2 Άλλοι φορείς στον γονεϊκό ρόλο - Παράγοντες Αγωγής

Τόσο στη ζωή όσο και στο έργο του Παπαδιαμάντη, το οποίο δεν είναι τίποτα άλλο παρά μια ακριβής παρατήρηση της κοινωνίας της εποχής και του τόπου του, συμβαίνει πολλές φορές να καλείται κάποιος άλλος να παίξει τον γονεϊκό ρόλο, του πατέρα ή της μητέρας. Αυτό συμβαίνει είτε διότι ο πατέρας ή η μητέρα λείπει, λόγω διαζυγίου ή θανάτου ή εγκατάλειψης ή διότι είναι ανεπαρκής ή ακόμα και διότι εκτός των γονέων, υπάρχουν και άλλοι φορείς, που συμπληρωματικά και επικουρικά καλούνται να διαπαιδαγωγήσουν. Οι φορείς λοιπόν αγωγής δεν περιορίζονται στους γονεϊκούς ρόλους.

Ο Σ. Κρουσταλάκης¹⁷, στη σχετική διδακτορική του διατριβή, δίνει τους φορείς αγωγής και μάλιστα σε σχέση με το έργο του Παπαδιαμάντη.

1. Ο πρώτος, χρονολογικά αλλά και ιεραρχικά, θεσμός, που αναφέρει, είναι φυσικά η οικογένεια. Η οικογένεια τόσο υπό τη στενή έννοια όσο και με την ευρύτερή της μορφή. Αναμφισβήτητα δεν είναι μόνο οι γονείς, που διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο για τη φυσιολογική και ολοκληρωμένη ανάπτυξη του παιδιού, αλλά και τα αδέρφια, οι παππούδες, οι θείοι και όλοι οι οικείοι. Ακολουθεί απαραίτητα η διευκρίνιση του ερευνητή για τις πολλές μορφές οικογένειας όπως, η μονογονεϊκή, η θετή, η πολύτεκνη, η πυρηνική κ.τ.λ.
2. Δεύτερος «θεσμός», ο οποίος συνεπικουρεί τον γονεϊκό ρόλο, πολλές δε φορές και τον αντικαθιστά, είναι τα τρίτα πρόσωπα είτε αυτά προέρχονται από το ευρύ οικογενειακό περιβάλλον είτε πρόκειται για γείτονες, αναδόχους, απλούς γνωστούς κ.τ.λ.
3. Τρίτος θεσμός, που εξ ορισμού οφείλει να μετέχει στην αγωγή των παιδιών, αλλά και που συχνά, τις περισσότερες φορές ατύπως φυσικά και εξωθεσμικά, συμπληρώνει ή και αντικαθιστά την έλλειψη, φυσική ή τεχνητή, κάποιου εκ των γονέων ή και των δύο, είναι η Εκκλησία και οι πνευματικοί πατέρες.
4. Τέλος φορέας γονεϊκού ρόλου, εξ ολοκλήρου ή εν μέρει, και σχεδόν πάντοτε, και σ' αυτήν την περίπτωση ατύπως είναι το σχολείο και οι εκπαιδευτικοί.

---

¹⁷ Βλ. Σπύρος Κρουσταλάκης, *Η Αγωγή και οι φορείς της στο έργο του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη: Παιδαγωγική και ψυχολογική προσέγγιση*, Διδακτορική διατριβή στο Ε.Κ.Π.Α Τμήμα Φιλοσοφίας - Παιδαγωγικής - Ψυχολογίας, Τομέας Παιδαγωγικής, Αθήνα 2011, σσ. 80 - 140.

Οι παραπάνω φορείς είναι αυτοί, που συνήθως αντικαθιστούν πιθανή έλλειψη κάποιου εκ των γονέων είτε αναλαμβάνοντας επίσημα και θεσμικά την κηδεμονία, ειδικά σε περιπτώσεις που λόγω θανάτου ή εγκατάλειψης υπάρχει πλήρης απουσία του γονεϊκού ρόλου, είτε αναπληρώνοντας το ουσιαστικό κενό απουσίας. Εκτός των φορέων αυτών, υπάρχουν και άλλοι θεσμοί ή μηχανισμοί, οι οποίοι επηρεάζουν σαφέστατα την ψυχοσωματική ανάπτυξη των παιδιών και την τελική διάπλαση του χαρακτήρα του ανθρώπου. Τους παράγοντες αυτούς, ειλημμένους, επίσης, από τη διατριβή του Σπυρίδωνος Κρουσταλάκη, τους αναφέρουμε, γιατί είναι παράγοντες, που επηρέασαν την οπτική γωνία του Παπαδιαμάντη και όχι διότι στο έργο του ανέλαβαν γονεϊκό ρόλο. Εξ άλλου αυτό δεν ήταν πάντα εφικτό, γιατί δεν αναφερόμαστε μόνο σε πρόσωπα.

Φορείς και παράγοντες αγωγής, πέραν των προαναφερομένων, αποτελούν το κοινωνικό αλλά και το φυσικό περιβάλλον, το επάγγελμα του πατέρα, η πολιτισμική και θρησκευτική Παράδοση και αμέτρητοι άλλοι. Το σε ποιον τόπο, σε ποιες συνθήκες γεωφυσικές και κλιματικές, σε ποιον πολιτισμό, αναπτύσσεται ένα παιδί επηρεάζει σε ύψιστο βαθμό την ίδια την ψυχοσωματική του εξέλιξη, είτε θετικά είτε αρνητικά. Τόσο το κοινωνικό όσο και το φυσικό περιβάλλον αφήνουν έντονα στίγματα στην ψυχοσύνθεση του κάθε προσώπου. Ειδικά ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης επηρεάστηκε σε τέτοιο βαθμό από το περιβάλλον του νησιού του, πολιτιστικό, θρησκευτικό και φυσικό, ώστε να υποχρεώνει τον Καρκαβίτσα να παραδεχθεί πως «Όμορφη είναι η Σκίαθος του Θεού· μα η Σκίαθος του Παπαδιαμάντη μου φαίνεται ομορφότερη»¹⁸.

Το ίδιο καίρια αποδείχθηκαν το επάγγελμα του πατέρα του και η Παράδοση. Το πόσο επηρεάστηκε από το επάγγελμα του πατέρα του φανερώνεται και από την παρενόχληση που δεχόταν ως παπαδοπαίδι και που συχνά εξομολογείται, αλλά και από το ότι όλη του η ζωή συνδέθηκε με τον εκκλησιαστικό βίο, τις ακολουθίες, τα ξωκλήσια. Ακόμα και το όνομά του παραπέμπει στην ιδιότητα του πατέρα του. Τα ίδια ισχύουν και για την Παράδοση.

Υπό την επιρροή, λοιπόν, όλων αυτών των παραγόντων, διαμόρφωσε τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του, αλλά και υιοθέτησε τις προσωπικές του αντιλήψεις περί οικογενείας, γονεϊκών ρόλων, αγωγής. Νομοτελειακά το έργο του αναδίδει όλες αυτές τις «οσμές», που προδίδουν τα υλικά από τα οποία «μαγειρεύτηκε» ο ίδιος.

---

¹⁸ Μαρία Χατζηαποστόλου, *Θεός, κόσμος, άνθρωπος. Σπουδή στα κείμενα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη και του Νίκου Καζαντζάκη*, Διδακτορική διατριβή που υπεβλήθη στο Τμήμα Θεολογίας - Τομέας Δογματικής Θεολογίας - της Θεολογικής Σχολής του Α.Π.Θ, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 24.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΟΙ ΓΟΝΕΪΚΟΙ ΡΟΛΟΙ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

Στο κεφάλαιο αυτό θα προσπαθήσουμε, στο μέτρο του δυνατού, να κατηγοριοποιήσουμε τους χαρακτήρες, που στο έργο του Παπαδιαμάντη ανέλαβαν, έστω προσωρινά, τον ρόλο του γονέα. Ταυτόχρονα θα επιχειρήσουμε να κάνουμε και μια μικρή κριτική, περισσότερο σύμφωνα με τα κριτήρια της σημερινής κοινωνίας, για το αν το κάθε πρόσωπο ανταποκρίθηκε, και κατά πόσο, στον γονεϊκό ρόλο που κλήθηκε να παίξει.

Όπως είναι φυσικό και αναμενόμενο, η κατηγοριοποίηση θα ξεκινήσει από τους βιολογικούς γονείς και μάλιστα, για να τηρηθεί η προτεραιότητα που τα λεξικά δίνουν, από το πρόσωπο του βιολογικού πατέρα. Αν και είναι ευνόητο, οφείλουμε να σημειώσουμε ότι είναι αδύνατον να αναφερθούμε εξαντλητικά σε όλα τα πρόσωπα, που έπαιξαν γονεϊκό ρόλο στο έργο του Παπαδιαμάντη. Κάποια τα αφήσαμε στην άκρη, λόγω της μικρής σπουδαιότητας που παίζουν στο διήγημα που εμφανίζονται και άλλα τα προσπεράσαμε, επειδή απλώς αναπαράγουν ίδιες περιπτώσεις άλλων έργων.

3.1 Ο ΒΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΑΤΕΡΑΣ

3.1.1 Η Γυφτοπούλα και οι πατεράδες της («Η Γυφτοπούλα»¹⁹)

α') Ο Πλήθων

Η «Γυφτοπούλα» είναι το τρίτο και τελευταίο μυθιστόρημα του Παπαδιαμάντη, γραμμένο το 1884. Η ιστορία ξεκινά με μια περίεργη ανθρώπινη φιγούρα, που πετάει σε έναν γκρεμό το εξάχρονο κοριτσάκι που κρατάει. Ένας βοσκός, που τυχαία βρίσκεται στον χώρο, σώζει το παιδάκι και αυτομάτως το υιοθετεί, το αισθάνεται δικό του, το αγαπά με όλη του την καρδιά. Όμως το παιδάκι κινδυνεύει και ο βοσκός ζητά τη βοήθεια κάποιων ιππέων, που περνούν από τον τόπο. Εκείνοι του κλέβουν το παιδί διά της βίας και το αναθέτουν σε ένα μοναστήρι. Από εκεί το παίρνει ο πατέρας του, ο γνωστός φιλόσοφος Πλήθων, όπως αποδεικνύεται, και το δίνει σε μια οικογένεια γύφτων, οι

---

¹⁹ Παπαδιαμάντης, «Η Γυφτοπούλα», τόμ. 1, σσ. 345 - 658.

οποίοι το μεγαλώνουν ως δικό τους μαζί με τα δύο αγόρια τους. Μετά από χρόνια ο πατέρας έρχεται για να το πάρει πίσω και ο Γύφτος, ο νέος πατέρας του, το πουλάει ευχαρίστως. Στην προσπάθειά της να ξεφύγει η κοπέλα, καταλήγει φυλακισμένη σε ένα μοναστήρι όπου όμως συναντά την ίδια μοναχή, που ως μικρούλα την είχε περιθάλψει. Ο αδελφός της ο Μάχτος, ερωτευμένος στην ουσία μαζί της, προσπαθεί να τη βοηθήσει να ξεφύγει. Ένας άλλος άντρας, που προσποιείται τον Μάχτο, την απαγάγει και την οδηγεί σε ένα σπίτι. Ο απαγωγέας φονεύεται και ο Γύφτος παίρνει πίσω την κόρη και την οδηγεί στον Πλήθωνα. Εκείνος της υπόσχεται ότι μόνο αν παντρευτεί τον Μάχτο, θα της αποκαλύψει τα σχετικά με την καταγωγή της. Η κοπέλα, αν και απρόθυμα, δέχεται. Τελικά ο Μάχτος βρίσκει μέσα σε ένα σπήλαιο την κοπέλα εξαντλημένη να κοιμάται. Τη φιλά και εκείνη τη στιγμή γίνεται ένας σεισμός. Την επομένη βρίσκουν το ζευγάρι των νέων καταπλακωμένο από τα αρχαιοελληνικά αγάλματα του Πλήθωνα.

Στο μυθιστόρημα αυτό ήδη συναντάμε τρεις τύπους πατρικού ρόλου. Αν και στο παρόν κεφάλαιο εξετάζουμε κυρίως τον τύπο του βιολογικού πατέρα, θα παρεκκλίνουμε λίγο και θα συνεξετάσουμε, για να μην επανερχόμαστε στο ίδιο έργο, και τους τρεις. Ο πρώτος τύπος είναι ο ίδιος ο Πλήθων. Είναι ο βιολογικός πατέρας του κοριτσιού, τουλάχιστον όπως εκλαμβάνεται, αφού ποτέ δεν εξιστορούνται τα περί καταγωγής του κοριτσιού στο ίδιο το έργο. Η αξιολόγησή του κάθε άλλο παρά θετική μπορεί να είναι, ακόμη και με τα κριτήρια των πιο απολίτιστων κοινωνιών. Είναι ο πατέρας, που ωθούμενος από λόγους, που δεν αναφέρονται ποτέ, αποφασίζει να σκοτώσει το μόλις εξάχρονο κοριτσάκι του. Καμιά παράκληση, καμιά ικεσία, κανένα δάκρυ του μικρού κοριτσιού δεν τον συγκινεί. Αναγκάζεται να αποσπάσει βιαίως από τον αυχένα του τα μικρά χεράκια της κόρης του, που τον ικετεύει για έλεος.

Βεβαίως αν εκλάβουμε ως ορθές τις επικρατούσες ερμηνείες του αποσπάσματος, που δίνουν αλληγορική ερμηνεία στα γεγονότα, πολύ δύσκολα μπορούμε να εξαγάγουμε συμπεράσματα και να στηρίξουμε θέσεις σχετικές με την πατρότητα. Είναι ευρέως αποδεκτό ότι πίσω από γεγονότα και πρόσωπα ο Παπαδιαμάντης δίνει την ιστορία του Ελληνισμού. Τα μαρτύρια του Ελληνισμού τα εκφράζει η Γυφτοπούλα: «Το μαρτυρικό της οδοιπορικό, που προφανώς ταυτίζεται με το οδοιπορικό του ελληνισμού ως ιδέα, μοιραία καταλήγει στο τραγικό, (κατ' αναλογία με τη μοίρα του ελληνισμού που θα καταπλακωθεί από την υποδούλωση)»²⁰. Αντίστοιχα, κάθε πρόσωπο παραπέμπει σε ανάλογα πρόσωπα και καταστάσεις. Σε αυτήν τη συμβολική θεώρηση μπορούμε να διαβάσουμε και τις νύξεις του συγγραφέα για τα αίτια της Πτώσης της Πόλης.

---

²⁰ Θανάσης Μπαντές, «Ο Παπαδιαμάντης, η Γυφτοπούλα και η χρησιμοθηρική όψη του ρατσισμού», *Ερανιστής* <https://eranistis.net/wordpress/%cf%80%ce%bf%ce%b9%ce%bf%ce%b9-%ce%b5%ce%af%ce%bc%ce%b1%cf%83%cf%84%ce%b5/> (Τελευταία Ανάκτηση 8.2.24).

Πέρα όμως από τη βαθύτερη αυτή ερμηνεία, δεν μπορεί να αρνηθεί κανείς ή να αμφισβητήσει την ύπαρξη στο μυθιστόρημα θέσεων για την πατρότητα. Οι θέσεις αυτές δίνονται τόσο εμμέσως, διά των προτύπων, όσο και αμέσως. Η ικεσία του μικρού κοριτσιού προς τον θεωρούμενο –έστω– πατέρα της και η δική του απάνθρωπη στάση προφανώς είναι ένα δριμύ κατηγορώ του συγγραφέα για την άσκηση της πατρότητας σε ακραία αρνητικά βαθμό. Μπορεί η στάση αυτή να συμβολίζει τον Ελληνισμό και τη στάση του Πλήθωνα ή των αρχαιολατρών, αλλά δεν παύει να παρουσιάζει και την απανθρωπιά στην οποία μπορεί να φτάσει η ανθρώπινη φύση. Ο άνθρωπος μπορεί να φτάσει στο σημείο να είναι ικανός να σκοτώσει το ίδιο του το παιδί και μάλιστα με τον πιο αποκρουστικό τρόπο. Ο ίδιος πατέρας να μένει ασυγκίνητος ακόμη κι όταν ξανασυναντά το παιδί του. Σκληρός, εγωιστής, αμετανόητος. Η τοποθέτηση βέβαια του μυθιστορήματος στην εποχή λίγο πριν από την Άλωση υποδεικνύει ότι ο συγγραφέας κάνει, επίσης, μια νύξη για την Άλωση και τα αίτια της πτώσης της Πόλης. Πώς είναι δυνατόν ο άνθρωπος να καταπατά τη φύση του τόσο βάρβαρα; Να μισεί το ίδιο του το δημιούργημα; Να φτάνει σε τόσο μεγάλο ηθικό ξεπεσμό κι ο Θεός να συνεχίσει να το δέχεται. Η πτώση της Πόλης, εμμέσως αλλά σαφώς, συνδέεται με την ηθική της πτώση που προηγήθηκε. Ο Παπαδιαμάντης φαίνεται να προειδοποιεί για νέες πτώσεις, λόγω νέας ηθικής κατάπτωσης.

β') Ο Γύφτος

Άλλο ένα κακό πρότυπο πατέρα είναι ο Γύφτος. Αν και ανήκει σε άλλο κεφάλαιο της εργασίας μας, αφού δεν πρόκειται για βιολογικό πατέρα, θα το συνεξετάσουμε εδώ. Η περίπτωση του αντικατοπτρίζει εν πολλοίς την πάντοτε δύσκολη συγκυρία εντός της οποίας ζουν οι τσιγγάνοι και που, προφανώς, την εποχή εκείνη ήταν ακόμη δυσκολότερη. Ίσως και πάλι εμπεριέχει νύξεις του συγγραφέα και για τις συνθήκες διαβίωσης των γύφτων, και κυρίως των παιδιών τους, και για την αδιαφορία του κράτους. Μεγαλώνουν ένα ξένο παιδί, χωρίς καν να κρύβονται και χωρίς να ελέγχεται από πού προήλθε αυτό. Η συμπεριφορά του προς τα αγόρια και προς τη σύζυγο είναι εντελώς απαράδεκτη και δεν θυμίζει σε τίποτα συζυγικές ή πατρικές σχέσεις. Η συμπεριφορά έναντι του κοριτσιού είναι σαφώς καλύτερη, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι είναι και ανθρώπινη ή πιο κοντά σε αυτό που απαιτούν οι έννοιες «πατέρας» και «οικογένεια». Τις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης συνοδεύει ο κοινωνικός ρατσισμός, που φτάνει σε ακραία σημεία κακοποίησης και παρενόχλησης. Ο Γύφτος τελικά πουλάει το κορίτσι, χωρίς ίχνος ενδοιασμού, παρά τη σθεναρή αντίδραση του ενός γιου. Τίποτα δε θυμίζει πατρική φιγούρα, τίποτα δεν εμπνέει ασφάλεια, σιγουριά, αγάπη.

γ') Ο Βράγγης

Αν και πολύ σπάνιο για ένα μόνο διήγημα, ο Βράγγης είναι το τρίτο πρόσωπο, που αναλαμβάνει, έστω για πολύ λίγη ώρα, την πατρική φροντίδα της Γυφτοπούλας. Είναι αυτός, που έσωσε το

εξάχρονο κοριτσάκι, όταν ο Πλήθων το πέταξε στον γκρεμό. Το περίεργο είναι ότι, προφανώς λόγω της σωτηρίας του κοριτσιού, αγάπησε το κοριτσάκι όχι απλώς σαν βιολογικός πατέρας αλλά με πολύ μεγαλύτερη αγάπη. Από την πρώτη κιόλας στιγμή, που την παίρνει στην αγκαλιά του, διαλογίζεται «Αυτή δὲν ἔχει οὔτε πατέρα, οὔτε μητέρα. Ἐκαστος δύναται νὰ γίνῃ φυσικῶς πατὴρ μιᾶς κόρης, ἀλλὰ δὲν δύναται νὰ σώσῃ καὶ μίαν κόρη ἀπὸ τὸν θάνατο καθὼς ἐγώ. Ἀλλὰ τίς ἤξεύρει ἂν δὲν εἶμαι καὶ ὁ πατὴρ τῆς;»²¹. Η υπερβολική αγάπη, όπως σημειώνει ο συγγραφέας, τον ωθεί στον παραλογισμό.

Ταυτόχρονα, όμως, μέσα σε αυτόν τον παραλογισμό, ο Παπαδιαμάντης, διά μέσου του Βράγγη, διατυπώνει ένα πολύ χαρακτηριστικό γνώρισμα της πατρότητας, που αναλογικά εννοείται ότι αφορά και στη μητρότητα. Ο Βράγγης αναλογιζόμενος ότι ο σκοτεινός εκείνος άνθρωπος, που πέταξε το παιδί, ήταν, όπως και η ίδια η προσφώνηση του κοριτσιού καταδεικνύει, ο ίδιος της ο πατέρας, αποφαίνεται, απαντώντας στον λογισμό του, ότι «... προφανῶς, ἀφοῦ ὑπερέβη πάντα ὄρον ἀστοργίας, ἐπιχειρήσας νὰ τὴν φονεύσῃ, ἀπέβαλε διὰ τοῦτο τὰ δικαιώματα τῆς πατρότητος.»²². Η πατρότητα και η μητρότητα, λοιπόν, σύμφωνα με τον Παπαδιαμάντη, ο οποίος υποθέτουμε εκφράζει και τη νοοτροπία της εποχής, δεν αποκτούνται άπαξ και διά παντός με τη βιολογική σύλληψη.

Η βιολογία μπορεί να δίνει στον οποιονδήποτε ή οποιαδήποτε την ευκαιρία να γίνει πατέρας ή μητέρα, αντίστοιχα, αλλά η διατήρηση του τίτλου, του ρόλου, της εξουσίας, της τιμής ακόμα, της χαράς, της ευλογίας, που απορρέει από τον ρόλο αυτό, δεν είναι αυτονόητα ούτε παντοτινά. Σύμφωνα με το πρότυπο του μυθιστορηματός μας, ο πατρικός ή ο γονεϊκός ρόλος ακυρώνεται και χάνεται, στην περίπτωση που ο ίδιος ο γονιός στρέφεται κατά της σωματικής ακεραιότητας του ίδιου του παιδιού του. Μπορεί για τη σημερινή κοινωνία αυτό να θεωρείται αυτονόητο, αλλά για την κοινωνία της εποχής του Παπαδιαμάντη ή της εποχής που διαδραματίζονται τα γεγονότα φαντάζει ως μια κατάκτηση. Δεν μπορεί βέβαια κάποιος να εξαγάγει συμπεράσματα μόνο από τη *Γυφτοπούλα* για το ποιο σημείο είναι αυτό που αφαιρεί από τον γονιό, τουλάχιστον ηθικά, τον τίτλο του και τις εξουσίες που πηγάζουν από αυτόν, αλλά σε άλλα έργα θα λάβουμε πιο σαφή εικόνα για το θέμα. Αφήνεται βέβαια να εννοηθεί ότι οι ισχύοντες νόμοι δεν συντονίζονταν με την κοινή λογική περί της στάσης των γονέων απέναντι στα παιδιά τους.

Οι νόμοι δεν φαίνονταν τόσο αυστηροί όσο θα έπρεπε και όσο έγιναν με την πάροδο του χρόνου, προκειμένου να προστατέψουν την ψυχική και σωματική ανάπτυξη των παιδιών. Βέβαια οφείλουμε να σημειώσουμε ότι η χαλαρότητα αυτή, που παρατηρούμε στους ισχύοντες στο

---

²¹ Παπαδιαμάντης, «Η Γυφτοπούλα», τόμ. 1, σ. 359.

²² Στο ίδιο.

μυθιστόρημα νόμους ίσως είναι παραπλανητική. Ένα ανήλικο κορίτσι αλλάζει συνεχώς χέρια, χωρίς κανέναν κρατικό έλεγχο ή εποπτεία. Πιθανόν, όμως, ο συγγραφέας να προσπαθεί απλώς να αποδώσει την εποχή κατά την οποία εξελίσσεται η δράση, δηλαδή τα χρόνια λίγο πριν από την Αλωση της Πόλης, και όχι τη δική του εποχή, γεγονός που είναι αυτονόητο για το 2024.

Η Ε. Νιξαρλίδου²³ υπογραμμίζει ότι ο πατέρας, κατά τον άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο, είναι αυτός που ανοίγει τις πύλες για ευτυχισμένη ζωή του παιδιού του και αυτό είναι που τον χαρακτηρίζει ως γνήσιο πατέρα. Το να είσαι πατέρας, σημειώνει, επίσης, η Αι. Λιμνιάτη

σημαίνει βαθύτερη δέσμευση στη συζυγική ζωή, συμμετοχή στη δημιουργία ενός δεσμού... Το πρόβλημα της πατρότητας διαχωρίζεται σε σημασίες τριών ειδών: α') η σημασία της πατρότητας για τον ίδιο τον πατέρα, μπορεί σε κάθε περίπτωση να σχετίζεται με τις ψυχολογικές διαδικασίες επεξεργασίας του πατρικού αισθήματος· β') η σημασία της πατρότητας για το παιδί, δηλαδή οι ιδιάζουσες επενέργειες της πατρικής λειτουργίας στην ανάπτυξη του υποκειμένου· γ') η σημασία της πατρότητας στο κοινωνικοπολιτιστικό πλαίσιο, πράγμα που παραπέμπει στις διάφορες μορφές πατρότητας με τις ψυχολογικές, αλλά και τις ιδεολογικές και πολιτικές τους εμπλοκές²⁴.

Αυτά ο Παπαδιαμάντης τα γνωρίζει καλά κι ας μην είχε προοδεύσει τόσο πολύ η παιδαγωγική επιστήμη την εποχή του κι ας ήταν μεγαλωμένος σε ένα περιβάλλον υπαίθρου αλλά και σε μια εποχή, που ζητούσε από τη γυναίκα να αναλαμβάνει τη φροντίδα του σπιτιού και των παιδιών ενώ ο άνδρας, αποστασιοποιημένος πραγματικά και από τα δύο, να ασχολείται μόνο με την υλική τροφοδότηση της οικογένειάς του. Μεγαλωμένος σε μια διαφορετική οικογένεια με τις παιδαγωγικές αρχές της Ορθόδοξης Εκκλησίας και των μεγάλων Πατέρων Της, τους οποίους από παιδί μελετά, γνωρίζει καλά την ευθύνη του άντρα για την ομαλή εξέλιξη της οικογένειάς του από κοινού με τη σύζυγό του.

Έτσι μέσα από το κακό πρότυπο των δύο πατεράδων και το άριστο πρότυπο του τρίτου, του Βράγγη, ο Παπαδιαμάντης θίγει το μεγάλο αυτό θέμα και σχολιάζει την οπισθοδρομική θεώρηση των ρόλων στην οικογένεια. Αυτό το πετυχαίνει και με την αναφορά στην απάνθρωπη κακοποίηση, που υφίσταται η σύζυγος του Γύφτου, η οποία «δέν εἶχεν οὐδεμίαν πλευρὰν σώαν»²⁵ ενώ τα παιδιά

---

²³ Βλ. Ευγενία Νιξαρλίδου, *Μονογονεϊκές οικογένειες - ποιμαντικοψυχολογική θεώρηση*, Μεταπτυχιακή Εργασία στο Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας του Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2012, σ. 31.

²⁴ Αικατερίνη Λιμνιάτη, *Νέα δεδομένα στους γονεϊκούς ρόλους: Κοινωνική μητρότητα και επαναπροσδιορισμός της πατρότητας*, Διπλωματική Εργασία στο Τμήμα Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού του Πανεπιστημίου Αιγαίου, 2010, σ. 31.

²⁵ Παπαδιαμάντης, «Η Γυφτοπούλα», τόμ. 1, σ. 374.

της είχαν φτάσει σε σημείο να αποτελούν απλώς ένα σωρό κόκαλα. Μόνο η επέμβαση των δύο γιων της, οι οποίοι πλέον είχαν μεγαλώσει και είχαν και την ωριμότητα και τη σωματική ρώμη να το πράξουν, απέτρεψαν τον μαρτυρικό θάνατο της μητέρας τους και ανακούφισαν αρκετά το διαρκές βασανιστήριό της. Η νοοτροπία του Γύφτου, και προφανώς της εποχής και περιοχής, είναι η νοοτροπία, που θέλει τον άνδρα αφέντη της οικογενείας με εξουσία ζωής και θανάτου επί της συζύγου και των άλλων μελών της οικογένειάς του. Αρκεί η ερώτηση της Γύφτισσας για την πολυήμερη και ξαφνική απουσία του Γύφτου, για να ξεκινήσει μια βάνουση κακοποίηση. Η νοοτροπία αυτή ήταν η κυρίαρχη την εποχή εκείνη, αλλά ερχόταν σε αντίθεση τόσο με την κοινή λογική, όσο και με τη στοιχειώδη μόρφωση του ανθρώπου αλλά και τη διδασκαλία της Εκκλησίας για τον γάμο, που θέλει τον άνδρα να θυσιάζεται έως θανάτου για τη γυναίκα του. Με τις αναφορές αυτές, τις άσχετες με την ουσία της υποθέσεως, ο Παπαδιαμάντης διαμαρτύρεται και φωτίζει τον αναγνώστη του τόσο για την ύπαρξη του φαινομένου όσο και για την ανάγκη καταδίκης και θεραπείας του.

3.1.2 Ο Κώστας Μαντάς («Χρήστος Μηλιόνης»²⁶)

Πρόκειται για μια ακόμη περίπτωση βιολογικού πατέρα, ο οποίος, λίγο ως πολύ, διασώζει τον τύπο πατέρα, που περιμένουμε να συναντήσουμε την εποχή αυτή. Απαντά στο διήγημα «Χρήστος Μηλιόνης». Ο ομώνυμος ήρωας είναι αληθινό και υπαρκτό πρόσωπο. Είναι κουμπάρος του Κώστα Μαντά και ο νονός της κόρης του, της δεκαοχτάχρονης Βασίλως. Αυτό, που χαρακτηρίζει τον Μαντά ως πατέρα, είναι η πληροφορία ότι ενώ η γυναίκα του διαφωνεί να παντρεύουν σύντομα την κόρη τους, η οποία είναι ήδη αρραβωνιασμένη με τον Νίκο Ντούσκα, ο ίδιος, για λόγους εκ των οποίων μόνο το ένα εκατοστό, όπως λέει ο Παπαδιαμάντης, μπορεί να εξηγηθεί, ήθελε να παντρεύονται πολύ γρήγορα τα νέα κορίτσια,

ὅσον γρηγορότερα τόσον καλύτερα. Τί τὸ θέλεις τὸ βάρος αὐτὸ εἰς τὴν οἰκίαν: Δὲν εἶναι καλύτερον νὰ τὸ ξεφορτωθῆς; Ὅποιος εὕρισκει πρόθυμον ἀναδέκτην τοῦ φορτίου, καὶ δὲν τὸ μεταβιβάζει εὐθύς, ἄκραν ἐμπιστοσύνην ἔχει εἰς τοὺς ἰδίους ὤμους, ἂν δὲν εἶναι ἀνόητος.²⁷

Βεβαίως η θεώρηση του κοριτσιού ως φορτίου δικαιολογείται μερικώς από την κοινωνία της εποχής, την οποία, σε μεγάλο βαθμό, αντικατοπτρίζει η λογοτεχνία. Βρισκόμαστε ακόμη σε μια εποχή κατά την οποία επικρατεί η αγροτική οικονομία και συνεπώς για να καταφέρει μια φτωχή

²⁶ Βλ. Παπαδιαμάντης, «Χρήστος Μηλιόνης», τόμ. 2, σσ. 11 - 76.

²⁷ Στο ίδιο, σ. 12.

οικογένεια χωρίς πολλά κτήματα να επιβιώσει, χρειάζεται απαραίτητως εργατικά χέρια, δηλαδή αγόρια. Ταυτόχρονα ο θεσμός της προίκας ήταν ακόμη πολύ ζωντανός, με αποτέλεσμα όντως το κορίτσι να επιβαρύνει σημαντικά τον οικογενειακό προϋπολογισμό, αφ' ενός μεν, παθητικά, διότι δεν χρησίμευε ως εργατικά χέρια, αφ' ετέρου δε, ενεργητικά, αφού έπρεπε να προικιστεί. Πολύ εύστοχα παρατηρεί η Χατζηγιαννάκη σχετικά με τη θέση της γυναίκας, όπως αυτή αποτυπώνεται στη λογοτεχνία:

Και στα έργα αυτής της περιόδου, η γυναίκα παρουσιάζεται υποταγμένη στην ανδρική βούληση, αρχικά του πατέρα και αργότερα του συζύγου, ακόμα κι αν ο τελευταίος είναι τεμπέλης και ακαμάτης. Πολύ συχνά μάλιστα είναι πολύ μεγαλύτερος από τη γυναίκα, αλλά αρκετά εύπορος... Η προίκα κατέχει κι εδώ κεντρικότατο ρόλο, ως κάτι αυτονόητο για την τέλεση του γάμου, αλλά και ως κοινωνική μάλιστα, ειδικά για τις φτωχότερες οικογένειες γι' αυτό και η απόκτηση θηλυκών παιδιών θεωρείται μεγάλη δυστυχία²⁸.

Αυτά βέβαια, όσο κι αν ερμηνεύουν τις αιτίες για την υποτίμηση του γυναικείου φύλου, δεν μειώνουν ταυτόχρονα και τον πόνο, τον εξευτελισμό και τις δυσκολίες, που υφίσταται μια γυναίκα από τα πρώτα της παιδικά χρόνια. Δεν μειώνουν ούτε ανακουφίζουν τα βαθιά ψυχολογικά τραύματα, τα οποία αναπόφευκτα θα φέρει σε όλη της τη ζωή. Τραύματα που πολλές φορές θα μετατραπούν σε ψυχιατρικές εμμονές με απρόβλεπτες συνέπειες, όπως παρατηρούμε στη «Φόνισσα».

Από την άλλη μεριά, όταν τη Βάσω την κλέβει ο Τούρκος αγάς, ο πατέρας της εξανίσταται, διαμαρτύρεται και ενεργεί με κίνδυνο ακόμα και της ζωής του. Βασικό επιχείρημα προς τον Τούρκο Κατή είναι το γεγονός ότι δεν μπορεί η κόρη να παντρευτεί, χωρίς την άδεια του πατέρα της. Επιχείρημα που μπερδεύει. Είναι τελικά η αγάπη για την κόρη του, που τον φτάνει στην αγανάκτηση και στην αντίσταση έως θανάτου, τον οποίο από καθαρή τύχη γλιτώνει τελικώς, ή το μίσος για τους Τούρκους ή ακόμη η αμφισβήτηση της πατρικής εξουσίας; Δυστυχώς οι αντιδράσεις του πατέρα, όπως τουλάχιστον τις περιγράφει η μητέρα, η σύζυγός του, δεν αφήνουν πολλά περιθώρια για να φανεί μια στοιχειώδης αγάπη προς την κόρη του. Υπερισχύει, φαινομενικά τουλάχιστον, το αίσθημα της αμφισβήτησης της εξουσίας του και της κατοχής του επί πράγματος.

Η κόρη του η Βάσω ενδίδει στις απειλές του Τούρκου και τον δέχεται για άντρα της. Οι απειλές στρέφονται εναντίον των γονέων της και κυρίως εναντίον του πατέρα της, του Κώστα, ο οποίος κατηγορείται για την αρπαγή του Κατή της Άρτας. Όταν η μητέρα συναντά την κόρη της και εκείνη της εξηγεί τους λόγους για τους οποίους υπέκυψε στην πίεση, κατ' ουσίαν στον εκβιασμό

---

²⁸ Χατζηγιαννάκη, Ο αντικατοπτρισμός, σ. 166.

του Τούρκου αγά, εκείνη εύκολα, σχεδόν αυτόματα και αυτονόητα, την αγκαλιάζει και τη συγχωρεί («άλλ' ἔφριττεν ἀναλογισομένη τὴν τρικυμίαν, ἣν θὰ ἐξήγειρεν εἰς τὰ πατρικά σπλάγχνα ἡ εἶδηση αὐτῆ») ²⁹. Ἡ προσφυγή στα «πατρικά σπλάγχνα» γεννά μια αισιοδοξία για την ύπαρξη μιας στοιχειώδους αγάπης του πατέρα προς την κόρη, αλλά η ανάλυση του συγγραφέως, που ακολουθεί, καταφέρει να την πνίξει άμεσα, εν τη γενέσει. Ἡ ανάλυση κάνει λόγο για μίσος εναντίον των Τούρκων, για εξαγρίωση του Κώστα, για όνειδος, όχι πόνο από την αρπαγή, για δάκρυα όχι πίκρας αλλά λύσσας, για την αδικία του Κατή, για την ύβρη του αδικημένου πατέρα. Πουθενά λόγος για πικρία, στεναχώρια, θλίψη για την ίδια του την κόρη! Φρονούμε ότι πολύ όμορφα και τεχνικά δίνει στον αναγνώστη ακριβώς αυτή τη θέση, ότι δηλαδή ο πατέρας δεν αγαπούσε την κόρη, επηρεασμένος φυσικά από τη νοοτροπία και τις κοινωνικές συνθήκες της εποχής. Ο πατέρας απλώς θίχτηκε, προσβλήθηκε ο εγωισμός του, διότι αμφισβητήθηκε η εξουσία του και υποτάχθηκε άκων στον μόνιμο εχθρό του.

Επιβεβαιωτικό όλων αυτών είναι το γεγονός, κατά το οποίο ο ανάδοχος της Βάσως, ο περιβόητος Χρήστος Μηλιόνης, στον οποίο καταφεύγει η Βάσω, όταν καταφέρνει να δραπετεύσει από τον Αγά, της υπόσχεται ότι θα μεσολαβήσει στον πατέρα της να τη δεχθεί, χωρίς να ξεσπάσει πάνω της την οργή του και να δεχθεί μάλιστα τη συγγνώμη της. Όλα αυτά για ένα πλάσμα που και κακοποιήθηκε, αλλά και θυσιάστηκε για τον πατέρα της. Ο Παπαδιαμάντης καταγράφει την έλλειψη αγάπης του πατέρα προς την κόρη τόσο κυνικά, ακριβώς, διότι η τοπική κοινωνία είχε αποδεχθεί πλήρως την ίδια θέση και νοοτροπία και θεωρούσε απλώς βάρος το κορίτσι. Θεωρείτο αυτονόητο ότι το κορίτσι δεν είναι παρά βάρος και κατάρα.

Εντυπωσιακό, όσο και πικρό, είναι το γεγονός ότι η κόρη δεν τρέφει τα ίδια αισθήματα για τον πατέρα της. Δεν αδιαφορεί, δεν τον βλέπει, όπως θα είχε το δικαίωμα, ως τύραννο, δεν παραπονείται για την άδικη και μεροληπτική αντιμετώπισή της. Αντιθέτως, και όλως περιέργως, τρέφει μεγάλη αγάπη για τον πατέρα της. Θα μπορούσε κανείς την υποταγή της, την υπακοή της και την όλη στάση της να τη θεωρήσει αποτέλεσμα του φόβου και του σεβασμού, αλλά δεν είναι έτσι. Σε αυτή την περίπτωση θα χαιρόταν, που γλίτωσε από το πατρικό σπίτι, θα εξέφραζε κάπως τη δυσαρέσκειά της, ζώντας μέσα σε αυτό το απαξιωτικό περιβάλλον, αλλά πουθενά δεν δείχνει κάτι τέτοιο. Αντιθέτως θυσιάζεται και δέχεται ως σύζυγό της τον Τούρκο Αγά, απλά για να σώσει τους γονείς της και κυρίως τον πατέρα της. Ἡ επιστήμη της ψυχολογίας δεν ήταν τόσο ανεπτυγμένη τότε για να μας ερμηνεύσει το φαινόμενο αυτό. Θα λέγαμε ότι και αυτή, όπως και σχεδόν όλες οι γυναίκες της εποχής της, είχε αποδεχθεί πλήρως τον ρόλο, που της είχε επιβληθεί από την κοινωνία.

Αξιοσημείωτη είναι η στάση της μητέρας. Στοργική, πονάει πραγματικά για την κόρη της

---

²⁹ Παπαδιαμάντης, «Χρήστος Μηλιόνης», τόμ. 2, σ. 32.

και παρά τη μειωμένη θέση της, λόγω του φύλου της και της εποχής, δεν διστάζει και να καταθέσει τη γνώμη της για τον γάμο της κόρης, ζητώντας μια καθυστέρηση, αλλά και να ρισκοκινδυνεύσει την ίδια της τη ζωή, πηγαίνοντας η ίδια να δει το σπλάγγνο της, να το αγκαλιάσει, να το βοηθήσει, να εξετάσει την αλήθεια ή όχι των λεγομένων περί του γάμου. Επίσης αφήνεται να εννοηθεί ότι μπαίνει πάντα στη μέση για να ισορροπεί τις καταστάσεις. Ιδιαίτερες, βέβαια, σχέσεις με τον σύζυγό της δεν φαίνεται να υπάρχουν, ακολουθώντας τις συνήθειες της εποχής. Μια ακόμη άκρως πατριαρχική οικογένεια με τον πατέρα να έχει την απόλυτη εξουσία και να μην αναλώνεται σε σχέσεις με τα άλλα μέλη της οικογένειας, τα οποία περισσότερο αντιμετωπίζει ως υφισταμένους παρά ως σύζυγο και τέκνα.

3.1.3 Ο Μπαρμπα-Στέργιος («Ο πολιτισμός εις τὸ χωρίον»³⁰)

Ένας ακόμη πατέρας, που, παρά τις δικές του αγαθές προθέσεις και τις καλές προϋποθέσεις, δεν καταφέρνει να σταθεί ως πρότυπο μίμησης για τους πατεράδες, που διαβάζουν το διήγημα «Ο πολιτισμός εις τὸ χωρίον» εδώ και 130 χρόνια, από το 1891 και εξής. Ο μπαρμπα-Στέργιος έχει λάβει, και μάλιστα αφού έκλεψε, ως δεύτερη γυναίκα του τη Θεωριά, στην οποία «επιβάλλει αγγαρείας»³¹. Αυτή, 15 χρόνια μικρότερη, είναι φουνάρισσα ενώ αυτός ασβεστάς. Ταλαιπωρημένη από την κακοπάθεια και τη φτώχεια, αδυνατεί να θρέψει τον Λευτεράκη, το τετράχρονο παιδάκι της ενώ δε μπορεί ούτε να το αποκόψει από τον θηλασμό κι ας μην κατεβάζει ίχνος γάλακτος. Το τραγικότερο; Έχει θρηνήσει ήδη δύο παιδιά, που πέθαναν πρόωρα και η μόνη της ελπίδα είναι ο Λευτεράκης.

Είναι θαυμαστός ο τρόπος, με τον οποίο ο Παπαδιαμάντης, για μια ακόμη φορά, αποδοκιμάζει τη νοοτροπία της εποχής και τις θλιβερές καταστάσεις, που καθημερινά ανακαλύπτει το παρατηρητικό του μάτι. Αποδοκιμάζει ξεκάθαρα, αλλά με τρόπο αριστοτεχνικό και ευφυή την υποτίμηση της γυναίκας, τα βάσανά της μέσα στον γάμο, τη στρεβλή θεώρηση του γάμου και της συζυγίας, τη σκληρότητα και απανθρωπιά των ανδρών. Πρωτίστως αναφέρει τους θανάτους των παιδιών και τις διαδικασίες, τις προ και μετά από αυτόν, στον ενικό αριθμό, σαν να αφορούν μόνο τη Θεωριά κι όχι τον άντρα της. «Τῆς εἶχαν πεθάνει τὰ δύο πρῶτα παιδιά της», η Θεωριά τα έντυσε, η Θεωριά καλούσε τον γιατρό, η Θεωριά τα έκλαψε και τώρα «αὐτὸ τὸ παιδάκι, ὁ Ἐλευθέρης, τῆς ἔμεινε». Όλα αφορούν και αγγίζουν μόνο τη Θεωριά!

Αλλά ο συγγραφέας μας δεν παραλείπει και πιο άμεσα να επικρίνει τη στάση των ανδρών

³⁰ Βλ. Παπαδιαμάντης, «Ο Πολιτισμός εις τὸ χωρίον», τόμ. 2, σσ. 237 - 256.

³¹ Στο ίδιο, σ. 237.

γενικότερα εντός της συζυγίας και της πατρότητας. Αυτό το επιτυγχάνει με αναφορές του τύπου «ό καημένος ό μπαρμπα-Στέργιος δέν ήτο και πολύ κακός»³², αν και προτιμούσε να ζει με τα λεφτά που έβγαζε από τον φούρνο η γυναίκα του, «...δέν τήν έβασάνιζε πολύ τήν γυναίκα του» παρά μόνο όταν κέρδιζε μαζεμένα χρήματα τα οποία «επένδυε» στο κρασί. Τότε και εκείνη ήξερε να σωπαίνει για να μη «τές φάη»³³. Οι αναφορές αυτές είναι σίγουρα ειρωνικές, αλλά δύσκολα μπορεί να πει κανείς με βεβαιότητα ποιο είναι το υποκείμενο και το αντικείμενο της ειρωνείας. Ποιον ειρωνεύεται ο συγγραφέας και τί; Τον ίδιο τον μπαρμπα-Στέργιο και τον χαρακτήρα του; Τη γενική κατάσταση, χρησιμοποιώντας τον Στέργιο ως τον επιεικέστερο των αγροίκων; Το γεγονός όμως είναι ότι η ειρωνεία του στρέφεται και παίρνει ξεκάθαρη θέση ενάντια στην υποτίμηση και κακοποίηση των γυναικών. Τα οξύμωρα σχήματα «λίγο κακός» ή «λίγο ξύλο» και η έτσι κι αλλιώς ανατροπή στη συνέχεια είναι ο τρόπος του για να καταγγείλει τα φαινόμενα. Ίσως βέβαια και να μην πρόκειται για ειρωνεία, αλλά για πραγματική υπεράσπιση του Στέργιου. Ίσως να ήθελε να καταγγείλει ότι ο Στέργιος είναι η πιο ήπια περίπτωση κακοποίησης συζύγου και αδιαφορίας πατέρα.

Η ένδειξη; Ότι τελικά ο Στέργιος δεν αρνείται να πάει. Αρχικά προτιμά, βέβαια, ως γνήσιο αρσενικό της εποχής του, να συνεχίσει τον ύπνο του και συνεχίζει να ρέγγει. Ακούει, όμως, ξαφνικά μαζί με τη φωνή της συζύγου του, την παράκληση του ίδιου του παιδιού, που τον προσκαλεί να το βοηθήσει. Η κλητική προσφώνηση «πατέρα», ο τονισμός της μοναδικότητας του ρόλου, η υπενθύμιση του θανάτου των δύο προηγούμενων παιδιών, που είχαν τον ίδιο πατέρα, αλλά τώρα έχουν μόνο τον Θεό και κυρίως η νύξη «ή θα μ' αφήσεις να πεθάνω και γω» συγκινούν τον Στέργιο και τον σηκώνουν από το κρεβάτι. Βέβαια, εξακολουθεί να παραμένει απαθής ως τρίτο πρόσωπο. Δεν μας δίνει ο αφηγητής το παραμικρό σημάδι αγωνίας, στεναχώριας, πόνου. Φαίνεται να εκτελεί απλά το καθήκον του με βεβαρημένη μάλιστα διάθεση και χωρίς ιδιαίτερη ελπίδα. Για το τελευταίο δεν ευθύνεται απόλυτα. Όντως στα δύο προηγούμενα παιδιά η παρουσία του γιατρού αποδείχθηκε είτε αργοπορημένη είτε καταστροφική μάλλον παρά ευεργετική. Τώρα είναι βέβαιος ότι θα συναντήσει αδιαφορία. Και τη συναντά!

Ο γιατρός απουσιάζει και η υπηρέτρια τον προτρέπει να τον αναζητήσει σε κάποιο μαγαζί όπου παίζει χαρτιά, όπως και όντως συνέβαινε. Ο Στέργιος προσκαλεί και παρακαλεί τον γιατρό να πάνε στο παιδί. Ο γιατρός, με τη συστηματική συμβολή και των άλλων θαμώνων, οι οποίοι παίζουν κυριολεκτικώς και περιπαίζουν τον Στέργιο, τον πείθουν, με σύμμαχο και τον χιονιά, να περιμένει την αλλαγή του καιρού. Αρχικά ο μπαρμπα-Στέργιος, δείχνοντας επιτέλους σε αυτό το σημείο

---

³² Στο ίδιο, σ. 239.

³³ Στο ίδιο.

σημάδια πραγματικών αισθημάτων για το παιδί του και αγωνίας για την υγεία του, επιμένει, παρακαλεί τον γιατρό, παρακαλεί και άλλους να του μιλήσουν και να τον πείσουν, αλλά οι πάντες τον εμπαίζουν και τολμούν να τον διαβεβαιώνουν ότι δεν κινδυνεύει το παιδί. Ταυτόχρονα τον ποτίζουν κρασί για να τον εμπαίζουν περισσότερο και ευκολότερα. Τελικώς το πρωί γιατρός και πατέρας φτάνουν στο σπίτι του παιδιού μόνο και μόνο για να βεβαιώσει ο πρώτος τον θάνατο του παιδιού. Ο Στέργιος βγαίνει στα μαγαζιά για δανεικά, δίνοντας ό,τι βρει ως ενέχυρο, για να μπορέσει να κάνει την κηδεία και του τελευταίου του παιδιού.

Ο Παπαδιαμάντης περιγράφει τη σκηνή της νεκρικής πομπής ψυχρά. Δεν μεταφέρει πόνο, πίκρα, αγανάκτηση. Προφανώς επιθυμεί να θεωρηθεί ως κάτι το αναμενόμενο, συνηθισμένο και αυτονόητο για το οποίο η τοπική κοινωνία δεν ταράζεται και ιδιαιτέρως. Η παιδική θνησιμότητα την εποχή εκείνη είχε φτάσει σε πολύ υψηλά επίπεδα. Η Ε. Βέρβερη θα εξηγήσει ότι

Οι παράγοντες που ευνοούσαν τα υψηλά ποσοστά της βρεφικής και παιδικής θνησιμότητας, ήταν οι κακές συνθήκες υγιεινής, η κακή διατροφή καθώς και οι δυσκολίες στην ορθή εφαρμογή της συνιστώμενης ιατρικής θεραπείας και στην καθυστερημένη προσέλευση στον γιατρό. Τα παρακάτω αφορούσαν κυρίως κατώτερα κοινωνικά στρώματα... Οι συνθήκες υγιεινής στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, ήταν σε όλη την Ελλάδα απαράδεκτες και αυτό έχει να κάνει πολύ με τις επιδημίες λοιμωδών νοσημάτων που κατέληγαν σε μεγάλο αριθμό θανάτων³⁴.

Ταυτόχρονα, όμως, και οι κοινωνικές συμβάσεις απαιτούν οι συναισθηματικές σχέσεις του πατέρα με τα παιδιά του να είναι περιορισμένες έως ανύπαρκτες, για να διαφυλάττει το κύρος του. Οι μητέρες από την άλλη μεριά είχαν πλέον συνηθίσει. Ο πόνος και ο θάνατος «χτυπούσαν την πόρτα» καθημερινά και στο άνοιγμα της πόρτας βρίσκονταν, κατά κανόνα, μόνες τους, όπως η Θεοδωριά. Ο Στέργιος, όσο κι αν «δέν ἦτον και πολύ κακός», πάντως δεν κατάφερε να αποτελέσει παράδειγμα πατρικής φιγούρας. Η εποχή του «τον κατάπие» και αυτόν και «στραγγάλισε» κάθε καλή προαίρεση και διάθεση.

3.1.4. Μανώλης Φλοεράκης («Πατέρα στὸ σπίτι»³⁵)

Ο νέος αυτός χαρακτήρας, δυστυχώς, δεν έχει σε κάτι να ζηλέψει ή να διαφοροποιηθεί από τους προηγούμενους. Προέρχεται από το διήγημα «Πατέρα στο σπίτι», το οποίο δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά στην εφημερίδα *Ακρόπολις* την Πρωτοχρονιά του 1895. Ο Μανώλης ήταν ξυλουργός,

³⁴ Βέρβερη, *Τα παιδιά στην ελληνική ηθογραφία*, σ. 66.

³⁵ Παπαδιαμάντης, «Πατέρα στὸ σπίτι», τόμ. 3, σσ. 89 - 94.

αλλά, όπως συμβαίνει στα περισσότερα διηγήματα του Παπαδιαμάντη, κι ίσως τελικά στις περισσότερες οικογένειες της εποχής, «δὲν διέπρεπε πολὺ ἐπὶ φιλοπονία»³⁶. Και αφού θυμηθούμε τον μπαρμπα-Στέργιο, που προτιμούσε να τρέφεται από τα φουρνίσματα της γυναίκας του και κάθε φορά, που κέρδιζε λίγα χρήματα, τα ξόδευε εν κραιπάλη και μέθη εντός του τριημέρου, θα αισθανθούμε ότι συναντήσαμε τον «κλώνο» του, ακούγοντας το πρόγραμμά του. Διότι τελικώς και η τεμπελιά έχει σύστημα και πρόγραμμα και δεν εξασκείται τυχαίως. Αυτό τουλάχιστον μας λέει με τον ειρωνικό του και εύθυμο πάντα τρόπο ο συγγραφέας μας. Ο Μανώλης, λοιπόν, «Εἰργάζετο, ὁσάκις εἶχεν ἐργασίαν, ἀπὸ τὴν Τρίτην ἕως τὴν Παρασκευὴν. Τὸ Σάββατον πρῶι τοῦ ἐπονοῦσεν αἴφνης ἢ μέση του, τὴν Δευτέραν τοῦ ἐπονοῦσε τὸ κεφάλι. Ἐννοεῖται ὅτι διήρχετο ἐν κραιπάλῃ ἀπὸ τὸ Σάββατον ἑσπέρας ἕως τὴν Δευτέρα πρῶι»³⁷.

Στο σημείο αυτό ας μας επιτραπεί να επιχειρήσουμε μια προσωπική προσέγγιση και ερμηνεία στο ἔργο του Παπαδιαμάντη με αφορμή το συγκεκριμένο διήγημα. Είναι αυτονόητο ότι δεν μπορούμε να ξέρουμε αν τα διηγήματα του Παπαδιαμάντη, όπως αυτό, είναι περιγραφή αληθινών γεγονότων ή όχι. Όμως, γνωρίζοντας από τον βίο του ότι περνούσε πολλές ώρες της ημέρας στο εν λόγω μπακάλικο, παρατηρώντας τους ανθρώπους και την κοινωνική τους συμπεριφορά, μπορούμε να υποθέσουμε ότι σίγουρα τα διηγήματά του βασίζονται κατά μεγάλο μέρος σε αληθινές ιστορίες. Εκείνο που σίγουρα αλλάζει ο Παπαδιαμάντης, ακριβώς διότι δεν θα μπορούσε να μην το κάνει, είναι τα ονόματα. Και τα ονόματα, που κατά τη γνώμη μας χρησιμοποιεί, είναι συνήθως ομιλούντα, έχουν κάτι να πουν εμμέσως. Στο συγκεκριμένο διήγημα, επί παραδείγματι, δε θεωρούμε τυχαία τη σύμπτωση του ονόματος Μανώλης με το επάγγελμα του ξυλουργού. Είναι γνωστό ότι ο Κύριος ονομαζόταν Εμμανουήλ και κατά ισχυρή παράδοση εξασκούσε το επάγγελμα του ξυλουργού. Αν ισχύει λοιπόν η θεωρία μας, ο συγγραφέας μας διαλέγει ακριβώς το συγκεκριμένο ιερό όνομα και ιερό επάγγελμα, για να τονίσει την τεράστια διάσταση μεταξύ του προτύπου του Κυρίου και του εν λόγω λογοτεχνικού χαρακτήρα. Είναι ένας τρόπος να τονιστεί το τραγικό, το δραματικό στοιχείο σε ανάμιξη πάντα με το κωμικό και ειρωνικό. Τη θεωρία αυτή την ενισχύει και το προηγούμενο διήγημα με την επιλογή του ονόματος Στέργιος, που παραπέμπει στον στέρεο, στον σταθερό άνθρωπο, για έναν εντελώς αντίθετο χαρακτήρα.

Επιστρέφοντας στον χαρακτήρα του Μανώλη και την περιγραφή του Παπαδιαμάντη, διαπιστώνουμε για άλλη μια φορά πόσο τον απασχολούσε η δεινή θέση, που συχνά είχε η γυναίκα στην εποχή του. Η γυναίκα του Μανώλη είναι εργατική και στην ουσία με το δικό της κόπο ζει τα πέντε παιδιά. Η ραπτομηχανή της είναι αυτή, που τη βοηθάει να συγκεντρώσει τα προς το ζην,

---

³⁶ Στο ίδιο, σ. 91.

³⁷ Στο ίδιο.

αλλά οι αλληπάλληλες εγκυμοσύνες δεν της επιτρέπουν να εργάζεται όσο πρέπει και έτσι επέρχεται η πενία. Απόλυτος πενία σε σημείο να μην υπάρχουν ούτε τα αναγκαία σκεύη στο σπίτι.

Στο σημείο αυτό, όπως και σε κάθε δυσκολία, υπεισέρχεται ο πειρασμός, η εμπάθεια, η πνευματική «τύφλωση» με τη μορφή του κουμπάρου. Η παρουσία του αλλά και η συνήθης κακία των γειτονισσών ξεσηκώνει τη ζήλια του Μανώλη. Ο Παπαδιαμάντης τονίζει και υπεραμύνεται της τιμιότητας της Γιαννούλας, την οποία θεωρεί βεβαία και αδιαμφισβήτητη και της καταλογίζει μόνο ένα λάθος. Τη θεωρεί υπεύθυνη, διότι, γνωρίζουσα την κακία, την εμπάθεια, τη ζήλια, τον φθόνο των γυναικών της γειτονιάς, δεν έδωξε αμέσως τον κουμπάρο. Έδωσε θάρρος μεν στον κουμπάρο, δικαίωμα δε στις «κακές γλώσσες». Και όσο οι επισκέψεις του κουμπάρου, συνοδευόμενες πάντοτε με τρόφιμα και αναγκαία είδη, πύκνωναν, τόσο η ζήλια αυξανόταν, δίνοντας την αφορμή στον Μανώλη να προσθέσει στην έτσι κι αλλιώς προβληματική συμπεριφορά του την απιστία. Ο Μανώλης σύνναψε σχέση με μια παλιά του φιλενάδα και έλειπε συχνά ακόμη και τα βράδια. Τέλος, αφού προηγήθηκε ένας μεγάλος καυγάς, κατά τον οποίο η Γιαννούλα κακοποιήθηκε σωματικώς βάνουσα, ο Μανώλης εγκατέλειψε οριστικώς τη συζυγική στέγη και η Γιαννούλα κλήθηκε να μεγαλώσει μόνη τα τέσσερα πλέον παιδιά της. Το πέμπτο, ακολουθώντας τη θνησιμότητα της εποχής, είχε ήδη πεθάνει.

Ο συγκεκριμένος τύπος πατέρα, λοιπόν, εισάγει δύο νέα χαρακτηριστικά και τονίζει ένα απ' όσα ήδη έχουν αναφερθεί. Το παλαιό στοιχείο είναι το στοιχείο της κακοποίησης, το οποίο είδαμε και παραπάνω. Θεωρείται αναμενόμενο και γι' αυτό δεν εκπλήσσει, αλλά αντιθέτως γίνεται σημείο και στοιχείο διακωμώδησης. «Μετά την τελευταίαν φοβερὰν σκηνήν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἡ Γιαννούλα ἐβγήκε μὲ μισὴν πλεξίδα, μὲ ἓν μάγουλον αἱματωμένον, καὶ μὲ σχισμένον ὑποκάμισον...ὁ Μανώλης ἔγινεν ἄφαντος»³⁸. Όπως επισημαίνει η Φιλίππιδου, το φαινόμενο της ενδοοικογενειακής βίας παρουσιάζεται πολύ νωρίς, από την αρχαιότητα ακόμα, είτε στη μυθολογία (συχνά και ανάμεσα στους Θεούς) είτε στην καθημερινή ζωή (Καιάδας)³⁹. Η ίδια ερευνήτρια θα υποστηρίξει ότι η κατάσταση, τουλάχιστον για τα παιδιά, χειροτερεύει από τον Μεσαίωνα και ως τον 19^ο αιώνα⁴⁰.

Είναι αδιαμφισβήτητο ότι ο Χριστιανισμός και η διδασκαλία του, μέσα από την *Καينὴ Διαθήκη*, είναι η βάση για να αλλάξει η θέση της γυναίκας. Οι προτροπές του Αποστόλου Παύλου προς τους άνδρες να αγαπούν τις γυναίκες τους, θυσιάζοντας την ίδια τους τη ζωή, η διακήρυξη ότι ενώπιον του Θεού δεν ξεχωρίζουν άνδρας και γυναίκα, δούλος ή ελεύθερος, Ιουδαίος ή Έλληνας και η πλούσια Πατερική Γραμματεία, που θέτει σε βάσεις πολύ προοδευτικές για την εποχή τις

---

³⁸ Στο ίδιο, σ. 93.

³⁹ Βλ. Άννα Φιλίππιδου, *Ενδοοικογενειακή βία: Παιδική κακοποίηση*, Μεταπτυχιακή Εργασία στην Ιατρική Σχολή του Α.Π.Θ, Θεσσαλονίκη 2022, σ. 7.

⁴⁰ Βλ. στο ίδιο, σ. 8.

οικογενειακές σχέσεις και την παιδαγωγική γενικότερα είναι όχι μόνο οι αρχές πάνω στις οποίες στηρίχθηκε η οποιαδήποτε αλλαγή, αλλά και αυτές με τις οποίες εμποτίστηκε ο Παπαδιαμάντης. Στερεωμένος απόλυτα σε αυτές τις βάσεις και εμπνευσμένος από τις ιδέες του Χριστιανισμού, δεν αντέχει την καταπάτησή τους και διαμαρτύρεται σχεδόν σε ολόκληρο το έργο του. Δύσκολα θα βρεθεί διήγημά του, που να μην γίνεται σαφέστατη, έστω εμμέσως, αναφορά στα ζητήματα αυτά και πιο δύσκολα θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι ο μεγάλος αυτός ηθογράφος απλώς καταγράφει τα φαινόμενα, χωρίς να λαμβάνει θέση.

Το πρώτο από τα δύο καινούρια στοιχεία, που μας προσκομίζει ο συγκεκριμένος χαρακτήρας, είναι το θέμα της απιστίας. Ένα ζήτημα, που αποτελούσε ίσως ταμπού για την εποχή, στο συγκεκριμένο διήγημα τίθεται ξεκάθαρα και ανοιχτά. Και ναι μεν ο συγγραφέας αθώνει, και μάλιστα πέραν πάσης αμφιβολίας, τη σύζυγο, απαντώντας στις κακεντρέχειες των γειτονισσών περί σχέσεων με τον κουμπάρο που πηγαινοέρχεται, ο Μανώλης όμως δεν απολαμβάνει την ίδια ασυλία. Ξεκάθαρα αναφέρει ότι ο σύζυγος όχι μόνο είχε συνάψει σχέσεις με μια τρίτη κοπέλα, αλλά κι ότι συχνά διανυκτέρευε στο σπίτι της. Μάλιστα η απιστία αυτή θα φέρει και το δεύτερο χαρακτηριστικό, την εγκατάλειψη της οικογενείας. Αυτή η εγκατάλειψη είναι και το κύριο, το κεντρικό θέμα του διηγήματος.

Και αν, όπως υποστηρίζει η ψυχολόγος Νάνσυ Νενέρογλου, και είναι κοινώς αποδεκτό, η απουσία από την οικογένεια του πατέρα παραπέμπει σε μια κατάσταση κρίσης, την ίδια ακριβώς προβληματική κατάσταση υφίστανται και βιώνουν τα παιδιά και όταν η απουσία του πατέρα είναι ψυχολογική και όχι σωματική⁴¹. Η απουσία του πατέρα σημαίνει ταυτόχρονα και απουσία των ρόλων του. Κύριος ρόλος, ειδικότερα σε παλαιότερες και πιο παραδοσιακές οικογένειες, όπως αυτές της εποχής που μελετούμε, είναι ο βιοποριστικός, η ανατροφή των μελών της οικογενείας. Απουσία αυτού του ρόλου οδηγεί με μαθηματική ακρίβεια στη φτώχεια, την εξαθλίωση, τη μιζέρια, την κακομοιριά της οικογένειας, φαινόμενο που όχι μόνο δεν λείπει από το διήγημά μας, αλλά είναι το κεντρικό θέμα. Το παιδάκι ζητιανεύει λίγο λαδάκι «πατέρα δέν έχουμε στὸ σπίτι»⁴², παραπονιέται! Η απουσία πατέρα δικαιολογεί κάθε κακοπάθεια και κυρίως τη φτώχεια. Δικαιολογεί κάθε πικρία εκ μέρους των παιδιών και της συζύγου, που μένουν χωρίς τον προστάτη τους. Όμως το ζήτημα δεν εξαντλείται στη φτώχεια.

Όσο σοβαρά προβλήματα επιβίωσης μπορεί να δημιουργήσει η απουσία του πατέρα από το σπίτι και η συνακόλουθη απουσία των ρόλων του, τόσο σοβαρότερα μπορεί να γίνουν τα

---

⁴¹ Βλ. Νάνσυ Νενέρογλου (Ψυχολόγος-ψυχοθεραπεύτρια), «Όταν ο πατέρας είναι απών: Οι Ψυχολογικές επιπτώσεις στα παιδιά», *Ας μιλήσουμε για σένα*, 23/4/2021, Ανακτήθηκε από το: <https://letstalkaboutyou.gr/otan-o-pateras-einai-aron-oi-psychologikes-epiptoseis-sta-paidia/>, Τελευταία Ανάκτηση 9/4/24.

⁴² Παπαδιαμάντης, «Πατέρα στὸ σπίτι», τόμ. 3, σ. 89.

προβλήματα αυτά, ως ψυχικά τραύματα, αναλόγως της αιτίας που δημιούργησαν την απουσία, όπως πολύ χαρακτηριστικά σημειώνει η Νάνσυ Νενέρογλου:

Σύμφωνα με έρευνες, τα παιδιά που μεγαλώνουν σε ένα σπίτι με απουσία του πατέρα, παρουσιάζουν υψηλότερα ποσοστά κατάθλιψης και αρνητικά συναισθήματα, έλλειψη εμπιστοσύνης και χαμηλή αυτοεκτίμηση. Εμφανίζουν μάλιστα 85% μεγαλύτερες πιθανότητες στην εκδήλωση προβλημάτων συμπεριφοράς που οφείλονται στο άγχος της εγκατάλειψης. Σημαντικός είναι και ο αριθμός των παιδιών των απόντων πατέρων που έχουν αναφέρει επίσης αδυναμία προσκόλλησης σε οποιονδήποτε επόμενο πατριό που εισήλθε στην οικογένεια, συχνά λόγω της εσωτερικής διατήρησης του «καλού» πατέρα και της προβολής του «κακού» πατέρα σε κάθε πατριό⁴³.

Και η αιτία εν προκειμένω είναι από αυτές, που δυσκολεύουν πολύ τις καταστάσεις, που αφήνουν παράπονα, αφήνουν τραύματα και συμπλέγματα, λόγω της απόρριψης, αφήνουν ίσως θυμό, ενίοτε μίσος προς τον πατέρα και, όχι σπάνια, για το ίδιο το φύλο του: «Νά, πάει να βρῆ ἄλλη γυναῖκα»⁴⁴.

Ο Παπαδιαμάντης δεν παραλείπει στο συγκεκριμένο διήγημά του να εξομολογηθεί και την προσωπική του ευθύνη για τη δύσκολη κατάσταση του παιδιού. Δεν κρύβει ότι κι ο ίδιος πολλές φορές γέλασε μαζί του και το ρώτησε για την απουσία του πατέρα, απλώς για να ακούσει την απάντησή του και να γελάσει. Βέβαια ομολογεί ότι όσες φορές ο ίδιος είχε κάποια χρήματα, βοήθησε το παιδί, αλλά ο μπακάλης, αν και πολύ τίμιος στο εμπόριό του, όπως και η πλειονότητα των καθημερινών ανθρώπων δεν έκανε το ένα βήμα παραπάνω. Δεν ήταν, με άλλα λόγια, κλέφτης αλλά ούτε και ελεήμων. Τιοιουτοτρόπως, κλείνει το διήγημά του ο Παπαδιαμάντης ασκώντας μια κριτική τόσο στην κοινωνία όσο και στη στάση της απέναντι στο ορφανό ουσιαστικά παιδί. Διακείμενό του δείχνει να είναι η γνωστή παραβολή του Πλουσίου και του Λαζάρου. Ανώνυμος παρέμεινε ο πλούσιος και οδυνώμενος στη ζέστη της κολάσεως, αφού στη γη απόλαυσε τα πάντα, χωρίς να δώσει ούτε μια ματιά συμπόνιας στον Λάζαρο. Ακόμη και τα σκυλιά φαίνονται πιο ελεήμονα και ανακουφίζουν με τις γλώσσες τους τις πληγές του πτωχού και αρρώστου. Όμως, ο φτωχός Λάζαρος αναπαύτηκε στην αγκαλιά του Αβραάμ, αφού στη γη τόσο πόνεσε και πείνασε. Και μολονότι αποδεικνύεται ότι ήταν ο μόνος, που θα μπορούσε να ανακουφίσει και τον πλούσιο με μια σταγόνα νερό, τελικά αυτό δεν του επιτρέπεται. Την ίδια θέση του πτωχού Λαζάρου, δίνει στο φτωχό πεντάχρονο παιδί ο συγγραφέας, υπενθυμίζοντας ότι δεν θα μπορεί, δεν θα του

---

⁴³ Νάνσυ Νενέρογλου, ό.π.

⁴⁴ Παπαδιαμάντης, «Πατέρα στο σπίτι», τόμ. 3, σ. 86.

επιτραπεί στην άλλη ζωή να ανακουφίσει και να δροσίσει κανέναν, αφού κανένας δεν δρόσισε το ίδιο.

3.1.5 Πατεράδες στη Στοιχειωμένη Καμάρα («Η Στοιχειωμένη Καμάρα»⁴⁵)

Στο συγκεκριμένο διήγημα, το οποίο πρωτοδημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Παναθήναια* το 1904, θα συναντήσουμε δύο διαφορετικούς βιολογικούς πατεράδες, με κοινά χαρακτηριστικά αλλά και με σημαντικές διαφορές και αντιθέσεις. Ο τίτλος του διηγήματος προέρχεται από ένα δημοτικό τραγούδι, παραλλαγή «Του γεφυριού της Άρτας», που περιγράφει το «στοίχειωμα» - «στέριωμα» της γυναίκας του πρωτομάστορα, της Αρετής, για να στεριώσει η καμάρα που χτίζει ο άνδρας της. Στο τέλος μάλιστα του τραγουδιού γίνεται η αναφορά και στις δυο αδελφές της Αρετής, την Ευδοκία και τη Μάρω, οι οποίες «στεριώθηκαν» αντίστοιχα στον Τύρναβο και σε κάποιο άλλο γεφύρι. Ο κεντρικός χαρακτήρας του διηγήματος είναι η Αρετή, η οποία, δικαίως όπως αποδεικνύεται, έχει ταυτιστεί με την ομώνυμη ηρωίδα του δημοτικού τραγουδιού. Στο έργο αναφέρονται τέσσερις γονεϊκοί ρόλοι: ο πατέρας της Αρετής, ο γερο-Κουμενής, ο οποίος τελικώς «κλέβει» τον πρώτο ρόλο από την Αρετή, ο σύζυγος της Αρετής, ο Μπόζας, η μητριά της και οι θείες της. Την περίπτωση της μητριάς, ακριβώς, επειδή πρόκειται για χαρακτηριστική περίπτωση μητριάς, σύμφωνα πάντα με τα στερεότυπα που ισχύουν, θα την εξετάσουμε λίγο πιο αναλυτικά στο οικείο μέρος της εργασίας μας. Εδώ θα αναφερθούμε στις δύο πατρικές μορφές και κυρίως στη μορφή του πατέρα της Αρετής.

α') Ο Μπόζας

Ο Μπόζας, ή Πατσοστάθης, είναι ο σύζυγος της Αρετής. Ο σύζυγος τον οποίο της έδωσαν μόλις στα δεκατρία της χρόνια, αφού «τὸν καιρὸν ἐκεῖνον αἱ κόραι τοῦ πτωχοῦ λαοῦ ὑπανδρεύοντο ταχύτερον καὶ εὐκολότερον παρ' ὅσον εἰς τὰς ἡμέρας μας»⁴⁶. Θίγεται και πάλι, από τον συγγραφέα, με την απλή χρήση της ειρωνείας, η φοβερή υποτίμηση της γυναίκας την εποχή εκείνη. Επιμένουμε ότι η αναφορά του Παπαδιαμάντη στην ηλικία και την ευκολία γάμου δεν είναι απλώς εγκυκλοπαιδική. Δεν δίνει απλώς ένα δεδομένο. Σχολιάζει και επικρίνει διακριτικά αλλά με σαφήνεια. Αυτό είναι άλλωστε εμφανές, εάν κανείς δει την αναφορά μέσα στο περικείμενό της αλλά και μέσα στο συνολικό έργο του συγγραφέα. Τονίζει, άλλωστε, ο συγγραφέας ότι «τὴν ὑπάνδρευσαν»⁴⁷, την

⁴⁵ Βλ. Παπαδιαμάντης, «Η Στοιχειωμένη Καμάρα», τόμ. 3, σσ. 633 - 639.

⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 638.

⁴⁷ Στο ίδιο.

έθεσαν υπό την εξουσία κάποιου άνδρα. Υπογραμμίζει δε και τον ακούσιο, τον εκβιαστικό τρόπο. Δεν υπανδρεύθη, αλλά «τὴν ὑπάνδρευσαν». Εξάλλου, αναφέρει και τα υποκείμενα της πράξης, το ποιοι «τὴν ὑπάνδρευσαν», και τους λόγους και το προμελετημένο της πράξης.

Την πάντρεψαν οι θείες της, οι οποίες, χωρίς να το θέλουν, ανέλαβαν την ανατροφή της από τα οχτώ της χρόνια. Ανέλαβαν την ανατροφή της, όταν η οκταετής Αρετή αποφάσισε να μη γυρίσει στο πατρικό της σπίτι μετά από τη φρικτή απόπειρα του πατέρα της να την πνίξει, προφανώς μετά από την προτροπή της μητριάς της, στο κέντρο της λίμνης. Η απόπειρα απέτυχε, αλλά ο πατέρας την παράτησε μόνη της στην ερημιά και η μικρή αρνήθηκε να ξαναπάει στο πατρικό της. Οι φτωχές θείες της ναι μεν τη μεγάλωσαν, αλλά ο Παπαδιαμάντης πουθενά δεν κάνει λόγο για στοργή, αγάπη, προθυμία. Αναφέρει μόνο ότι σιγά-σιγά της έμαθαν όλες τις δουλειές ενός σπιτιού αλλά και γεωργικές δουλειές, όπως η συλλογή των ελιών ή η τροφή μεταξοσκώληκα. Μέσα σε όλα τα άλλα βέβαια, την έμαθαν και να ασβεστούνει. Και ίσως δεν θα φαινόταν περίεργο αυτό, αφού επρόκειτο για μια από τις βασικές δεξιότητες της νοικοκυράς την εποχή εκείνη, αν δεν προστίθετο η φράση «ξένα σπίτια». Οι θείες, όπως υπονοείται, εκμεταλλεύονταν τη μικρή ανιψιά. Δεν έτρωγε δωρεάν το ψωμί της ούτε την κράτησαν κοντά τους από συμπόνια. Έτσι στα δεκατρία της χρόνια την ξεφορτώνονται, για να θυμηθούμε και τη Βάσω στο διήγημα για τον Μηλιόνη, και τη φορτώνουν στον Μπόζα.

Ο Μπόζας, αν και γεωργός με αγρούς και κτήματα, κατά τη στερεότυπη φράση του συγγραφέα μας, «δὲν ἠγάπα πολὺ τὴν ἐργασίαν»⁴⁸. Κυλιόταν στα σφαγεία και περνούσε την ώρα του τρώγοντας γιουβέτσια, πίνοντας και κοιμώμενος. Η Αρετή αλλά και τα πέντε παιδιά της έμεναν νηστικά. Μπορεί να βρισκόμαστε σε μια εποχή κατά την οποίαν «...οι εγκυμοσύνες και η απόκτηση πολλών παιδιών θεωρείται σημάδι οικογενειακής ευτυχίας. Η ίδια όμως αυτή πολυτεκνία πολύ συχνά μετατρέπεται σε πηγή δυστυχίας για τη μητέρα»⁴⁹. Η Αρετή, πέρα από το νοικοκυριό, αναγκάζεται να ξενοδουλεύει, για να αναθρέψει τα πέντε παιδιά της και να μπορέσει να αντέξει τον μαρτυρικό της βίο. Ένα ακόμη μοντέλο πατέρα και συζύγου, που επιβεβαιώνει τα στερεότυπα της εποχής. Πλήρης αδιαφορία για την οικογένειά του και παραδομένος στην κραιπάλη και τη μέθη.

β') Ο γερο-Κουμενής

Είναι ο πατέρας της Αρετής. Με αυτόν ανοίγει και κλείνει το έργο. Ζητά συγγνώμη ειλικρινά και με πόνο από την κόρη του. Της ζητά συγγνώμη, διότι και ο γέρος αυτός δεν κατάφερε να αποτελέσει

---

⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 634.

⁴⁹ Χατζηγιαννάκη, *Ο αντικατοπτρισμός*, σ. 167.

πρότυπο καλού πατέρα. Κατάφερε το ακριβώς αντίθετο. Ενδέχεται να είναι ένας από τους πέντε χειρότερους βιολογικούς πατεράδες στο έργο του Παπαδιαμάντη. Ο Κουμενής χηρεύει, όταν η Αρετή είναι πέντε χρονών. Ένας άνδρας την εποχή εκείνη δεν μπορούσε σε καμία περίπτωση να μείνει μόνος και ούτε καν να διανοηθεί ότι θα προσπαθήσει έστω να περιποιηθεί για το υπόλοιπο της ζωής του τον εαυτό του. Πολλώ δε μάλλον δεν θα επέλεγε, για κανέναν λόγο, να αναλάβει, πλήρως και αποκλειστικώς, την ανατροφή της πενταετούς κόρης του. Έτσι ο γερο-Κουμενής παντρεύεται δεύτερη φορά και φέρνει μητριά στην Αρετούλα.

Η συμπεριφορά της μητριάς ήταν φρικτή και απαράδεκτη προς την Αρετή. Τη μίσησε από την πρώτη στιγμή. Τη μίσησε ακόμα πιο πολύ, όταν απέκτησε το πρώτο δικό της παιδί. Το γεγονός ότι ήταν θηλυκό, την εξαγρίωσε ακόμα περισσότερο και το φταιξιμο ήταν αποκλειστική ευθύνη της Αρετής και της γρουσουζιάς της. «Ω, βεβαίως αυτή ή μικρή κουρούνα, ή κουκουβάια, έπταιεν. Έαν είχε καλό ποδαρικό, θά 'φερνεν άγορι κατόπιν της»⁵⁰. Για έναν ολόκληρο χρόνο η μητριά ανατρέφει το κοριτσάκι της και κακοποιεί συστηματικά και με όλους τους τρόπους την Αρετή. Τη δέρνει με οτιδήποτε βρεθεί μπροστά της. Μόλις το μωρό έφτασε στην ηλικία των δεκαεννέα μηνών, η μητριά γεννά νέο κορίτσι και η οργή, το μίσος, η αηδία για την Αρετή λαμβάνουν διαστάσεις απίστευτες. Η Αρετή, η γρουσουζιά της δηλαδή, είναι η μόνη αιτία για το φοβερό κακό, που έπεσε στο σπιτικό της!

Τα παραπάνω φαίνονται απίστευτα στη δική μας εποχή και δεν χωρούν εύκολα στο δικό μας μυαλό, όμως ακόμη κι αν αποτελούν φαντασία του Παπαδιαμάντη, δεν έχουν ίχνος υπερβολής σε σχέση με το τί συνέβαινε στην πραγματικότητα. Είναι ανήκουστο, παράδοξο, οξύμωρο να βλέπουμε τόσο μίσος προς ένα αθώο παιδί και μάλιστα από τη μητριά της μόνο και μόνο, διότι θεωρείται υπεύθυνο μιας προκατάληψης, που το ενοχοποιεί για το φύλο των παιδιών που γεννιούνται από την ίδια. Είναι ακόμη πιο απίστευτο να θεωρείται τόσο μεγάλη κατάρα η γέννηση των δικών της παιδιών, απλώς διότι είναι κορίτσια. Είναι εντελώς τρελό μια γυναίκα να μισεί και να υποβιβάζει τόσο πολύ το ίδιο της το φύλο, τα ίδια της τα παιδιά, τον ίδιο της, τελικά, τον εαυτό. Κι όμως η νοοτροπία της εποχής ήταν τέτοια και χειρότερη. Οι άνθρωποι ήταν έρμιαια τόσο του μισογυνισμού, του φαλλοκρατισμού και ρατσισμού όσο και της άγνοιας, της προκατάληψης, της ανοησίας. Ο συνδυασμός των δύο φέρει αποτελέσματα, που ξεπερνούν κάθε λογική. Δημιουργούν ένα εκρηκτικό μίγμα, που εμείς μεν μόνο διαβάζουμε, αλλά τα κορίτσια της εποχής το ζούσαν πρώτα από τον ρόλο του θύματος και συχνά, αν άντεχαν έως τέλους, από τον ρόλο του θύτη. Μέσα από αυτόν έπαιρναν και την εκδίκησή τους. Πώς αλλιώς μπορεί να ερμηνευθεί το τόσο μίσος από γυναίκα προς γυναίκα και μάλιστα προς τα ίδια της τα παιδιά;

---

⁵⁰ Παπαδιαμάντης, «Η Στοιχειωμένη Καμάρα», τόμ. 3, σ. 635.

Και το μίσος της μητριάς δεν μένει στην απλή σωματική και ψυχολογική καταπίεση. Η μητριά πείθει τον πατέρα της Αρετής, τον Κουμενή, να πνίξει το ίδιο του το παιδί. Τον πείθει όμως ή ο ίδιος παρακινήθηκε από τα ίδια κίνητρα από τα οποία παρακινήθηκε η γνωστή Φραγκογιαννού στη «Φόνισσα»; Αυτό παραμένει άδηλο. Πουθενά δεν το ξεκαθαρίζει ο συγγραφέας. Υπάρχει σίγουρα και ένα τέτοιο ενδεχόμενο. Ένα ενδεχόμενο, που ίσως ανακούφιζε λίγο τον αποτροπιασμό από την ίδια την πράξη. Ίσως μείωνε λίγο τη βαναυσότητά της. Το ενδεχόμενο ενισχύεται από την ανάγκη του συγγραφέως να περιγράψει μερικές εικόνες μέσα από τα μάτια της Αρετής, την ώρα που η βάρκα απομακρυνόταν, όπως και η επιλογή του να περιγράψει τις γυναίκες που έπλεναν στον γιαλό, οι οποίες φαίνονταν σαν σουσουράδες από τόση απόσταση. Η επιλογή δεν θεωρούμε ότι είναι τυχαία. Ο συγγραφέας γυρίζει διαρκώς, με κάθε τρόπο και κάθε μέσο, γύρω από το ζήτημα της γυναικείας κακοπάθειας. Γιατί λοιπόν ο Νικόλας ο Κουμενής να μην είχε συλλάβει την ίδια σκέψη με τη Φραγκογιαννού, πιεζόμενος φυσικά από την καινούρια σύζυγό του;

Το γεγονός είναι ότι η προσπάθειά του να πνίξει το παιδί αποτυγχάνει, διότι εκείνο, παρά την τρυφερότητα με την οποία το πλησίασε και του έδειχνε από κοντά τις ομορφιές του βυθού, προτρέποντάς το να σκύψει για να τις δει καλύτερα, αισθάνθηκε τον φόβο και αμύνθηκε κυρίως με τα κλάματα. Η βάρκα φτάνει στην Καναπίτσα, τον προορισμό της, και ο πατέρας με βία βγάζει το κοριτσάκι έξω από αυτήν, το πετάει στην άμμο σαν σακί και φεύγει. Η μικρή κρύβεται σε μια ερειπωμένη καλύβα. Μόλις βραδιάσει, βγαίνει και πηγαίνει προς τα φώτα της μικρής κόμης. Την συναντούν ένας πατέρας με τον γιο του, που γυρίζουν απ' τα χωράφια και την παίρνουν μαζί τους, αφού η μικρή τους διηγήθηκε απλώς ότι την πήγε ως εκεί ο πατέρας της και ενώ περίμενε να γυρίσει να την πάρει, εκείνος την παράτησε εκεί. Την πηγαίνουν στους συγγενείς της μητέρας της, οι οποίοι όμως προσπαθούν να τη γυρίσουν πίσω. Στην επιμονή της, την κρατούν και, όπως είδαμε, την εκμεταλλεύονται δεόντως. Αλλά οι αστοχίες του πατέρα της δυστυχώς, δεν σταματούν εδώ.

Όταν στα δεκατρία της, οι θείες της θέλησαν να την παντρέψουν, για να μεταβιβάσουν το βάρος, ο ίδιος της ο πατέρας τη συκοφάντησε, τη διέβαλε ότι είχε σχέσεις με έναν τυχαίο γυρολόγο. Αν αναλογισθούμε ότι την εποχή αυτή «η γυναίκα μεγαλώνει με αυστηρούς ηθικούς κανόνες και περιορισμένη ελευθερία, για να οδηγηθεί αγνή και άμεμπτη στη νυφική παστάδα...»⁵¹, καταλαβαίνουμε την αξία της διαβολής και το μέγεθος της καταστροφής, που επιχείρησε να φέρει. Καταλαβαίνουμε κι ας μην μπορούμε να κατανοήσουμε το βάθος του μίσους, που εμφώλευε στις ψυχές του πατέρα και της μητριάς της.

Συνοψίζοντας, έχουμε το φρικτό πρότυπο ενός πατέρα, ο οποίος αρχικά είναι παντελώς αδιάφορος για το κοριτσάκι του. Όταν πεθαίνει η γυναίκα του, παντρεύεται ξανά και παραδίδει την

---

⁵¹ Χατζηγιαννάκη, Ο αντικατοπτρισμός, σ. 166.

κόρη του στα χέρια μιας βάνουσης μητριάς, που την κακοποιεί συστηματικά ψυχικά και σωματικά. Κάποια στιγμή, χωρίς κανείς να ξέρει το κίνητρο, επιχειρεί να δολοφονήσει το μόλις οκτώ ετών παιδί του και, αφού αποτυγχάνει, το παρατάει. Το φιλοξενούν οι συγγενείς της νεκρής μητέρας του και ο πατέρας ποτέ μα ποτέ δεν το διεκδικεί ή δεν κρατά κάποια επαφή μαζί του. Η τελευταία ενασχόληση με την κόρη του είναι στα δεκατρία της χρόνια, όταν οι συγγενείς προσπαθούν να την παντρέψουν. Ο πατέρας για άλλη μια φορά δείχνει το μίσος του, προσπαθώντας να χαλάσει τον γάμο, διαβαλώντας το ίδιο του το παιδί σε μια εποχή και μια κοινωνία, της οποίας οι συμβάσεις συνεπάγονταν αυτομάτως ότι δεν θα μπορούσε ποτέ να αποκατασταθεί και θα ζούσε με τη ρετσίνα της ανήθικης. (Γεγονός που όχι σπάνια άφηνε ως μονόδρομο για την επιβίωση την αληθινή ανηθικότητα.) Ευτυχώς η συκοφαντία εξέπεσε γρήγορα και η Αρετή σώθηκε από τον κίνδυνο της μοναξιάς και έπεσε στην κόλαση ενός βασανιστικού γάμου.

Το τέλος της ιστορίας διττό. Τραγικό και ελπιδοφόρο. Πικρό μα και γλυκό. Στη μια άκρη έχουμε τον άσχημο, τον βασανιστικό θάνατο του γερο-Κουμενή κι από την άλλη τη μεγαλοψυχία μιας αληθινής αγίας. Αν και ο γέρος μετανόησε και ζητούσε, έτσι άλλωστε αρχίζει το διήγημα, τη συγχώρεση της κόρης του, ο θάνατός του ήταν φρικτός. Η ψυχή του, βεβαρημένη από τα άθλια αμαρτήματά του, δεν μπορούσε να βγει και ψυχορραγούσε βασανιζόμενος. Είχε μεν αποσπάσει την ειλικρινή και εγκάρδια συγχώρεση της κόρης του, που βρίσκεται στην άλλη άκρη και αφήνει την ελπίδα ότι δεν νικάει το κακό, αλλά το καλό επικρατεί, αλλά προφανώς αυτό δεν έφτανε. Ο Παπαδιαμάντης στο σημείο αυτό «κηρύττει» εμμέσως. Μιλάει στο κοινό του και διδάσκει ό,τι και η Εκκλησία. Χωρίς πολλά λόγια, αλλά με πολλά υπονοούμενα φωνάζει ότι η ψυχή βαραίνει από τα αμαρτήματα και δεν μπορεί να βγει να συναντήσει τον Πλάστη της κι ότι για τη συγχώρεση δεν αρκεί η αίτηση συγγνώμης από όσους έβλαψε, αλλά και η αίτηση συγχώρεσης από τον Θεό, που δίνεται από τον ιερέα. Ταυτόχρονα προβάλλει το πρότυπο της συγχωρητικότητας. Τί θα ωφελούσε την Αρετή να κρατήσει το μίσος για εκείνον που έφευγε; Η δική της γαλήνη θα χανόταν και σε αυτήν θα ταραζόταν η ψυχή. Η ίδια πρωτίστως απελευθερώνεται. Τελικά το όνομα της Αρετής δεν επιλέχθηκε τυχαία. Είναι ένα ομιλόν όνομα, ένα όνομα που παραπέμπει σε αυτό που λέει. Η Αρετή, με την υπομονή, τη μαρτυρική υπομονή και τη συγχωρητικότητά της εκφράζει το σύνολο της Αρετής.

3.1.6 Άλλες περιπτώσεις

Σε όλο το έργο του Παπαδιαμάντη λίγο ως πολύ οι ρόλοι και οι χαρακτήρες επαναλαμβάνονται ή έχουν πολλά κοινά στοιχεία. Επιπροσθέτως το έργο του είναι ιδιαίτερα ογκώδες ενώ ταυτόχρονα δεν έχουν όλοι οι αναφερόμενοι χαρακτήρες στα έργα την ίδια βαρύτητα. Έτσι λοιπόν θα

κλείσουμε το παρόν κεφάλαιο, που αφορά στους βιολογικούς πατεράδες, με την απλή, σχεδόν ονομαστική, δειγματοληπτική αναφορά σε μερικές ακόμη περιπτώσεις.

α') Ο Φραγκούλας («Ρεμβασμός του Δεκαπενταυγούστου»⁵²)

Συναντάμε μια πολύ διαφορετική περίπτωση πατρός και συζύγου. Δεν μιλάμε φυσικά για την τελειότητα, αλλά για το πώς αυτός ο άνθρωπος παλεύει στους ρόλους αυτούς, του συζύγου και του πατέρα, και τα καταφέρνει αρκετά καλά. Παντρεύεται μια όμορφη νέα, τη Σινιώρα, από έρωτα. Την αγαπά πολύ και κάνουν τέσσερα παιδιά. Κάποια στιγμή χωρίζουν. Αποκαθιστούν τις σχέσεις τους και κάνουν άλλα δύο παιδιά, οπότε ξαναχωρίζουν για διάστημα μεγαλύτερο του χρόνου. Πάλι αποκαθιστούν τις σχέσεις τους, τα ξαναβρίσκουν, γεννούν το έβδομο και τελευταίο τους παιδί και ξαναχωρίζουν οριστικώς πλέον. Ταυτόχρονα τα οικονομικά του όλο και δυσκολεύουν.

Ο καημένος αγαπά πολύ την οικογένειά του, αλλά «ὅσον τρυφερός ἦτο εἰς τὸν ἔρωτα, τόσον εὐεπίφορος εἰς τὸ πείσμα, καὶ τόσον γοργὸς εἰς τὴν ὀργήν»⁵³. Ήταν, επίσης, πιστός και κάθε χρόνο έψαλλε στο ξωκλήσι την παραμονή της Παναγίας στον εσπερινό και την αγρυπνία. Μάλιστα εκεί συμφιλιώθηκε μετά τον χωρισμό με τη Σινιώρα. Κατά τη διάρκεια αυτής της συμφιλίωσης, γεννήθηκε η Κουμπώ, η μόνη απ' όλα τα παιδιά, που μετά τον δεύτερο χωρισμό, έτρεχε να δει τον πατέρα της στο σπίτι του και τον παρακαλούσε να επιστρέψει σπίτι. Έτσι κι έγινε και γεννήθηκε το τελευταίο παιδί τους σχεδόν ταυτόχρονα με το πρώτο τους εγγόνι. Τότε ήρθε και ο οριστικός χωρισμός.

Η Κουμπώ, δεκατριών χρόνων πλέον, ανακοίνωσε στον πατέρα της ότι δεν θα τον επισκεφθεί ξανά, διότι δεν άντεχε τα κουτσομπολιά των γυναικών. Τον προειδοποίησε, επίσης, ότι θα πεθάνει από μαρασμό. Δυστυχώς η πρόρρησή της επαληθεύτηκε και πέθανε, ζητώντας από τον πατέρα της να κάνουν μια λειτουργία μαζί με τη μητέρα της στο ξωκλήσι της Παναγίας. Εννοείται ότι ο Φραγκούλας δεν έπαυσε ποτέ να θρηνεί για τον θάνατο του παιδιού του, όπως δεν έπαυσε ποτέ να επιθυμεί τον μοναχικό βίο.

Συναντάμε μια πολύ διαφορετική περίπτωση πατρός και συζύγου. Δεν μιλάμε φυσικά για την τελειότητα, αλλά για το πώς αυτός ο άνθρωπος παλεύει στους ρόλους αυτούς, του συζύγου και του πατέρα, και τα καταφέρνει αρκετά καλά.

Πρόκειται λοιπόν για έναν πατέρα με αδυναμίες και σφάλματα, αλλά τελικώς έναν πατέρα που αγαπά πολύ και τη σύζυγο και τα παιδιά και τον Θεό. Αυτό το τρίπτυχο μας αποτρέπει από το να τον κατατάξουμε με εκείνους τους γονείς, που αποτελούν παραδείγματα προς αποφυγήν.

---

⁵² Βλ. Παπαδιαμάντης, «Ρεμβασμός του Δεκαπενταυγούστου», τόμ. 4, σσ. 85 - 97.

⁵³ Στο ίδιο, σ. 89.

Στην ίδια εποχή και κάτω από τις ίδιες συνθήκες συναντάμε μια νότα αισιοδοξίας, παρά το τραγικό τέλος του κοριτσιού, το οποίο φανερώνει πόσο διαφορετικά και πόσο πιο βαριά βιώνουν τα παιδιά τις συγκρουσιακές σχέσεις των γονέων.

β') Ο Μαστρο-Αχιλλέας («Οί δύο δράκοι»⁵⁴)

Ο μαστρο-Αχιλλέας δεν είναι ο συνήθης τεμπέλης, που παρουσιάζει στα διηγήματά του ο Παπαδιαμάντης. Αντίθετα είναι πολύ εργατικός. Εργάζεται ως σκυτοτόμος καθημερινά από το πρωί ως το απόγευμα. Όμως, δυστυχώς, δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ούτε αυτός καλός πατέρας και σύζυγος. «Αί κακαί όμιλία»⁵⁵ τον παρασέρνουν κάθε βράδυ σε ασωτία και μέθη, με αποτέλεσμα τελικώς η οικογένειά του να πένεται. Να πένεται τόσο, που η σύζυγός του ζητά δανεικά ακόμα και από τον πάμφτωχο συγγραφέα μας.

γ) Ο Μαστρο-Κυριάκος («Γ' Άστεράκι»⁵⁶)

Ο Μαστρο-Κυριάκος ήταν χήρος με τρία παιδιά. Ένα αγόρι, που έχει φύγει στην Αμερική, ένα δεκαεξάχρονο κορίτσι, την Πούλια, το αστεράκι του διηγήματος, και ένα δεκάχρονο μικρό. Η Πούλια, το δεκαεξάχρονο κορίτσι, κρατά, ως η καλύτερη νοικοκυρά, όλο το σπίτι και φροντίζει με αφάνταστη αγάπη τον πατέρα της. Ο πατέρας παρά τη χηρεία και τα τρία παιδιά «...κατόρθωσε να μη ξαναπανδρευθῆ – ἴσως διότι δὲν τὸν ἤθελαν»⁵⁷. Το σχόλιο αυτό του συγγραφέα μάς δίνει κάποιες πληροφορίες για τη νοοτροπία της εποχής. Πρωτίστως αποδεικνύει αυτό που έτσι κι αλλιώς διαφαινόταν μέσα κι από τα άλλα διηγήματα, ότι δηλαδή ένας άνδρας, ο οποίος χήρευε την εποχή εκείνη, ακόμη κι αν είχε παιδιά, ακόμα και περισσότερα από ένα και δύο, έπρεπε οπωσδήποτε να παντρευτεί. Έπρεπε να παντρευτεί, διότι οι άνδρες της εποχής ούτε κατά διάνοιαν είχαν τις ικανότητες να μεγαλώσουν μόνοι τους παιδιά. Η ανατροφή των τέκνων θεωρείτο αποκλειστική αρμοδιότητα της μητέρας και με αυτό ως δεδομένο μεγάλωναν τα αγόρια. Ο άνδρας ούτε την ωριμότητα να διαπαιδαγωγήσει τα παιδιά του είχε συνήθως αλλά, πολύ περισσότερο, δεν ήταν ικανός να τα περιποιηθεί στην καθημερινότητά τους.

Φυσικά η νοοτροπία αυτή είχε ως αποτέλεσμα τα παιδιά να μην γλιτώνουν ποτέ από την παρουσία μητριάς, η οποία τις περισσότερες φορές αποδεικνυόταν πολύ σκληρή απέναντί των παιδιών του συζύγου. Άλλη προέκταση της νοοτροπίας αυτής ήταν το γεγονός ότι πολλά κορίτσια, ειδικά φτωχά

---

⁵⁴ Βλ. Παπαδιαμάντης, «Οί δύο δράκοι», τόμ. 4, σσ. 103 - 106.

⁵⁵ Από τη φράση του Μενάνδρου που αναπαράγει ο Απόστολος Παύλος στην Α' Κορ. 15: 33 «φθειρούσιν ἡθη χρηστὰ ὀμιλία κακαί».

⁵⁶ Βλ. Παπαδιαμάντης, «Γ' Άστεράκι», τόμ. 4, σσ. 305 - 310.

⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 306.

και χωρίς προίκα, ήταν η τέλεια λύση για τέτοιες περιπτώσεις. Ποιος πατέρας δεν θα εκμεταλλευόταν την ευκαιρία να ξεφορτωθεί την κόρη του χωρίς προίκα και, αντίστοιχα, ποια κοπέλα θα παντρευόταν, αν δεν πιεζόταν από τη φτώχεια της, έναν σίγουρα μεγαλύτερο άντρα και με παιδιά, που η ίδια έπρεπε να θρέψει ακόμη κι αν ήταν η ίδια ακόμη παιδί; Ο Κυριάκος πάντως, μάλλον ακουσίως, γλίτωσε τις περιπέτειες ενός δεύτερου γάμου και τα παιδιά την καταπίεση μιας μητριάς. Φαίνεται μάλιστα ότι αναγνωρίζει και καμαρώνει την ωριμότητα και προσφορά της κόρης του, όταν εξομολογείται στον Παπαδιαμάντη ότι του την ζητούν από τώρα πολλοί και μάλιστα δίχως προίκα. Ακόμα και το γεγονός ότι δεν την έχει, παρά τη ζήτηση, ακόμα «ξεφορτωθεί», φανερώνει έναν πιο φυσιολογικό πατέρα, που τρέφει αισθήματα και αγάπη και υπερηφάνεια για το παιδί του. Το σχόλιο βέβαια του Παπαδιαμάντη, ο οποίος σχεδόν ομολογεί τον έρωτά του για αυτό το καταπληκτικό πλάσμα, είναι ένα ακόμη σχόλιο για τη θέση της γυναίκας την εποχή εκείνη. «Ά! Χωρίς προικιά, και με προικιά... ὦ! Μή τὴν πωλῆς, εἶναι κρῖμα...»⁵⁸. Ο Παπαδιαμάντης καλλιεργημένος, πνευματικός, λογικός, ευφυής, σοβαρός έχει το υπόβαθρο να διαφωνήσει με τη σκέψη και τη λογική της εποχής και να δει ξεκάθαρα τη θέση της γυναίκας και την αντιμετώπισή της ως κεφαλαίου προς επένδυση ή αντικειμένου προς πώληση.

δ') Ο Δ. ο Δ. («Τὰ χέλια»⁵⁹)

Για τον συγκεκριμένο πατέρα οι πληροφορίες είναι ελάχιστες. Ακόμα και το όνομά του δεν δίνεται. Ούτε καν λόγος για το αν έχει ή δεν έχει σύζυγο. Εκείνο όμως που έχει κάποια αξία, είναι το γεγονός ότι ο συγγραφέας τονίζει την υπερβολική αυστηρότητα προς τα παιδιά του, τα πέντε αγόρια και τα δύο κορίτσια. Τα δε αγόρια δίνονται μόνο με τα αρχικά τους ενώ τα κορίτσια παραμένουν σε όλο το διήγημα άφαντα και ανύπαρκτα. Υποθέτουμε ότι καμία σχέση δεν είχε με τα κορίτσια του και με τη σύζυγό του. Παρουσιάζεται ως ένας επιχειρηματίας, που δουλεύει ασταμάτητα με πείσμα και όλο κερδίζει. Σε όλο αυτό βλέπει και τα αγόρια του όχι σαν παιδιά αλλά ως εργατικά χέρια. Δε σηκώνει την παραμικρή αντίρρηση και εκστομίζει ανοίκειες για πατέρα απειλές, που συνοδεύουν πάντα εντολές. Δεν φαίνεται, επίσης, πουθενά να έχει κάποια ιδιαίτερη σχέση με κάποιο από τα παιδιά του. Όλα και όλοι σχετίζονται με τις εργασίες του. Βλέπουμε λοιπόν ότι και η θέση των αγοριών δεν ήταν σε πολύ καλύτερη μοίρα. Δεν υπήρχαν την εποχή εκείνη παιδιά. Υπήρχαν μικρόσωμοι μεγάλοι, που αποτελούσαν τα εργατικά χέρια τα απαραίτητα για την επιβίωση ή και τον πλουτισμό. Δεν υπήρχε επίσης, κατά κανόνα τουλάχιστον, τίποτα άλλο εκτός από την εργασία. Δουλειά και πάλι δουλειά για να υπάρχουν λεφτά και πάλι λεφτά.

---

⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 310.

⁵⁹ Βλ. Παπαδιαμάντης, «Τὰ χέλια», τομ. 4, σσ. 535 - 539.

ε') Πατεράδες στο έργο «Ἡ Φόνισσα»⁶⁰

Αφήσαμε τελευταίο το αριστούργημα αυτό της παγκόσμιας λογοτεχνίας, μολονότι δεν εστιάζει τόσο πολύ στον πατρικό ρόλο, αφενός μεν, διότι η στάση της Φραγκογιαννούς ξεκινά και έχει τα βαθύτερα κίνητρά της στην υποτίμηση του γυναικείου φύλλου, συνεπώς η στάση των πατεράδων δεν είναι άσχετη, αφετέρου δε, διότι δε θα μπορούσαμε να μην συμπεριλάβουμε το πιο διάσημο παπαδιαμαντικό έργο στη μελέτη μας.

Ο πατέρας της Χαδούλας, όπως ο ίδιος ο Παπαδιαμάντης μας πληροφορεί, ήταν και καλός και εργατικός και οικονόμος. Η κακία στο διήγημα αυτό είναι η μητέρα του κοριτσιού, που κάνει τα πάντα για να την ξεφορτωθεί με όσο το δυνατόν μικρότερη προίκα. Και όντως ξεγελά τον γαμπρό, δίνοντας του άχρηστα, στην πραγματικότητα, ακίνητα: Ένα ετοιμόρροπο σπίτι σε μέρος όπου έμεναν άνθρωποι πολύ πριν από την επανάσταση, ένα δήθεν μποστάνι σε έναν γκρεμό, που απείχε τρεις ώρες από την κοινότητα των ανθρώπων και έναν αγριοχώραφο αμφισβητούμενο, ως προς την κυριότητα, από όλους τους γείτονές του. Βέβαια το πράγμα δεν θα ήταν και τόσο τραγικό, θα ήταν απολύτως αποδεκτό, λόγω της φτώχειας των ανθρώπων. Το τραγικό είναι ότι η Χαδούλα είναι η μοναχοκόρη τους και η περιουσία δεν ήταν μόνο τόση. Οι γονείς της κράτησαν, πράγμα παράδοξο για την εποχή και ανεπίτρεπτο, για τον εαυτό τους και τον γιο τους δύο νεόκτιστα σπίτια και μάλιστα μέσα στη νέα πόλη, δυο αμπέλια κοντά τους, δυο ελαιώνες, μερικά χωράφια και όσα μετρητά είχαν.

Προίκα λοιπόν υπήρχε, αλλά οι δύο γονείς της, με κύριο υπεύθυνο πάντοτε τον πατέρα, άσχετα με την κακία της μητρός, στην προκειμένη περίπτωση τήρησαν τις παραδόσεις και τα έθιμα αποκλειστικά και μόνον κατά το συμφέρον τους. Τί πάει να πει αυτό; Αυτό σημαίνει ότι στη μεν προίκα αγνόησαν παντελώς τα παραδεδομένα και κορόιδεψαν όχι μόνο τον γαμπρό αλλά και την ίδια τους την κόρη. Στην υπόλοιπη όμως αντιμετώπιση του κοριτσιού υπήρξαν, όπως αντιλαμβανόμαστε από τις σκέψεις της Χαδούλας, υποδειγματικοί. Εξ ου, βέβαια, και το παράπονό της ότι

...ποτὲ δὲν εἶχε κάμει ἄλλο τίποτε εἰμὴ νὰ ὑπηρετῆ τοὺς ἄλλους. Ὅταν ἦτο παιδίσκη, ὑπηρετεῖ τοὺς γονεῖς της. Ὅταν ὑπανδρεύθη, ἔγινε σκλάβα τοῦ συζύγου της – καὶ ὅμως, ὡς ἐκ τοῦ χαρακτήρος της καὶ τῆς ἀδυναμίας ἐκείνου, ἦτο συγχρόνως καὶ κηδεμὼν αὐτοῦ· ὅταν ἀπέκτησε τέκνα, ἔγινε δούλα τῶν τέκνων της· ὅταν τὰ τέκνα της ἀπέκτησαν τέκνα, ἔγινε πάλιν δουλεύτρια τῶν ἐγγόνων της.⁶¹

⁶⁰ Βλ. Παπαδιαμάντης, «Ἡ φόνισσα», τόμ. 3, σσ. 275 - 299.

⁶¹ Στο ίδιο, σ. 417.

Ο σύζυγός της φαίνεται να βαδίζει, ως πατρική φιγούρα αλλά και σύζυγος, στα χνάρια του πενθερού του. Φαίνεται καλός, αλλά παρασέρνεται εύκολα, ξεγελιέται στις οικονομικές του συμφωνίες, οπότε αναγκάζεται η σύζυγος να κάνει και τον προσωπικό του μανάτζερ. Υπέστη δυστυχώς για αρκετό καιρό και τις παραξενιές της κουνιάδας της, της αδελφής του συζύγου της, η οποία τους φιλοξένησε στο σπίτι της. Τελικά με τις οικονομίες, που με βία και πείσμα έκανε στα έσοδα του συζύγου της, και με όσα είχε κλέψει από τον δικό της πατέρα κατάφερε να χτίσει ένα μικρό σπιτάκι και να στεγάσει την οικογένειά της και ύστερα κι ένα δεύτερο.

Στη νουβέλα γίνεται σύντομη αναφορά και στον γαμπρό της. Αδιάφορος για την αρρώστια του παιδιού του. Διαμαρτύρεται, όντας μεθυσμένος, που το παιδί βήχει. Η κραιπάλη κυριαρχεί και προηγείται ακόμη κι από τη ζωή ενός μωρού. Ο πατέρας παρουσιάζεται και πάλι ως αμέτοχος στη ζωή των παιδιών και αδιάφορος και για τον πόνο της συζύγου.

Αν και η «Φόνισσα» έμεινε στην ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας και έφτασε και έως τις μέρες μας ως το κατεξοχήν «φεμινιστικό» έργο, το οποίο μάλιστα εσχάτως ανέβηκε στη μεγάλη οθόνη με μια ακόμη πιο «φεμινιστική» ματιά ⁶², δεν θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι είναι το έργο του Παπαδιαμάντη στο οποίο επικρίνεται με τον πλέον αυστηρότερο και απόλυτο τρόπο η θέση της γυναίκας στην εποχή του. Αντίστοιχα ούτε η Φραγκογιαννού θα μπορούσε να δικαιολογήσει τον τίτλο του πιο αδικημένου γυναικείου χαρακτήρα στα έργα του Παπαδιαμάντη. Αν μάλιστα αναλογιστούμε ότι η συγκεκριμένη γυναίκα δεν παρουσιάζεται να έχει αδικηθεί τόσο από το «δυνατό φύλο», από τον πατέρα ή τον σύζυγο, αλλά μάλλον από την ίδια τη μητέρα της, τότε δικαιούμαστε να διατυπώσουμε τη θέση ότι η νέα προσπάθεια προβολής του έργου στον κινηματογράφο από μια ακραία φεμινιστική ματιά, αδικεί κατάφωρα το ίδιο το έργο. Ειδικά εφόσον διασκευάστηκε και το τέλος του έργου, ο θάνατος της Φραγκογιαννούς, που είναι αυτό το οποίο εκτινάσσει το έργο και το μετατρέπει σε αριστουργηματικό. Η σύλληψη του συγγραφέα, ως προς το τέλος, είναι κυριολεκτικώς η τελειότερη και αυτή που μεταδίδει τον προβληματισμό, που ο ίδιος ο συγγραφέας ήθελε να μοιραστεί με τον αναγνώστη του. Η «κακοποίηση», κατά προσωπική πάντα άποψη, του τέλους του έργου και η βεβιασμένη προσπάθεια για μια πιο φεμινιστική ανάγνωση και δεν πετυχαίνει τον στόχο της και αλλάζει εντελώς το έργο. Υπάρχουν στη «φαρέτρα» του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη πολύ πιο κατάλληλα έργα για παρόμοιες ερμηνείες.

---

⁶² Πρόκειται για την ταινία «Η Φόνισσα» της Εύας Νάθηνα. Για περισσότερα στοιχεία και μια πρόχειρη κριτική ματιά βλ. <https://bookpress.gr/politismos/sinema/19055-h-fonissa-tis-eyas-nathena-kritiki-mia-feministiki-kai-antipatriarxiki-asfyktiki-stenaxori-kai-penthimi-diaskevi>

στ') Μπαρμπα-Διόμας («Υπηρέτρα»⁶³)

Ο μπαρμπα-Διόμας στέκεται και ως πατέρας και ως μητέρα δίπλα στη μοναχοκόρη του την Ουρανώ και γι' αυτόν τον λόγο η κόρη του τον λατρεύει και περνάει την παραμονή των Χριστουγέννων την πιο αγωνιώδη νύχτα της ζωής της, όταν ο πατέρας της καθυστερεί να επιστρέψει. Έχει βεβαίως ναυαγήσει, όπως λένε οι φήμες, αλλά τελικώς διασώθηκε από άλλο πλεούμενο.

ζ') Οι γονείς του Νίκου («Έρημο μνήμα»⁶⁴)

Ο δεκαεπτάχρονος Νίκος γυρίζει από την Αμερική βαριά ασθενής και οι γονείς του τον πάνε στο μοναστήρι του προφήτη Ηλία, κατά επιθυμία του ίδιου, για να γίνει καλά. Εκεί αφήνει την τελευταία του πνοή. Σπάνια περίπτωση κι αυτή στοργικού, φυσιολογικού πατέρα. Παραδόξως ο Παπαδιαμάντης δεν επιμένει πολύ σε αυτές τις περιπτώσεις και δεν αφιερώνει ούτε μεγάλη έμπνευση ούτε πολλή μελάνη.

Είναι απολύτως περιττό να σημειώσουμε ότι όλες αυτές οι περιπτώσεις, που ήδη αναφέρθηκαν, δεν είναι οι μοναδικές περιπτώσεις βιολογικών πατεράδων στο έργο του Παπαδιαμάντη. Το έργο είναι τεράστιο σε όγκο, το περιεχόμενό του είναι, κατά κύριο λόγο, ηθογραφικό και συνεπώς είναι πλήρες με περιπτώσεις όλων των ειδών γονέων.

3.2 Η ΒΙΟΛΟΓΙΚΗ ΜΗΤΕΡΑ

Στο κεφάλαιο, που ακολουθεί, θα αναφερθούμε, πάντοτε ενδεικτικά, σε μερικούς χαρακτήρες του έργου του Παπαδιαμάντη, που ενσαρκώνουν τον ρόλο της βιολογικής μητέρας. Τον ρόλο εκείνης που συλλαμβάνει, εγκυμονεί και τίκτει ένα ή και περισσότερα παιδιά. Ισχύει και για τη μητέρα, όμως, ό,τι και για τον πατέρα: όσο κι αν ο ορισμός της βιολογικής μητέρας είναι ο παραπάνω, μάνα-μητέρα δεν μπορεί, δεν έχει δικαίωμα να λέγεται παρά εκείνη που έχει αναθρέψει, έχει διαπαιδαγωγήσει, έχει μορφώσει, έχει ποικιλοτρόπως θυσιάσει το εγώ της για τα παιδιά της. Βέβαια στο λογοτεχνικό έργο ενός οποιουδήποτε συγγραφέως δεν περιμένουμε να δούμε τη συνηθισμένη, καθημερινή ή και την ιδανική μορφή της μάνας. Αυτές οι μορφές δεν έχουνε τόση αξία, αφού δεν έχουν και κάτι το ιδιαίτερο παρά μόνο, όταν ο συγγραφέας προσπαθεί αυτό ακριβώς. Όταν, δηλαδή, ο συγγραφέας έχει ως σκοπό να προβάλλει, με «όπλο» τη γραφίδα του, τις ιδιαίτερες οπτικές θεωρήσεις του μητρικού ρόλου. Να εξάρει το φαινόμενο που ονομάζουμε «μάνα».

⁶³ Βλ. Παπαδιαμάντης, «Υπηρέτρα», τόμ. 2, σσ. 95 - 101.

⁶⁴ Βλ. Παπαδιαμάντης, «Έρημο μνήμα», τόμ. 4, σσ. 361 - 365.

Η μάνα, όπως παρουσιάζεται μέσα στα βιβλία των λογοτεχνών του 20ου αιώνα είναι ένα γήινο πρίσμα, ένας πίνακας ζωγραφικής, πάνω στον οποίο ακουμπά κάθε χρωματισμός, από τον πιο σκούρο και σκοτεινό μέχρι τον πιο απαλό ή διάφανο, μέχρι τον πιο ζωντανό κι εκρηκτικό, ένα καλειδοσκόπιο, που άλλοτε σε αγγιεύει με τις σκιές του κι άλλοτε σε νανουρίζει με τα γλυκά μοτίβα του.

Πόση έμπνευση έχει δώσει η φιγούρα της μάνας σε συγγραφείς, ποιητές, τραγουδοποιούς και μουσικούς, σε ζωγράφους και εικαστικούς κάθε λογής!⁶⁵

Ας ξεκινήσουμε λοιπόν το μικρό ταξίδι μας προς την «Ιθάκη» της μητρότητας κι ας ευχηθούμε να 'ναι μακρύς ο δρόμος.

3.2.1 Η Παπαδιά («Στὸ Χριστὸ στὸ Κάστρο»⁶⁶)

Η πρώτη στάση στο ταξίδι μας θα είναι ο χαρακτήρας της παπαδιάς στο διήγημα «Ο Χριστός στο κάστρο». Μια μητρική μορφή ιδιαίτερος οικεία στον συγγραφέα, που ήταν παιδί ιερέα. Δύο στοιχεία ενδιαφέροντα του χαρακτήρα της τονίζονται εδώ. Το πρώτο είναι η μεγάλη αγάπη, που τρέφει για τον γιο της. Δεν αντιδιαστέλλεται με κάποια αποστροφή ή απέχθεια προς τα κορίτσια της. Ούτε καν κάποια σύγκριση. Φαίνεται να έχει πολύ αρμονική σχέση και με τα κορίτσια. Απλώς, στην ιστορία μας η παπαδιά-μητέρα φαίνεται να έχει κάνει για τον γιο της, τον Σπύρο, μια μικρή θυσία, ένα τάμα.

Τα τάματα, πληροφορούμαστε από την Άννα Κάμπα⁶⁷, προκύπτουν τις περισσότερες φορές από την ανάγκη του ανθρώπου για υγεία, την ανάγκη να νικήσει τον θάνατο και τη φθορά. Είναι, επίσης, φαινόμενο παγκόσμιο και σχεδόν ταυτόχρονο με την ύπαρξη του ανθρώπου. Απαντά σε όλους τους αρχαίους πολιτισμούς και, φυσικά, και στον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό. Στον τόπο μας μεταμορφώθηκε και σε χριστιανικό έθιμο, παρά τις ειδωλολατρικές του ρίζες, και έτσι επιβίωσε και έφτασε ως τις μέρες μας, παρά τη ρητή διαφωνία των Πατέρων της Εκκλησίας. Είναι αναπόσπαστο στοιχείο τόσο του ελληνικού λαϊκού πολιτισμού όσο και της λαϊκής ευσέβειας. Γι' αυτό και παρά τις διαφωνίες της Εκκλησίας ως προς το να μην κάνει κανείς τάματα, οι Πατέρες είναι πολύ αυστηροί στην πραγματοποίηση του τάματος, εφόσον κάποιος ήδη έχει τάμα⁶⁸.

---

⁶⁵ Γεωργία Γκοτσοπούλου, «Η Μάνα στη λογοτεχνία μας», *Παιδείας Εγκώμιον*, 2/5/19, Ανακτήθηκε από: <https://anthologio.wordpress.com/2019/05/02/19425/> Τελευταία Ανάκτηση στις 29/02/22016.

⁶⁶ Βλ. Παπαδιαμάντης, «Στὸ Χριστὸ στὸ Κάστρο», τόμ. 2, σσ. 275 - 299.

⁶⁷ Βλ. Άννα Κάμπα, «Το τάμα ως πανανθρώπινη ανάγκη / συνέντευξη: Παναγιώτης Καμπάνης», *cityportal*, 31/08/2022, (<https://cityportal.gr/to-tama-os-pananthropini-anagki-synenteuyxi-panagiotis-kampanis/> Ανάκτηση στις 29/02/24).

⁶⁸ Βλ. ενδεικτικά Έρμηνεία τοῦ ΙΘ΄ Κανόνος τοῦ ἐν Ἀγκύρα, υποσημείωση 1 και Έρμηνεία τοῦ ΚΗ΄ Κανόνος τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, υποσημείωση 1 (*Πηδάλιον*, σσ. 381 και 608 - 609 αντίστοιχα).

Έτσι, λοιπόν, η παπαδιά του διηγήματος όταν αρρώστησε βαριά ο αγαπημένος γιος της, ο Σπύρος, έταξε από κοινού με τον ιερέα σύζυγό της να πάνε την επομένη χρονιά ανήμερα των Χριστουγέννων να λειτουργήσουν το εκκλησάκι του Χριστού στο Κάστρο. Ωστόσο, το ξωκλήσι δεν ήταν εύκολα προσβάσιμο και ο καιρός δεν ήταν σύμμαχός τους. Η επίσκεψη απαιτούσε βάρκα κι ο καιρός γεννούσε πολλές ανησυχίες σε όλους, ιδιαιτέρως δε στην πρεσβυτέρα, η οποία εκ φύσεως ήταν δειλή και γεμάτη φόβους. Το γεγονός αυτό μεγεθύνει την αξία της θυσίας της και φανερώνει το μέγεθος της αγάπης προς τον υιόν της. Τελικώς, έχοντας τη διαβεβαίωση του βαρκάρη ότι δεν συντρέχει λόγος ανησυχίας, ξεκινούν όλοι μαζί την ιερή αποδημία τους. Το κρύο τσουχτερό, η αγωνία στο αποκορύφωμα, η θυσία μεγάλη. Χαρακτηριστική ήταν η απάντηση της μητέρας, όταν ο μικρός ρώτησε αν θα τον πάρουν μαζί τους: «'Εγώ, ἂν πάω. Γιά σένα θά πάω, γυιέ μ'· κι ἂν ἀπομείνω, γιά σένα θ' ἀπομείνω, γυιόκα μ', γιά νά μὴν κρυσώσης»⁶⁹. Εξίσου χαρακτηριστικό ήταν και το πείραγμα του παπά προς την παπαδιά μέσα στη βάρκα: «Νά, γι' αὐτόνε το Λαμπράκη, τὸ γυιό σου, τὰ παθαίνουμε αὐτά, παπαδιά»⁷⁰, εννοώντας το τάμα της. Βλέπουμε λοιπόν το πρότυπο μιας μητέρας, η οποία είναι έτοιμη να θυσιαστεί για το παιδί της, μια μητέρα με λαϊκή ευσέβεια, αλλά πολύ δυνατή και στέρεη, μια μητέρα με τρυφερότητα και καλοσύνη προς τα παιδιά της.

Το δεύτερο χαρακτηριστικό της παπαδιάς ήταν η μεγάλη εμπιστοσύνη και ασφάλεια, που αισθανόταν δίπλα στον σύζυγό της. Πολλές φορές ο συγγραφέας επιστρέφει και τονίζει το γεγονός ότι η πρεσβυτέρα ήταν αρκετά δειλή και συνεσταλμένη, αλλά δίπλα στον ιερέα σύζυγό της δεν φοβόταν ποτέ και τίποτα. Ένα πολύ όμορφο στοιχείο της αγάπης του ζευγαριού. Ο άνδρας αγαπά τόσο τη γυναίκα του, που την κάνει να αισθάνεται ασφαλής και δυνατή δίπλα του κι αυτή με τη σειρά της τον αγαπά τόσο, ώστε δίπλα του ξεπερνά τις όποιες αδυναμίες της. Ένα στοιχείο του γάμου, που φαίνεται να έχει ξεχαστεί κι όμως φανερώνει ειλικρινή και βαθιά αγάπη. Αυτά όμως ανήκουν στο κεφάλαιο που αναφέρεται στις σχέσεις των συζύγων.

3.2.2 Η Θεια-Σκεύω («Βαρδιάνος στὰ σπόρκα»⁷¹)

Στη δεύτερη στάση μας συναντάμε μια μάνα με επίσης θυσιαστικό φρόνημα και ζωή. Μια μάνα, που θυσιάζεται για τη ζωή του γιου της. Στη νουβέλα αυτή θα δούμε άλλη μια ασθένεια γιου κι άλλη μια θυσία μάνας, πολύ μεγαλύτερη, κι άλλη μια βάρκα. Η Σκεύω έχει έναν εικοσάχρονο γιο που έχει φύγει

⁶⁹ Παπαδιαμάντης, Στὸ Χριστὸ στὸ Κάστρο, τόμ. 2, σ. 280.

⁷⁰ Στὸ ἴδιο, σ. 286.

⁷¹ Βλ. Παπαδιαμάντης, «Βαρδιάνος στὰ σπόρκα», τόμ. 2, σσ. 541 - 640.

με τα καράβια. Ξαφνικά βλέπει ένα καράβι ανάμεσα στα νησιά Τσουγκριά. Υποπτεύεται ότι μέσα στο πλοίο βρίσκεται ο γιος της σε μαζική καραντίνα, πριν αφεθούν ελεύθεροι. Εναγωνίως ρωτά παντού για την προέλευση του πλοίου. Τελικά μαθαίνει ότι ο γιος της έχει ήδη προσβληθεί από χολέρα.

Πρώτη αντίδραση; Χωρίς καν να διασταυρώσει την πληροφορία, αναλώνεται σε πολλή και έντονη προσευχή. Τα δάκρυα ρέουν ασταμάτητα και καυτά. Η απελπισία νικιέται από την πίστη της. Η αγάπη της, η θυσιαστική της αγάπη φτάνει στο σημείο να μεταμορφωθεί σε άνδρα και να πάει μαζί με τους άλλους φύλακες στο νησί στους χολεριασμένους. Δεν τη νοιάζει αν κολλήσει, αν κινδυνέψει, αν ακόμα πεθάνει. Το μόνο που τη νοιάζει είναι πρωτίστως να μάθει τι κάνει ο γιος της, να τον δει και να τον υπηρετήσει. Κι έτσι ακριβώς γίνεται. Ο γιατρός, βέβαια, την καταλαβαίνει, αλλά δεν τη στέλνει πίσω. Υπηρετεί, λοιπόν, τον γιο της με την καθημερινή συμπαράσταση του γιατρού και έχουν την τύχη να βγουν γρήγορα από το νησί και να επιστρέψουν απέναντι στον τόπο τους. Ο γιος της έγινε καλά, χάρη στη θυσία της μητέρας του. Και μπορεί η μητέρα να μην κόλλησε και να μην κατάλαβαν οι αρχές τη μεταμφίεσή της, αλλά τίποτα από αυτά δεν μειώνει τη θυσία της και την αγάπη προς το παιδί της. Προφανέστατα η έμπνευση του Παπαδιαμάντη δεν είναι μοναδική ούτε πρωτότυπη. Στην ιστορία έχουμε πολλά παραδείγματα γυναικών, οι οποίες για να επιτύχουν κάποιον σπουδαίο σκοπό, δεν δίστασαν να μεταμφιεστούν σε άνδρες και να ζήσουν ως άνδρες ακόμη και για όλη τους τη ζωή.

Πρώτη τέτοια περίπτωση η Αγνοδίκη η Αθηναία, που τον 4ο αιώνα π.Χ. αναγκάστηκε να μεταμφιεστεί σε άντρα για να σπουδάσει την ιατρική επιστήμη, και ιδιαιτέρως τη γυναικολογία, ώστε να σώξει τις επίτοκες, οι οποίες πέθαιναν, διότι ντρέπονταν να εξεταστούν από άνδρες. Η πράξη της, αν γινόταν αντιληπτή, τιμωρείτο ακόμα και με θάνατο⁷². Η Αγνοδίκη μάλιστα, ως άντρας πάντα, κατηγορήθηκε και για μοιχεία από τους συναδέλφους της. Πλήθος παρομοίων περιπτώσεων έχουμε στα συναξάρια της Εκκλησίας με γυναίκες, που αναγκάστηκαν να μεταμφιεστούν σε άνδρες και να δεχθούν τη μοναχική κουρά, ζώντας ως μοναχοί. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η αγία Θεοδώρα η εν Βάστα, γνωστή για το μικρό εκκλησάκι της στην Αρκαδία, που φέρει στη στέγη του δεκαεφτά πελωρίου μεγέθους δένδρα.

3.2.3 Η Αφροδώ («Ἡ Ἄκκληρη»⁷³)

Η Αφροδώ δεν είναι ο κεντρικός χαρακτήρας του μικρού αυτού διηγήματος και προφανώς, για να τη συγκαταλέγουμε στις βιολογικές μητέρες, δεν είναι άκκληρη. Τουναντίον μάλιστα. Ἄκκληρη

⁷² Βλ. <https://www.mixanitouxronou.gr/agnodiki-i-athinaia-i-proti-gynaikologos-tis-istorias-metamfiestike-se-antra-giana-ergastei-eleythera-oi-andres-synadelfoi-ton-katigorisana-gia-moicho-kai-apaitisan-na-thanatotheri/>

⁷³ Βλ. Παπαδιαμάντης, «Ἡ Ἄκκληρη», τόμ. 4, σσ. 47 - 50.

τυγχάνει η γειτόνισσά της, η Μαχώ, η οποία, όπως υπογραμμίζει ο συγγραφέας, όσο καιρό είχε ελπίδες να συλλάβει παιδί, χρησιμοποιούσε όλα τα μέσα της εποχής, γιαιτροσόφια, μαντζούνια, τάματα, μαγγανείες, ξόρκια. Το διάστημα αυτό της ελπίδας αγαπούσε πολύ και τα παιδιά. Δυστυχώς η εξαφάνιση κάθε ελπίδας ταυτίστηκε με μια απέχθεια για τη φασαρία και την ενόχληση, που προκαλούν τα παιδιά. Αυτό που τόσο επιθυμούσε, πλέον την κουράζει και τη φτάνει στα όρια της αγανάκτησης. Τί είδος μητέρας όμως είναι η Αφροδώ;

Η Αφροδώ έχει οκτώ παιδιά και μάλιστα όλα κορίτσια. Ένα μόνο αγόρι είχε γεννήσει κι αυτό πέθανε νωρίς. Φυσικά οι ερμηνείες για την «κατάρα» αυτή είναι ανάλογες και αντίστοιχες με την ίδια την ιδέα περί κατάρας. Είναι το ίδιο παράλογες και θα ήταν και αστείες, αν δεν δυσκόλευαν τη ζωή τόσων ψυχών την εποχή εκείνη. Κάποια στρίγγλα «της είχε ρίξει τα κορίτσια»⁷⁴ την ώρα που ετελείτο ο Αρραβώνας τη μέρα του γάμου. Είχε συμβεί να μην έχει στον κόρφο της το Τετραβάγγελο την ώρα του μυστηρίου ή ακόμα και θεία δίκη, διότι ο πενθερός της μελετούσε το βιβλίο της Σολομωνικής.

Η στοργή και η αγάπη της για τα παιδιά της, τα οποία αν και όλα κορίτσια, δεν μπόρεσε να δει σαν βάρος, φαίνεται έντονα στο γεγονός ότι όταν κάποτε η Μαχώ, η άκληρη γειτόνισσα, της πρότεινε να της δώσει ένα από τα παιδιά να το υιοθετήσει εκείνη, «ἀδιστάκτως ἠρνήθη!...»⁷⁵. Μπορεί βέβαια στις μέρες μας αυτό να φαίνεται το φυσιολογικό και το αυτονόητο, αλλά η χωρίς κανέναν δισταγμό άρνηση για κάτι τέτοιο σε μια εποχή, που αυτό συνέβαινε ως κανόνας, δηλαδή οι φτωχοί έδιναν κάποιο ή και κάποια από τα παιδιά τους για να τα υιοθετήσουν πλούσιοι άκληροι, αποτελεί απόδειξη της αγάπης της. Συνήθως οι φτωχοί από μόνοι τους έψαχναν κάποιον να υιοθετήσει το ή τα παιδιά τους, για να μην επιβαρύνονται ούτε οι ίδιοι ούτε τα παιδιά, που θα έμεναν πίσω στην οικογένεια, ούτε τα παιδιά, που θα έφευγαν, τα οποία θα μεγάλωναν πιο άνετα. Πολύ περισσότερο όταν κάποιος είχε οκτώ κορίτσια, που έπρεπε να προικίσει, και ήταν τόσο φτωχός όσο η οικογένεια της Αφροδούς. Αν αναλογιστούμε μάλιστα ότι το παιδί, που ίσως έδιναν στη γειτόνισσα, δεν θα ξενιτευόταν, αλλά αντιθέτως θα το έβλεπαν καθημερινώς, τότε η άρνηση της μητέρας αυτής λαμβάνει επικές διαστάσεις.

Η Ε. Βέρβερη⁷⁶ μας δίνει την εικόνα της εποχής σχετικώς με την υιοθεσία, την αναδοχή, τον ρόλο της ψυχοκόρης και τις συνθήκες κάτω από τις οποίες γίνονται όλα αυτά. Επισημαίνει και αυτή τη συνήθεια οι φτωχές οικογένειες να στέλνουν παιδιά τους, κυρίως τα κορίτσια, όπως υποστηρίζει,

---

⁷⁴ «Όταν όμως κάποιος έχθρος θελήσει νά ρίξει τῆς νύφης τὰ κορίτσια, πρέπει τῆ στιγμῆ πού λέγει ὁ ἱερεὺς ἄρραβωνίζεται ἡ δούλη τοῦ Θεοῦ (δεῖνα), νὰ εἰπῆ κι αὐτὸς μυστικά: ἄρριβουνιάζω κ' ἰγὼ τὰ κουρίτσια. Καί ἔτσι ἡ νύφη θὰ γεννᾷ πάντοτε κορίτσια» (βλ. Ρήγας, *Σκιάθου Λαϊκός Πολιτισμός*, σ. 242).

⁷⁵ Παπαδιαμάντης, «Ἡ Ἄκληρη», τόμ. 4, σ. 48.

⁷⁶ Βέρβερη, *Τα παιδιά στην ελληνική ηθογραφία*, σσ. 47 - 50.

σε «ξένα» χέρια για να υπηρετήσουν και να ανακουφίσουν πολλαπλώς τις φυσικές τους οικογένειες. Η κατάσταση των παιδιών αυτών και το νέο καθεστώς, στο οποίο βρίσκονται ξαφνικά, ποικίλλει και εκτείνεται από αυτή του υπηρέτη ως του υιοθετημένου παιδιού. Υπογραμμίζει δε την τακτική, άτεκνοι να υιοθετούν παιδιά πολύτεκνων οικογενειών και την προτίμηση να υιοθετούν παιδιά συγγενών, για να μη βγαίνουν εκτός οικογενείας τα κληρονομικά δικαιώματα. Η πράξη της υιοθεσίας γινόταν συχνά σύμφωνα με το εθιμικό δίκαιο και με τελετές, που συμβόλιζαν την παύση των σχέσεων του παιδιού με την παλαιά οικογένεια και τη γέννησή του στη νέα. Η ίδια επισημαίνει ότι ο Παπαδιαμάντης στο διήγημά του «Ψυχοκόρη» αλλά και σε άλλα του έργα διαπλέκει τους όρους «ψυχοκόρη» και «υιοθεσία».

3.2.4 Η Ζωγάρα («Στρίγλα μάννα»⁷⁷)

Δυστυχώς το λεγόμενο μητρικό φίλτρο δεν υπάρχει σε όλες τις γυναίκες που γίνονται μητέρες ή δεν λειτουργεί το ίδιο αποτελεσματικά. Και εφόσον αυτό συμβαίνει στην πραγματική ζωή, ο Παπαδιαμάντης δεν θα μπορούσε να μην το καταγράψει. Έτσι λοιπόν φτάνουμε στο πρότυπο μιας μητέρας, πρότυπο προς αποφυγήν, που φέρεται απέναντι στα παιδιά της με κακία, νεύρα, μίσος. Μια μητέρα, που καταφέρνει να οδηγήσει τον γιο της στην τρέλα κυριολεκτικά. Το παράδοξο μάλιστα, για τα έως τώρα δεδομένα και για το χωροχρονικό περιβάλλον του συγγραφέα, είναι ότι αυτή η μάνα βασανίζει το αγόρι της.

Το έστειλε με τους ψαράδες να βοηθάει κι αν θεωρούσε ότι το μερίδιο που του έδιναν τον αδικούσε, πήγαινε στα σπίτια τους και με φωνές και κατάρες απαιτούσε καλύτερο μερτικό. Τον έστειλε, επίσης, να σκάψει τα αμπέλια για να γλιτώνει μεροκάματα και γενικώς να κάνει όλες τις δουλειές. Ακόμα κι όταν προσπαθούσε, μέσα στην αφέλεια του, τη «βλακεία» του όπως την χαρακτηρίζει ο Παπαδιαμάντης, να κερδίσει, τραγουδώντας, την προσοχή κάποιων κοριτσιών, η μάνα του τον πρόσβαλε ενώ ήταν εικοσιπέντε ετών άνδρας και τον φώναζε από το μπαλκόνι της, πολλά μέτρα πιο πέρα. Αν τύχαινε μάλιστα και δεν ανταποκρινόταν αμέσως στη φωνή, ξερνούσε απειλές ανοίκειες για έναν εικοσιπεντάχρονο – απειλές που εκτελούσε, αν η «ανυπακοή» συνεχιζόταν. Κατέβαινε και τον μάζευε, κρατώντας την τέμπλα⁷⁸ ή τη μαγκούρα της. Αυτό έπειθε αμέσως τον καημένο τον Ζάχο, ο οποίος έτρεχε να ετοιμαστεί και να εκπληρώσει την όποια αποστολή είχε βρει για λογαριασμό του η μάνα του.

⁷⁷ Βλ. Παπαδιαμάντης, «Στρίγλα μάννα», τόμ. 3, σσ. 389 - 396.

⁷⁸ Τέμπλα: το μακρύ και ίσιο ξύλο, που συχνά καταλήγει σε διχαλωτή φούρκα και στηρίζει το σχοινί, πάνω στο οποίο απλώνουν οι νοικοκυρές τα ρούχα της μπουγάδας που είναι για στέγνωμα (Κώστας Λιάπης, *Το γλωσσικό ιδίωμα του Πηλίου*, εκδ. Ωρες, Βόλος 1996, σ. 440).

Άλλα δύο αγόρια είχε η Ζωγάρα, αλλά δεν άντεξαν και ξενιτεύτηκαν, χωρίς να δίνουν σημεία ζωής, όσο κι αν τα έψαχνε, μέσω πρεσβειών, προξενείων και άλλων υπηρεσιών. Η συμπεριφορά της μητέρας τους τα είχε παντελώς αηδιάσει και κουράσει. Είχε και δυο κόρες, αλλά και αυτές, από τις καθημερινές κατάρεις «νὰ μὴ σώσουν νὰ πᾶνε παραπάνω»⁷⁹, από τις ασταμάτητες βλασφημίες, από την ανέναη γκρίνια για το πώς θα τις προικίσει, τελικώς τις έθασε και τις δύο σε διάστημα δεκαοχτώ μηνών.

Ο καθένας μπορεί να κατανοήσει πόσο δύσκολη μπορεί να γίνει η καθημερινότητα, ακόμα και για τον πιο λογικό άνθρωπο, μέσα σε αυτές τις συνθήκες απόρριψης, εκμετάλλευσης, πίεσης. Μπορεί εύκολα ακόμα να συμπεράνει τις επιπτώσεις και τα τραύματα, που αφήνουν αυτές οι συμπεριφορές στην ενήλικη ζωή μας, ειδικά όταν προέρχονται από τους ανθρώπους, που εξ ορισμού έχουν την ευθύνη της υγιούς αναπτύξεως της προσωπικότητάς μας.

Η Σ.Μ. Πλειώτα μας προσφέρει έναν σύντομο κατάλογο τυπολογίας γονέων, στηριζόμενο στην Baumrind. Διακρίνει τρεις τύπους γονέων. Ο πρώτος είναι οι υποστηρικτικοί ή δημοκρατικοί γονείς, ο δεύτερος οι αυταρχικοί γονείς και ο τρίτος οι επιτρεπτικοί ή ανεκτικοί γονείς⁸⁰. Αν υποθέσουμε ότι η στρίγγλα μας ανήκει στη δεύτερη κατηγορία, διότι καμιά κατηγορία δεν περιγράφει πλήρως την ακραία μορφή της, τότε, σύμφωνα πάντα με την ίδια ερευνήτρια, περιμένουμε να δούμε από αυτούς να

δίνουν σημαντική έμφαση στον έλεγχο, αλλά και την τήρηση και την υπακοή των κανόνων, που θέτουν. Διαθέτουν υψηλές απαιτήσεις και διακρίνονται για τη συναισθηματική ψυχρότητα και τον μικρό βαθμό επικοινωνίας, ενώ, συχνά, επιβάλλουν κάποια τιμωρία σε περίπτωση μη συμμόρφωσης με τους κανόνες⁸¹.

Τα δε παιδιά, που μεγαλώνουν με τέτοιου τύπου γονείς

... ενδέχεται να υιοθετήσουν εχθρικές συμπεριφορές, θυμό ή δυσπιστία και, σε πολλές περιπτώσεις, δείχνουν αδιαφορία για την κοινωνική ζωή. Με άλλα λόγια, η ασκούμενη ψυχολογική πίεση λειτουργεί αποτρεπτικά, περιορίζοντας την αυτοέκφραση και την ελεύθερη σκέψη. Στόχος των αυταρχικών γονέων είναι να υιοθετήσουν τα παιδιά τη στάση, η οποία είναι αποδεκτή για αυτούς. Στο πλαίσιο αυτό, ο συγκεκριμένος τύπος γονέα χρησιμοποιεί τη λεκτική, αλλά και τη σωματική τιμωρία ως βασικό τρόπο διαπαιδαγώγησης. Ωστόσο, ακόμα και αν εξηγείται η αιτία της τιμωρίας, εξακολουθεί να έχει αρνητικές συνέπειες, επειδή καλλιεργεί στο παιδί

⁷⁹ Παπαδιαμάντης, «Στρίγγλα μάννα», τόμ. 3, σ. 392.

⁸⁰Βλ. Σπάρτη-Μαρία Πλειώτα, *Η γονεϊκή τυπολογία ως προσδιοριστικός παράγοντας εκδήλωσης επιθετικής συμπεριφοράς σε έφηβους*, Διπλωματική Εργασία στη Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών του Ε.Α.Π, Πάτρα 2020, σσ. 6 - 8.

⁸¹ Στο ίδιο, σ. 7.

το αίσθημα της απόρριψης. Εξάλλου, η τιμωρία ενδέχεται να επηρεάσει εντονότερα την αρνητική στάση του παιδιού, καθώς το μήνυμα, το οποίο επιχειρούν να μεταφέρουν οι γονείς, δε γίνεται αντιληπτό⁸².

Ποιος μπορεί να αμφισβητήσει, μετά από τα παραπάνω, το γεγονός ότι η συγκεκριμένη μητέρα ευθύνεται απολύτως για την τρέλα, στην οποία είχε φθάσει ο γιος της Ζάχος αλλά και ότι είχε τεράστιο μερίδιο ευθύνης για τον θάνατο των δύο θυγατέρων της; (Φυσικά όχι, λόγω της μεταφυσικής ενέργειας των κατάρων και των αναθεματισμών, αλλά λόγω του μαρασμού στον ψυχισμό των κοριτσιών.) Συναντήσαμε, λοιπόν, μια μητέρα με άκρως κακοποιητική συμπεριφορά, η οποία την εποχή εκείνη δεν θεωρείτο καν επιλήψιμη ή λανθασμένη, σήμερα, όμως, με την πρόοδο των επιστημών, θεωρείται και ηθικά και νομικά κατακριτέα και κολάσιμη.

3.2.5 Κυρα-Γαλάτσαινα («Τὰ Συχαρίκια»⁸³)

Στον αντίποδα της στρίγγλας μάνας, συναντάμε στο διήγημα «Τα συχαρίκια» μια ηρωίδα μητέρα. Μια χήρα μητέρα, που με χίλιους κόπους καταφέρνει να παντρέψει την κόρη της. Η κυρα-Γαλάτσαινα την παραμονή της Πρωτοχρονιάς είχε να απολαύσει τρεις μεγάλες χαρές. Η πρώτη ήταν ο προ ολίγων ημερών αρραβώνας της κόρης της, η δεύτερη η εορτή του γαμπρού, που τον έλεγαν Βασίλη, και η τρίτη ότι το βράδυ θα τελούνταν τα λεγόμενα «εμβατήκια», η επίσημη, δηλαδή, επίσκεψη του γαμπρού στο σπίτι της νύφης μαζί με τους συγγενείς του. Η νύφη, όπως μας πληροφορεί ο π. Γεώργιος Ρήγας⁸⁴, κάνει σε κάθε συγγενή του γαμπρού, που μπαίνει στο σπίτι, μια βαθιά υπόκλιση και ασπάζεται το χέρι του.

Η μητέρα, παρά τη φτώχεια της, έδωσε για προίκα το σπίτι που έμεναν με την κόρη και τον γιο της στον γαμπρό της. Δεν φαίνεται μάλιστα πουθενά να δυσανασχετεί γι' αυτό. Αντιθέτως ο Παπαδιαμάντης τονίζει μόνο τη χαρά της χήρας μητέρας και ταυτοχρόνως τονίζει και τη φτώχεια της. Η καημένη η κυρα-Γαλάτσαινα προτιμούσε να γίνουν τα «εμβατήκια» την Πρωτοχρονιά, διότι την ίδια ημέρα εόρταζε και ο γαμπρός της οπότε γλίτωνε τα διπλά έξοδα και τις διπλές προετοιμασίες. Το να δίνει μια μητέρα, χωρίς κανέναν δισταγμό και χωρίς κανέναν ενδοιασμό το μοναδικό της σπίτι ως προίκα στον γαμπρό της, όταν η φτώχεια της είναι τόση που την υποχρεώνει να μετρά το κόστος των γλυκών που πρέπει να προσφέρει, φανερώνει, αν μη τι άλλο, μητέρα με πολλή αγάπη, έγνοια και στοργή για την κόρη της.

---

⁸² Στο ίδιο, σσ. 7-8.

⁸³ Βλ. Παπαδιαμάντης, «Τὰ Συχαρίκια», τόμ. 3, σσ. 29-38.

⁸⁴ Βλ. Ρήγας, *Σκιάθου Λαϊκός πολιτισμός*, σ. 234.

Εκτός μάλιστα των οικονομικών δυσκολιών, που η χήρα μητέρα αντιμετώπισε για να φτάσει σε αυτόν τον γάμο και να προικίσει την κόρη της, είχε να αντιμετωπίσει κι άλλες δυσκολίες. Μέχρι την παντρεία, την κυρα-Γαλάτσαινα «τήν εἶχαν ποτίσει πολλά φαρμάκια και τῆς εἶχαν ψήσει τὸ ψάρι στὰ χεῖλη»⁸⁵. Τα κουτσομπολιά, οι συκοφαντίες, τα κακόβουλα λόγια προσπάθησαν να ανατρέψουν και να ακυρώσουν την «τύχη» της κοπέλας. Συνηθισμένο «άθλημα» της εποχής εκείνης και κάθε εποχής ήταν η κακία και η προσπάθεια να ματαιώνεται η καλή τύχη και η πρόοδος των άλλων.

3.2.6 Η χήρα Χαρμολίνα («Ἡ Θητεία τῆς πενθερᾶς»⁸⁶)

Άλλη μια περίπτωση αφοσιωμένης μέχρι θυσίας μητέρας και γιαγιάς είναι αυτή της χήρας Χαρμολίνας. Την πάντρεψαν, δίνοντάς της ως προίκα ένα μεγάλο και καλό σπιτάκι δίπλα στη θάλασσα. Ο ναυτικός σύζυγός της σε κάποιο απ' τα πρώτα του κιόλας ταξίδια του αρρώστησε και πέθανε, αλλά η Χαρμολίνα είχε ήδη συλλάβει παιδί, το οποίο γέννησε στην απουσία του άντρα της. Από εδώ ξεκινά να διαφαίνεται το μεγαλείο της συγκεκριμένης μάνας. Έπειτα η μάνα, διηγείται ο Παπαδιαμάντης, έμεινε σε όλη της τη ζωή χήρα και αφοσιώθηκε στην κόρη της, αρχικά, και στην οικογένεια της κόρης της, εν συνεχεία. Ο Παπαδιαμάντης εξαίρει ιδιαιτέρως την απόφασή της, αποκαλώντας την «θαῦμα γυναικείας ἐγκαρτερήσεως οὐχὶ ἀσύνηθες εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας, πρὶν ἀνατεῖλωσιν αἱ “χειραφετήσεις” εἰς τὸν ὀρίζοντα...»⁸⁷.

Με το σχόλιο του αυτό από τη μια πλευρά παραδέχεται τον ηρωισμό, που απαιτείται για μια τέτοια απόφαση, ο οποίος δεν είναι σπάνιος μεταξύ των Ελληνίδων, και από την άλλη κάνει μια σαφέστατη νύξη στο κίνημα του φεμινισμού, που τότε έκανε τα πρώτα του βήματα. Ο Παπαδιαμάντης δείχνει ταυτόχρονα την πίστη του στις παραδόσεις και την αποστροφή του σε νέες, ξενόφερτες, μάλιστα, ιδέες, αλλά και την αναγνώριση, από μέρους του, του ρόλου της γυναίκας. Στην πραγματικότητα δεν τον ενοχλεί ο φεμινισμός ή η διεκδίκηση αυτονόητων δικαιωμάτων εκ μέρους των γυναικών, αλλά ο τρόπος, που αυτός διοργανώθηκε και τα παράλογα, πολλές φορές, αιτήματα. Όπως μας πληροφορούν οι Νικολαΐδου και Λαμπίρη-Δημάκη, οι γυναίκες, παρά τη συμβολή τους στον αγώνα, μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, επέστρεψαν στον ρόλο τους, στο νοικοκυριό. Μόνο το 1870 παρουσιάστηκε μια πρώτη κίνηση, με το περιοδικό *Ευρυδίκη*. Ως πραγματική έναρξη του φεμινιστικού κινήματος θεωρείται το 1888, οπότε η Καλλιρρόη Παρρέν εξέδωσε την *Εφημερίδα των Κυριών* και ίδρυσε την «Ένωση των Ελληνίδων» (1879) και το

⁸⁵ Παπαδιαμάντης, «Τὰ Συχαρίκια», τόμ. 3, σ. 31.

⁸⁶ Βλ. Παπαδιαμάντης, «Ἡ Θητεία τῆς πενθερᾶς», τόμ.3, σσ. 405-416.

⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 406.

«Λύκειο των Ελληνίδων» (1911)⁸⁸. Ο Παπαδιαμάντης όμως, λόγω και του επαγγέλματός του, παρακολουθεί και τον ξένο Τύπο και συνεπώς ενημερώνεται και για τις κινήσεις στο εξωτερικό, στις οποίες, προφανώς, βλέπει μια υπερβολή κι έναν ενθουσιασμό επικίνδυνο και ξένο της δικής μας παράδοσης.

Η Χαρμολίνα, λοιπόν, τιμά τον θεσμό της χηρείας, σέβεται το αδιάλυτο του γάμου, όπως το διδάσκει η Ορθόδοξη Εκκλησία, και παραμένει δίπλα στην ορφανή κόρη της σαν μάνα αλλά και πατέρα. Κατά το έθιμο της εποχής, παντρεύει την κόρη της με έναν πολύ μεγαλύτερο άντρα, κατά είκοσι δύο χρόνια, μόλις στα δεκαοχτώ της. Η προίκα, που της έχει αφήσει ο παππούς, είναι αρκετά μεγάλη. Η Χαρμολίνα μένει με την κόρη της και φροντίζει πρωτίστως για τα εγγόνια της, αλλά και σχεδόν για κάθε άλλη υπόθεση του νοικοκυριού, των ζώων, της επιχείρησης, των χωραφιών. Έχει περισσότερο ως αφεντικό παρά ως γαμπρό τον άνδρα της κόρης της, αλλά όλα τα κάνει με χαρά και αφοσίωση. Αν σκεφτεί κανείς ότι η κόρη της, μέσα στο πρώτα δεκαπέντε χρόνια, είχε ήδη γεννήσει εννέα παιδιά, καταλαβαίνει τον φόρτο της για την ανατροφή τους μαζί με όλες τις άλλες εργασίες. Τόσο πολύ είχε επιβαρυνθεί, τόσα πολλά είχε αναλάβει, τόσες πολλές έγνοιες της φόρτωνε ο γαμπρός της, που κάποιος γείτονας την αποκάλεσε αυθορμήτως «ή πενθερά τοῦ γαμβροῦ».

Φυσικά δεν μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι και αυτή η γυναίκα δεν κουραζόταν και δεν έφτανε και σε στιγμές που λύγιζε. Ανθρωπίνως το πρόγραμμα που είχε καθημερινά και οι εργασίες, που είχε να διεκπεραιώσει, δεν έβγαιναν εις πέρας. Λογικό ήταν μερικές στιγμές να αγανακτεί, να θυμώνει με τον γαμπρό της, να θυμώνει και με την ίδιο της τον εαυτό. «Αχ! Δε γινόμεουν καλόγρια!»⁸⁹ αναφωνεί στο τέλος του διηγήματος, όταν μετά από μια μέρα, γεμάτη από υποχρεώσεις, αναποδιές και έκτακτα περιστατικά όπως μια γέννα, έπεσε επί τέλους στο κρεβάτι της στη μία τα ξημερώματα. Αυτό όμως δεν μπορεί και δεν φαίνεται πουθενά στο διήγημα να είναι γογγυσμός μόνιμος και βαθύς. Είναι η στιγμιαία παραίτηση, λόγω της κόπωσης, της εξάντλησης, της αδυναμίας.

Ο Παπαδιαμάντης την παρουσιάζει ως πρότυπο λοιπόν μητέρας, πρότυπο συζύγου, κατά τα έθιμα τα εκκλησιαστικά αλλά και της εποχής, πρότυπο γιαγιάς, πρότυπο πενθεράς, πρότυπο γειτόνισσας, πρότυπο ανθρώπου.

---

⁸⁸ Βλ. Μάγδα Νικολαΐδου & Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη, «Η εργαζόμενη γυναίκα στην Ελλάδα: Μια δειγματολογική μελέτη», *The Greek Review of Social Research*, τεύχ. 25, Γ' τετράμηνο 1975, σσ. 474-475.

⁸⁹ Παπαδιαμάντης, «Η θητεία τῆς πενθεράς», τόμ. 3, σ. 529.

3.2.7 Μητέρες στο έργο «Ἡ Φόνισσα»⁹⁰

Το συγκεκριμένο έργο του Παπαδιαμάντη είναι στους περισσότερους γνωστό. Σ' αυτό συναντούμε αρκετές μητέρες. Εμείς θα μείνουμε και θα ασχοληθούμε μόνο με δύο από αυτές. Θα ασχοληθούμε με τον κεντρικό χαρακτήρα της νουβέλας, το πρόσωπο της Φραγκογιαννούς, και με τη δική της μητέρα, τη Δελχαρώ.

α') Η Δελχαρώ

Η Δελχαρώ ήταν μια γυναίκα με όλα τα χαρακτηριστικά της μάγισσας. Και ήταν όντως μάγισσα. Στην αρχή του έργου η Φραγκογιαννούς, κάνοντας αυθόρμητα μια επισκόπηση της ζωής της, θυμάται τη μητέρα της να την κυνηγούν οι κλέφτες. Την κυνηγούσαν, διότι τη θεωρούσαν υπεύθυνη για τα «κεσάτια»⁹¹ τους. Ήταν απολύτως βέβαιοι ότι αυτή τους έκανε μάγια. Κάποτε έφτασαν πολύ κοντά στη σύλληψή της, αλλά τους ξέφυγε, αφού κρύφτηκε στη μεγάλη κουφόλα ενός δένδρου. Αφού τους ξέφυγε, συνέχισε να κάνει μάγια στους κλέφτες και να μεγαλώνει τα κεσάτια τους.

Τα μάγια, όμως, δεν ήταν το μόνο μεμπτό στοιχείο του χαρακτήρα της. Η Δελχαρώ ήταν, επίσης, πονηρή. Αυτό το βλέπουμε, όταν ο συγγραφέας διηγείται τη σκηνή του αρραβώνα της Χαδούλας. Ομολογεί πως η μικρή, δεκαεπτά ετών μόλις, Χαδούλα είχε «κληρονομήσει» την πονηριά της μητέρας της και γι' αυτό η μια φοβόταν την άλλη. Η μεν μάνα είχε ετοιμάσει έτσι τα πράγματα, ώστε να ξεγελάσει τον γαμπρό και να του δώσει ως προίκα ένα ετοιμόρροπο σπίτι, ένα αμφισβητούμενο χωράφι, ένα χωράφι άνευ αξίας πολύ μακριά και οικιακά σκεύη και ρούχα ευτελούς αξίας. Η κόρη από την άλλη, η οποία γνώριζε καλά τη μητέρα της, είχε ετοιμαστεί να υποψιάσει τον γαμπρό σχετικά και να τον προτρέψει να ζητήσει καλή προίκα. Τη στιγμή που τελετουργικώς ο ψάλτης, καθ' υπαγόρευση του πατέρα της Χαδούλας, συνέτασσε το προικοσύμφωνο, η μεν κόρη έκανε νοήματα στον γαμπρό και την αδελφή του να μη δεχθούν τη «γελοία» προίκα, η δε μητέρα της φρόντιζε να καλύπτει με το σώμα της την κόρη για να εμποδίσει, όπως και κατάφερε, τον γαμπρό να δει τα νοήματά της. Φοβήθηκε να την επιτιμήσει ανοιχτά, διότι τότε αυτή θα παραπονείτο στον πατέρα για την αδικία και πιθανώς θα τον έκαμπτε. Αν μη τι άλλο θα έδινε δικαιώματα στον γαμπρό είτε να ζητήσει παραπάνω προίκα είτε να ακυρώσει τον λόγο. Μάλιστα, με την πρόφαση της σεμνότητας, δεν επέτρεπε στο νέο ζευγάρι να βρεθεί μόνο του.

Το γεγονός όμως αυτό, το ότι ξεγέλασε τον γαμπρό και προίκισε το κορίτσι με άχρηστα

⁹⁰ Βλ. Παπαδιαμάντη, «Ἡ φόνισσα», τόμ. 3, σσ. 417 - 520.

⁹¹ Κεσατί: απραξία, τουρκ. Kesat (Ανδρέας Καλαντζάκος, *Λεξικό Ρομειώτικης λαϊκής γλώσσας*, έκδ. Ἐλεύθερη Σκέψις, Ἀθήνα 2000, σ. 53).

προικιά, ενώ κράτησε για τον εαυτό της και τον γιο την πραγματική περιουσία, δεν είναι το μόνο, που δείχνει την κακία της και το μίσος προς τη μοναχοκόρη της. Και γι' αυτόν τον λόγο η Χαδούλα θαύμασε που η μητέρα της την είχε συλλάβει να κάνει νεύματα στον γαμπρό κι όμως «για πρώτη φοράν εις τὴν ζωὴν της, ὅταν εὐρέθησαν μόναι, δὲν τῆς ἔδωκεν οὔτε νυχιές, οὔτε τσιμπιές, οὔτε δαγκωματιές, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον, ἄλλως, συχνὰ συνήθιζε»⁹². Η σωματική κακοποίηση λοιπόν δεν λείπει και μάλιστα προς ένα κορίτσι ἤδη δεκαεφτά ετών. Πραγματικά φαίνεται μια μάνα, η οποία μισεί παράφορα την ίδια της την κόρη. Τέτοιες περιπτώσεις δεν ήταν σπάνιες την εποχή εκείνη, αλλά παραμένουν δυσερμήνευτες. Πώς να εξηγηθεί τόσο μίσος από μια μάνα προς το παιδί της; Από μια γυναίκα προς την ίδια την γυναίκα; Το φυσικό θα ήταν να υπάρχει κατανόηση διά το ομοιοπαθές.

Πέρα από τη στάση της μητέρας, όμως, είναι εντυπωσιακό ότι η Χαδούλα ἔδωσε σε μία από τις κόρες της το όνομα της μητέρας της. Αυτό δε σημαίνει οπωσδήποτε ότι η Χαδούλα είχε ξεπεράσει την πικρία από τη στάση της μητέρας της ούτε ότι το ἔκανε για να την τιμήσει. Το πιθανότερο είναι να ήταν απλώς εγκλωβισμένη στο εθιμικό δίκαιο και τις κοινωνικές επιταγές, που επιβάλλουν την τιμή προς τους γονεῖς, δίνοντας το όνομα των γονέων τους στα παιδιά τους, δηλαδή στα εγγόνια τους. Αυτό είναι ἴσως και το χριστιανικό και το σύμφωνο με την Εκκλησία, που προτρέπει την τιμή προς τον πατέρα και τη μητέρα. Μέσα σε αυτόν τον «θεολογικό οίστρο» των κοινωνιών αυτών λησιμονείται φυσικά πάντοτε, εκούσια βέβαια, το «οἱ πατέρες μὴ ἐρεθίζετε τὰ τέκνα ὑμῶν, ἵνα μὴ ἄθυμῶσιν»⁹³ και κάθε ἄλλη διάταξη που ορίζει τη μεγάλη ευθύνη των γονέων και τις φοβερές τους υποχρεώσεις. Ἐχουμε λοιπόν ἕνα εἶδος μητέρας, που σίγουρα χρήζει ψυχιατρικής ἔρευνας. Κάποιες ἔρευνες και μελέτες, που βρήκαμε στο διαδίκτυο σχετικά με τις σχέσεις μητέρας - κόρης, είτε στηρίζονταν αποκλειστικῶς στις θεωρίες του Φρόντλ είτε δεν ἔφταναν σε τέτοια βαριά περιστατικά. Η δική μας προσωπική ερμηνεία θέλει τη μητέρα να εκδικείται, κατά κάποιον τρόπο, το ἴδιο της το φύλο. Μέσα σε περιβάλλοντα χωρίς παιδεία, χωρίς πνευματικές προϋποθέσεις και ζώντας μια σταυρική ζωή απλῶς και μόνο λόγω του φύλου η γυναίκα, όταν επιτέλους ως μητέρα ἢ πενθερά αποκτά κάποια ἐξουσία, συντηρεῖ την ἀδικία ἐναντίον του γυναικείου φύλου, λαμβάνοντας μια ηδονική ἐκδικητική ευχαρίστηση ἐνῶ ταυτοχρόνως προετοιμάζει τα ἀρσενικά παιδιά να συνεχίσουν την κακοποιητική συμπεριφορά ἀπέναντι στις γυναίκες. Εκδικούνται ἔτσι τις μητέρες και γιαγιάδες τους για την προς αὐτές ἀδικία, ἀλλά και τις πιθανές νύφες – και γενικῶς το φύλο τους. Θέλει μεγάλη φρόνηση και ἀρετή για να ξεπεράσει κανεῖς το σύμπλεγμα «γιατί ἐγὼ να περάσω τόσο ἀσχημα κι αὐτή να περάσει καλά;».

---

⁹² Παπαδιαμάντης, «Ἡ φόνισσα», τόμ. 3, σ. 426.

⁹³ Κολλ. 3, 21.

β') Φραγκογιαννού

Ο πιο διάσημος ίσως λογοτεχνικός χαρακτήρας του Παπαδιαμαντικού corpus, αλλά και από τους πιο διάσημους γενικά στην ελληνική λογοτεχνία, είναι η Φραγκογιαννού. Τόσο το όνομά της όσο και το παρατσούκλι της είναι ομιλούντα. Το μεν όνομά της, το Χαδούλα, εκπέμπει μια τραγική ειρωνεία. Χαδούλα! Μα πότε κι από ποιον δέχθηκε έστω και ένα χάδι; Ποτέ κι από κανέναν. Ο πατέρας της ήταν καλός μεν, αλλά έτσι κι αλλιώς την εποχή εκείνη ποτέ ο πατέρας δεν έδειχνε τρυφερότητα προς τα παιδιά του. Θεωρείτο δείγμα αδυναμίας. Από τη μητέρα της; Μα το μίσος της ήταν τόσο, που δεν χωρούσε καθόλου το χάδι. Άλλωστε οι μητέρες, όταν γεννούσαν κόρη, στιγματίζονταν και οι ίδιες. Το δε παρατσούκλι της, από το όνομα του άντρα της, στην πραγματικότητα επιβεβαιώνει απολύτως τα λόγια της ίδιας ότι στην αρχή υπηρετούσε τους γονείς, αργότερα τον άντρα της και τελικά τα παιδιά και τα εγγόνια της. Αλλά πώς στέκεται ως μάνα και γιαγιά;

Η Φραγκογιαννού, έχοντας κληρονομήσει από τη μάνα της την πονηριά της, καταφέρνει να διορθώσει κάπως την αδικία ως προς την προίκα της, κλέβοντας φλουριά από το μυστικό σακούλι του πατέρα της. Με αυτά τα χρήματα και με αρκετά, που εξοικονόμησε από τις δουλειές του άντρα της, του οποίου συχνά έκανε τον μάνατζερ, κατάφερε να φτιάξει δύο σπιτάκια και να μείνει με την οικογένειά της ανεξάρτητα. Αρχικά ζούσαν μαζί με την οικογένεια της ανδραδέλφης της. Αυτό και μόνο δείχνει μια μάνα, που θέλει τα παιδιά της να μεγαλώνουν μακριά από καταπιέσεις, από συγκρίσεις με τα μεγαλύτερα ξαδέλφια, από προστριβές, από υποτιμήσεις και μακριά από ένα περιβάλλον, που δεν θα της έδινε την απόλυτη εξουσία να διαπαιδαγωγεί η ίδια τα παιδιά της.

Το γεγονός ότι εργάζεται και αυτή διάφορες τέχνες για να αυξήσει τα έσοδα του οικογενειακού ταμείου, φανερώνει επίσης μια μητέρα, που αγωνιά και θέλει το καλύτερο για τα παιδιά της, μια μητέρα με θυσιαστικό πνεύμα. Το στοιχείο αυτό είναι έκδηλο και σε πολλές άλλες συμπεριφορές της. Η φροντίδα της, για παράδειγμα, να παντρέψει, σχεδόν μόνη της, χωρίς την παραμικρή συμβολή του άντρα της, την πρωτότοκη κόρη της, τη Δελχαρώ, το δείχνει πολύ καθαρά. Ξέρει καλά όλος ο κόσμος, θα σχολιάσει ο Παπαδιαμάντης, τί σημαίνει μια μητέρα να είναι και πατέρας και μάλιστα χωρίς να είναι χήρα. Η ίδια έπρεπε να ενσαρκώσει όλους τους ρόλους. Ως πατέρας να προικίσει τις κόρες της. Να τους δώσει σπίτι, αμπελώνα, αγρούς, ελαιώνα ακόμα και μετρητά. Πρέπει να τρέξει, να δανειστεί, να ζητιανέψει, να υποθηκεύσει. Ως μητέρα να εξασφαλίσει τα προικιά. Προικιά εννοεί τα σεντόνια, τα ρούχα, τα ασημικά, τα χρυσοκέντητα, τα οικιακά σκεύη. Ως προξενήτρα να βρει τον γαμπρό και να τον πείσει⁹⁴. Και όλα αυτά τα έκανε μόνη

⁹⁴ Βλ. Παπαδιαμάντης, «Η Φόνισσα», τόμ. 3, σ. 444.

της, έχοντας επιπλέον να αντιμετωπίσει και τις παραξενιές του γαμπρού που κάθε φορά ζητούσε και άλλα. Πολύ εύστοχα παρατηρεί ο Μερακλής ότι, εκτός από την προίκα, που έπρεπε να δοθεί στο κορίτσι, υπήρχαν αρκετές περιοχές στη χώρα στις οποίες το κορίτσι ήταν επίσης εργατικό, δυναμικό, έβγαζε δουλειά στα χωράφια. Σ' αυτές τις περιοχές δεν βιάζονταν να το παντρέψουν, αλλά και όταν το πάντρευαν, έπρεπε ο γαμπρός να αποζημιώσει τον πατέρα για τη ζημιά που υφίστατο. Σε αυτές τις περιοχές πάντρευαν νωρίς τα αγόρια, για να έχουν τις νύφες ως επιπλέον εργατικά χέρια. Η παρατήρηση του Μερακλή έχει να κάνει με το κοινό στοιχείο και στις δύο παραδόσεις: «η γυναίκα ούτε δίνει ούτε παίρνει η ίδια. Και στη μια και στην άλλη περίπτωση παίρνει και δίνει ο πατέρας της».⁹⁵

Η φροντίδα για την κόρη, όμως, δεν σταμάτησε στον γάμο. Της στέκεται με αυτοθυσία στην περίοδο της λοχείας. Νύχτα και μέρα άγρυπνη φροντίζει κόρη και εγγονή. Και θα μπορούσε να πει κανείς ότι στο τέλος κουράστηκε και έπνιξε το παιδί από αγανάκτηση, αλλά σαφέστατα δεν ισχύει κάτι τέτοιο. Το κίνητρό της, όσο κι αν ήταν εσφαλμένο, εξακολουθεί να έχει καλή πρόθεση και να δείχνει, όσο οξύμωρο κι αν ακούγεται, αγάπη. Είναι συγκλονιστικοί και οι συμβολισμοί των ονομάτων. Προικίζει την κόρη της σαν να αποκαθιστά την αδικία που υπέστη η ίδια. Προικίζει και φροντίζει με αυταπάρνηση την κόρη της, που φέρει το όνομα της μάνας της. Είναι μια πράξη λύτρωσης από τον πόνο που κουβαλάει; Μια ειλικρινής συγχώρεση προς τη μάνα της; Και το εγγόνι που πνίγει φέρει το όνομα το δικό της. Είναι σαν να βάζει ένα τέλος στην αλυσίδα των καημών της. Των δικών της καημών. Σαν να πεθαίνει και η ίδια μαζί με τους πόνους και τα βάσανά της. Δεν σκοτώνει από κούραση ή αγανάκτηση, αλλά από προσπάθεια να λυτρωθεί και η ίδια, να γλιτώσει και τα κορίτσια. Διακόπτοντας τη φρικτή ζωή των κοριτσιών που σκοτώνει, ευεργετεί και τα ίδια, αλλά λυτρώνεται και ο εαυτός της από έναν κύκλο βασάνων.

Αλλά το μεγαλείο της μητρότητας της Φραγκογιαννού δεν σταματά εδώ. Σκέφτεται έντονα και την Αμέρσα, που έμεινε ανύπαντρη. Καθησυχάζει βέβαια τον λογισμό της με τη σκέψη ότι γλίτωσε τα βάσανα, που υπέστη η μεγάλη της αδελφή. Την προσέχει και δεν την αφήνει να ξεθυμώσει αντί για αυτήν με το άρρωστο νεογέννητο. Προτιμά αυτή να καταπονείται παρά η κόρη. Και τη μικρή τη σκέφτεται. Γνωρίζει ότι δεν έχει τις δυνάμεις να κάνει από την αρχή όσα έκανε για τη μεγάλη και να την παντρέψει και αισθάνεται άσχημα γι' αυτό ακόμα κι αν θεωρεί τον γάμο μαρτύριο και βάσανο. Τη σκέφτεται στοργικά και στις λεπτομέρειες. Έχει την έγνοια μήπως ξυπνήσει μόνη στο σπίτι και πανικοβληθεί.

Τέλος, ακόμα και για χάρη του γιου της, που κατηγορείτο για φόνο, πήγε και βρήκε τη χήρα

---

⁹⁵ Μιχάλης Γ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία: Κοινωνική συγκρότηση - ήθη και έθιμα - Λαϊκή τέχνη*, εκδ. Ινστιτούτο του βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2011, σσ. 58-59.

και την κόρη του φονευθέντος και τις παρακάλεσε να μεσιτεύσουν υπέρ του παιδιού της. Πού και ποιος θα έβρισκε παρόμοιο θάρρος ή θράσος; Πραγματικά ταπεινώσε τον εαυτό της, χρεώθηκε, κινδύνευσε. Αν λοιπόν λάβουμε υπ' όψιν μας όλα τα παραπάνω, νομίζουμε ότι η απάντηση στην ερώτηση αν η Φραγκογιαννού ήταν καλή μητέρα για τα παιδιά της, θα είναι οπωσδήποτε θετική. Το θέμα των φόνων είναι ζήτημα που πρέπει να εξεταστεί με πολύ μεγάλη διάκριση και προσοχή, χωρίς βιασύνες και επιπολαιότητες. Το μόνο σίγουρο είναι το γεγονός ότι ο λογοτεχνικός αυτός χαρακτήρας θα παραμείνει για πάντα ένα σημείο αμφιλεγόμενο και αντιλεγόμενο.

3.2.8 Άλλες περιπτώσεις

Επιγραμματικά θα αναφερθούμε και σε μερικές ακόμα περιπτώσεις για να κλείσουμε και το κεφάλαιο αυτό. Εξακολουθεί να τυγχάνει αυτονόητο ότι επ' ουδενί μπορούμε να ισχυριστούμε ότι εξαντλήσαμε όλο το εύρος των βιολογικών μητέρων, που αναφέρονται στο έργο του Σκιαθίτη συγγραφέα.

α') Η μητέρα του Γιαννιού («Η Μαυρομαντηλού»⁹⁶)

Ο Γιαννιός είναι ένας αγρότης. Με το περιβολάκι του και όσα εκείνο βγάζει και με το γαϊδουράκι, με το οποίο γυρίζει και πουλάει τα προϊόντα του, έχει αναλάβει και τρέφει ολόκληρη οικογένεια. Όπως χαρακτηριστικά λέει ο συγγραφέας «πᾶς ἄνθρωπος ἐργάζεται δι' ἑαυτόν, ἐπί τῇ προφάσει ὅτι ἐργάζεται διὰ τοὺς ἄλλους· ὁ δύσμοιρος ὁ Γιαννιός εἰργάζετο διὰ τοὺς ἄλλους καὶ ποτὲ δι' ἑαυτόν».⁹⁷ Από τα δώδεκα, που κοιμήθηκε ο πατέρας του, έμεινε μόνος προστάτης της χήρας μητέρας του και των αδελφών του. Αργότερα ανέλαβε και την οικογένεια της χήρας αδελφής του με δύο κόρες και πιο μετά και την άλλη αδελφή του με την κόρη του αποθανόντος συζύγου της από τον πρώτο του γάμο.

Η μητέρα του όμως, όπως δυστυχώς συμβαίνει συχνά, είχε τεράστια αδυναμία όχι στον Γιαννιό, αλλά στον άλλο της γιο, που είχε φύγει για το εξωτερικό, είχε παντρευτεί στην Φιλαδέλφεια των Ηνωμένων Πολιτειών μια Κουακερίδα⁹⁸ και είχε παύσει κάθε επικοινωνία. Η γριά μάνα τους δεν σήκωνε κουβέντα για τον ξενιτεμένο της γιο. Ο καημός για την απουσία του γιου της ήταν αυτός, που την οδήγησε σε μαρασμό και τον θάνατο.

---

⁹⁶ Βλ. Παπαδιαμάντης, «Η Μαυρομαντηλού», τόμ. 2, σσ. 153-168.

⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 154.

⁹⁸ Εννοεί μέλος των Κουακέρων. Οι Κουάκεροι, ή αλλιώς Θρησκευτική Κοινωνία των Φίλων είναι μια χριστιανική αίρεση, που ιδρύθηκε τον 17ο αιώνα από τον περιπλανώμενο ιεροκήρυκα Τζορτζ Φοξ. Για περισσότερες και εμπειριστατωμένες πληροφορίες, βλ. Αντιγόνη Δ. Μούντζελου, «Οι Κουάκεροι»: Ιστορία και Διδασκαλία, Διπλωματική εργασία στο Α.Π.Θ. - Τμήμα Ποιμαντικής Θεολογίας, Θεσσαλονίκη 2017.

Σαφώς και δεν μπορούμε από το μικρό αυτό διήγημα, με τα τόσα λίγα στοιχεία, να βγάλουμε ένα ασφαλές συμπέρασμα για το είδος της μητέρας στο οποίο ανήκει αυτή η γριά. Το μόνο ασφαλές πόρισμα, που ο καθένας μπορεί να εξαγάγει, είναι το ότι, θεωρώντας δεδομένη τη θυσία του Γιαννιού και εξιδανικεύοντας τον άλλο γιο, λόγω του πόνου για την απουσία του, τελικά φτάνει σε σημεία κατάφωρης αδικίας προς τον γιο που της στέκεται. Αυτό βέβαια δεν αποδεικνύει απόλυτα ότι δεν είναι και καλή μάνα. Κάθε γονιός έχει αδυναμία σε κάποιο από τα παιδιά του κι αυτό είναι εν μέρει φυσικό και αναμενόμενο.

β') Η μάνα του Γιάννη («Τὸ Χριστὸς Ἀνέστη τοῦ Γιάννη»⁹⁹)

Πρόκειται για μια περίπτωση υποδειγματικής μητέρας, που μεγαλώνει μόνη της ως χήρα ένα παιδί με ειδικές ανάγκες, που τυγχάνει να είναι και μοναχοπαίδι. Ο Γιάννης, είκοσι ετών, έχει φανερή νοητική υστέρηση. Η μητέρα του σηκώνει τον «σταυρό» της και αναζητά την υγεία του παιδιού της στον μόνο θεραπευτή, που γνώριζε σε μια εποχή, που η ψυχολογία ήταν παντελώς άγνωστη επιστήμη. Ήταν μια εποχή, που και οι υπόλοιπες επιστήμες, που θα μπορούσαν σήμερα να βοηθήσουν ήταν, επίσης, παντελώς άγνωστες ή σε νηπιακή ακόμα μορφή. Ψυχιατρική και Νευρολογία, ακόμη κι αν υπήρχαν, δεν είχαν προοδεύσει σε βαθμό ώστε να μπορούν να θεραπεύσουν περιπτώσεις σαν του Γιάννη. Ακόμη όμως κι αν ενδεχομένως οι επιστήμες αυτές είχαν προοδεύσει, οι άνθρωποι της υπαίθρου δεν είχαν την ευκαιρία να απολαύσουν τις ευεργετικές τους περιποιήσεις. Για επιστήμες όπως η Λογοθεραπεία ή η Εργοθεραπεία ούτε λόγος.

Μόνη ελπίδα, λοιπόν, για τη μητέρα του Γιάννη μένει η πίστη στον Θεό. Μόνος θεραπευτής στα μάτια της είναι ο Θεός, η Παναγία και οι άγιοι. Γι' αυτόν τον λόγο η μητέρα του τον πηγαίνει «να χαιρετίσει»¹⁰⁰ όλους τους αγίους στις αγρυπνίες και στα ξωκλήσια. Ο Παπαδιαμάντης δεν διαφωνεί με τη στάση της μητέρας του Γιάννη, που αναζητά στον Θεό τη σωτηρία του. Ο Παπαδιαμάντης διαφωνεί στην ουσία του θέματος. Διαφωνεί ότι ο Γιάννης είναι άρρωστος και χρήζει θεραπείας. Στη θέση του αυτή στηρίζει και την απάντηση στο ερώτημα «γιατί ο Θεός δεν ακούει τις προσευχές της μητέρας του και δεν θεραπεύει τον Γιάννη»; Μα διότι οι άγιοι έκριναν ότι δεν συνέφερε να του δώσουν «...ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἢ μάννα του ὠνόμαζε “τὴν ὑγεία του», δηλ. «τὴν ἐλευθερίαν νὰ κακουργῇ ἐν γνώσει»¹⁰¹.

Μια γυναίκα, λοιπόν, που μεγαλώνει μόνη της ένα παιδί με ειδικές ανάγκες, χωρίς ψυχολογικά συμπλέγματα και αγκυλώσεις, δεν μπορεί παρά να συγκαταριθμείται με τις μητέρες πρότυπα προς μίμηση.

⁹⁹ Βλ. Παπαδιαμάντης, «Τὸ Χριστὸς Ἀνέστη τοῦ Γιάννη», τόμ. 4, σσ. 527-534.

¹⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 529.

¹⁰¹ Στο ίδιο, σ. 530.

γ') Η Μαριώ η Λιβαδάκαινα («Τὸ σπιτάκι στὸ λιβάδι»¹⁰²)

Η Μαριώ είναι μια μητέρα που δύσκολα μπορεί κανείς να τη χαρακτηρίσει ως καλή ή κακή. Στο μικρό αυτό διήγημα παρουσιάζεται με πολύ καλά στοιχεία, που μπορούν όμως να δεχθούν μια συγκεκριμένη ένσταση και να αμφισβητηθούν ως προς τον χαρακτήρα τους (θετικά ή αρνητικά). Η Μαριώ είναι και αυτή χήρα με δύο μεγάλα πλέον παιδιά. Μια κόρη, τη Ματώ, και έναν γιο, τον Μανώλη. Οι τρεις τους κατοικούν σε ένα απομονωμένο σπίτι στην άκρη του λιβαδιού. Ξαφνικά «ανοίγουν οι ουρανοί» και ο όγκος του νερού είναι τέτοιος, που αρχίζει και πλημμυρίζει ή απειλεί να πλημμυρίσει τα πάντα.

Στο μικρό και ευάλωτο, λόγω της θέσης του, σπιτάκι βρίσκονται την ώρα του κατακλυσμού μόνο η μητέρα και η κόρη. Τα θεμέλια πλημμυρίζουν αμέσως και ο οικίσκος αρχίζει να γεμίζει νερά. Οι δυο γυναίκες κινδυνεύουν να πνιγούν και είναι σε πλήρη απόγνωση. Η κόρη προσπαθεί να συνεφέρει τη μητέρα και να την πείσει ότι πρέπει εγκαίρως να εγκαταλείψουν το σπίτι, αλλιώς θα πνιγούν. Η μητέρα παραμένει παγωμένη και αποσβολωμένη. Η έγνοια της τούτη την ώρα δεν είναι ούτε η ζωή της ίδιας ούτε καν η ζωή της κόρης της. Μόνη της έγνοια είναι η ζωή του γιου της, που βρίσκεται μακριά στο χωράφι. Το σπίτι έχει πάθει σοβαρή καθίζηση από το ένα μέρος και απειλεί να καταπλακώσει τις δύο γυναίκες. Ακόμη κι όταν η βροχή κόπασε και οι δυο γυναίκες είχαν ως εκ θαύματος σωθεί, ακόμα και τότε η Μαριώ έχει μόνη έγνοια τον γιο της. Ρωτάει τους πάντες με αγωνία. Τελικά ο γιος εμφανίζεται μόνος του μέσα απ' το νερό σαν θαλάσσιο κήτος και βοηθάει επιτέλους τη μάνα και την αδελφή του. Το διήγημα έχει ευχάριστο τέλος, αλλά η μορφή της μητέρας παραμένει αμφιλεγόμενη. Είναι η τέλεια μητέρα που τη δύσκολη ώρα ο νους της είναι στα παιδιά της κι όχι στον εαυτό της; Ή είναι η μητέρα εκείνη, που σκέφτεται μόνο τον γιο της και αδιαφορεί για την κόρη της; Μα, πάλι, αδιαφορεί για την κόρη της όντως; Μήπως έτσι φαίνεται απλώς, γιατί η κόρη της είναι μαζί της και γνωρίζει κάθε της κίνηση;

Κανείς δεν είναι σε θέση να απαντήσει με σιγουριά στο παραπάνω ερώτημα. Το σίγουρο είναι ότι πρόκειται για μια γυναίκα, που το μητρικό της φίλτρο δουλεύει απόλυτα απέναντι στον γιο της και μάλιστα με θυσιαστικό πνεύμα και τρόπο. Ταυτόχρονα δεν φαίνεται σε κανένα σημείο να μην ενδιαφέρεται για την κόρη της. Επιπλέον ας μην ξεχνάμε και ας συνυπολογίσουμε το γεγονός ότι, όπως σαφώς λέει ο συγγραφέας, ο γιος είναι αυτός, που έχει αναλάβει την προστασία των δύο γυναικών και τη διατροφή τους. Έτσι εξηγούνται οι προτροπές του γείτονά του στο τέλος του διηγήματος περί κατασκευής ασφαλούς σπιτιού σε ψηλότερο τόπο.

---

¹⁰² Βλ. Παπαδιαμάντης, «Τὸ σπιτάκι στὸ λιβάδι», τόμ. 3, σσ. 71 - 88.

δ') Άλλες μητέρες

Στο έργο του Παπαδιαμάντη παρελαύνει πλήθος ακόμα μητέρων με ποικιλία χαρακτήρων. Είναι φυσικά αδύνατον να καταγραφούν όλες οι περιπτώσεις – αν και οι πλείστες έχουν πολλά να πουν για τον ρόλο της μητέρας στην εποχή του συγγραφέως και για το πώς ο ίδιος έβλεπε τον ρόλο αυτό.

Ενδεικτικά αναφέρουμε χαρακτήρες μητέρων όπως της Πλανταρούς («Φῶτα Ὀλόφωτα»¹⁰³), μια μητέρα πανομοιότυπη με τη Μαριώ που είδαμε παραπάνω. Αγωνιά, φυσιολογικά βέβαια, για τον γιο της, που θαλασσοπνίγεται με τη βάρκα. Η αγωνιά της όμως μετατρέπεται σε άκρο παραλογισμό και κακία, όταν την ίδια στιγμή που ο γιος της κινδυνεύει και αυτή αγωνιά, γεννιέται το εγγονάκι της. Οι προλήψεις, οι δεισιδαιμονίες της εποχής, σε συνδυασμό με την αγωνιά της για τον γιο της, την έλλειψη παιδείας, αλλά και τον σκληρό, ως φαίνεται, χαρακτήρα της, την οδηγούν να θεωρεί καταραμένο το παιδί και τη μάνα του, επειδή γεννήθηκε, όπως αυτή τουλάχιστον νομίζει, την ώρα που πέθαινε ο πατέρας του. Φτάνει δε στο σημείο όχι μόνο να το καταραστεί, αλλά και να προτρέψει να το πνίξουν. Το δίλημμα αυτονόητο: Είναι η αγάπη της συγκεκριμένης μάνας επαινετή; Δικαιολογεί η αγάπη για τον γιο της την τόσο απάνθρωπη συμπεριφορά της; Μια πραγματική μάνα, με ειλικρινή αγάπη για το παιδί της, είναι δυνατόν να μισεί τη γυναίκα του και πολύ περισσότερο το παιδί του; Το ίδιο της το εγγόνι; Προφανώς πρόθεση του Παπαδιαμάντη είναι να αναδείξει το μέγεθος των προβλημάτων, που δημιουργούνται από την έλλειψη παιδείας και από την εξ αυτής επικρατήσεως των προλήψεων, δεισιδαιμονιών, μαγικών αντιλήψεων. Έως και η έμφυτος αγάπη αμαυρώνεται και μεταστρέφεται ακόμα και σε μίσος, έστω και προσωρινά, όπως συνέβη και σε αυτό το διήγημα και μάλιστα απέναντι σε πρόσωπα οικεία.

Άλλος χαρακτήρας μητέρας είναι η Μαγιάκω («Ὁ Γαγάτος καὶ τ' ἄλογο»¹⁰⁴), η οποία μισούσε την κόρη της, επειδή απλώς ξενιτευτήκε και άλλαξε την ενδυμασία της. Η ίδια ανάμεσα στα πέντε προγόνια και τέσσερα δικά της παιδιά είχε αδυναμία μόνο στον γιο της τον Κώστα, τον οποίο μάλιστα με πονηριά ευνόησε ως προς την περιουσία, που άφησε ο άντρας της.

Αναφέρουμε, επίσης, την Ουρανία («Γιὰ τὴν περηφάνια»¹⁰⁵), η οποία, παρά τις αλλεπάλληλες και σκληρές ταπεινώσεις, που δέχεται από τον γιο της, προσπαθεί με ικεσίες και παρακάλια να τον πείσει να επιστρέψει στο σπίτι.

Με μια τέτοια φιγούρα ας κλείσουμε το κεφάλαιο για τις βιολογικές μητέρες και το πώς αυτές, κατά περίπτωση, στέκονται στο ύψος του ρόλου τους. Ας αναζητήσουμε πλέον τρίτα πρόσωπα, εκτός του πατέρα και της μητέρας, τα οποία ανέλαβαν τους ρόλους των γονέων και ας δούμε πώς και αυτά και σε ποιο βαθμό ανταποκρίθηκαν στο ύψος των ρόλων τους.

¹⁰³ Βλ. Παπαδιαμάντης, «Φῶτα Ὀλόφωτα», τόμ. 3, σσ. 39 - 44.

¹⁰⁴ Βλ. Παπαδιαμάντης, «Ὁ Γαγάτος καὶ τ' ἄλογο», τόμ. 3, σσ. 249 - 252.

¹⁰⁵ Βλ. Παπαδιαμάντης, «Γιὰ τὴν περηφάνια», τόμ. 3, σσ. 207 - 214.

3.3 Η ΓΙΑΓΙΑ ΩΣ ΓΟΝΙΟΣ

Όπως στην καθημερινότητά μας, στην πραγματική ζωή ανέκαθεν τον ρόλο του γονιού δεν έπαιζαν μόνο ο πατέρας και η μητέρα, αλλά και πολλά άλλα πρόσωπα, το ίδιο ακριβώς συμβαίνει στο πολύ ηθογραφικό αλλά και ρεαλιστικό έργο του Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη. Άλλοτε οι γονείς δεν υπάρχουν, άλλοτε υπάρχουν, αλλά αποποιούνται του ρόλου τους, άλλοτε δεν είναι ικανοί. Τότε τρίτα πρόσωπα αναλαμβάνουν να αναθρέψουν τα παιδιά. Φυσικά, όπως συμβαίνει και με τους φυσικούς – βιολογικούς γονείς, τα πρόσωπα αυτά δεν επιτυγχάνουν πάντοτε. Δεν στέκονται ούτε αυτά στο ύψος του ρόλου του γονιού. Άλλες φορές αποτυγχάνουν παταγωδώς, εις βάρος των αθώων ψυχών, άλλες πάλι φορές στέκονται στο ύψος των περιστάσεων και στις απαιτήσεις του γονεϊκού ρόλου και, πολλάκις, τον ξεπερνούν.

Στην ενότητα αυτή θα εξετάσουμε μερικές περιπτώσεις, στις οποίες, στο έργο του Παπαδιαμάντη, η γιαγιά του παιδιού ανέλαβε τον γονεϊκό ρόλο, την υποχρέωση δηλαδή να μεγαλώσει το ή, πολύ συχνά, τα εγγόνια της.

3.3.1 Η Θεια-Αρετώ η Χρονιάρα («Η Γλυκοφιλοῦσα»¹⁰⁶)

Η Θεια-Αρετώ είναι μια πολύ καλή ψυχή, που ζει τη χηρεία της με ευλάβεια και πίστη. Είναι η «ἀφιλοκερδῆς νεωκόρος καὶ πρόθυμος διακοσμήτρια ὄλων τῶν ἐξωκκλησίων»¹⁰⁷. Από τον μικρό αμπελώνα, τον ελαιώνα, τους μικρούς κήπους και τον αγρό της κερδίζει τα απαραίτητα για να ζήσουν τόσο αυτή όσο και τα εγγόνια της. Η Αρετώ μεγαλώνει τα δύο παιδιά του μεγαλύτερου γιου της, ο οποίος, μαζί με τη γυναίκα του και μητέρα των παιδιών του, είχε πεθάνει προ δεκαπενταετίας και πλέον. Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι εκτός από το γεγονός ότι μεγαλώνει τα εγγόνια της ήδη για περισσότερο από δεκαπέντε χρόνια, πρόκειται και για παιδιά, εφήβους δηλαδή, άνω των δεκαπέντε ετών.

Ο συγγραφέας δεν μας δίνει ιδιαίτερες πληροφορίες για τον τρόπο, με τον οποίο μεγαλώνει τα εγγονάκια της και για το κατά πόσο τιμάει τον γονεϊκό της ρόλο σε σχέση με τα εγγόνια της. Από τις πληροφορίες, όμως, που μας δίνει για τον τρόπο με τον οποίο ανατρέφει τα δικά της παιδιά και τη γενικότερη στάση ζωής της, μπορούμε να συμπεράνουμε αρκετά πράγματα. Ο συγγραφέας επιμένει πολύ σε τρία πράγματα, τα οποία φανερώνουν ότι η Αρετώ είχε πολύ καλή στάση ως προς

¹⁰⁶ Βλ. Παπαδιαμάντης, «Η Γλυκοφιλοῦσα», τόμ. 3, σσ. 71 - 88.

¹⁰⁷ Στο ίδιο, σ. 77.

τον γονεϊκό της ρόλο. Επιμένει στο ότι «ήτο καλή χριστιανή, καὶ δὲν εἶχε κάμει κακὸ εἰς καμμίαν γειτόνισσαν»¹⁰⁸. Ο χαρακτηρισμός «καλὸς χριστιανός», ὅταν χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τον Παπαδιαμάντη, καὶ μάλιστα με κυριολεκτικὴ καὶ ὄχι εἰρωνικὴ διάθεση, ἔχει ἰδιαίτερη βαρύτητα. Ο Παπαδιαμάντης ἀνδρωμένος στην ορθόδοξη χριστιανικὴ παράδοση των Κολλυβάδων, ἀπαλλαγμένος καὶ ἐνάντιος, σε ἠθικισμοὺς ἀπὸ τη Δύση, σε υποκριτικὲς καὶ θεατρινιστικὲς συμπεριφορὲς καὶ γαλουχημένος με το γνήσιο, λεβέντικο, ρωμαϊκὸ ορθόδοξο πνεῦμα, ὅταν μιλάει για καλὸ χριστιανό, ἐννοεῖ ἄνθρωπο, που στην πραγματικότητά καὶ στην οὐσία του τηρεῖ τον νόμο του Θεοῦ. Ἐνα χαρακτηριστικὸ που σίγουρα, τουλάχιστον κατὰ τον συγγραφέα, εἶναι ἀπαραίτητο για να εἶναι κάποιος καὶ σωστός γονιός.

Το δεύτερο χαρακτηριστικὸ της Αρετοῦς, στο ὁποῖο μένει ο Παπαδιαμάντης, εἶναι ὅτι «ὁ χάρος τὴν εἶχε κατατρέξει»¹⁰⁹. Μάλιστα υπογραμμίζει ὅτι αν δὲν εἶχε καὶ τα δύο της ἐγγόνια, θα ἦταν στον κόσμον ολομόναχη. Ἐχουμε, λοιπόν, ἄλλη μια σοβαρὴ ἐνδειξη ὅτι η Αρετὴ στάθηκε ὡς πραγματικὴ μητέρα στα δύο ἐγγονάκια της.

Το τρίτο χαρακτηριστικὸ της Αρετοῦς, στο ὁποῖο μένει καὶ ἐπιμένει ο συγγραφέας εἶναι η σωστὴ στάση ἀπέναντι στην κόρη της την Αλεξανδρῶ. Τη συμβούλευε να εἶναι σε ὅλα σωστὴ, να φέρεται χριστιανικὰ καὶ δίκαια. Τὴν παιδαγωγούσε καὶ τὴν ετοίμαζε για τους ρόλους της συζύγου καὶ της μητέρας. Ἐπίσης τὴν ἀγαπούσε καὶ τὴς ἔδινε συνεχῶς εὐχές.

Ὅμως, ἐπειδὴ οἱ ἄνθρωποι ἔχουμε ἀδυναμίες καὶ κανένας δὲν εἶναι τέλειος, ἀκόμα καὶ η Αρετὴ, που, ὅπως ἐπανελημμένα τονίζει ο συγγραφέας, δὲν εἶχε κακὴ ψυχὴ, εἶχε καὶ αὐτὴ τὴν «πτώση» της. Σε μια στιγμὴ ἀδυναμίας, σε μια στιγμὴ σύγκρουσης με τον γαμπρό της, ξεστομίζει ἐναντίον της κόρης της, τὴν ὁποία βλέπει ἀμέτοχη, μια φοβερὴ κατάρα. Τὴν καταριέται να μὴ χρονίσει. Καὶ δυστυχῶς ἡ κόρη ὄντως πεθαίνει πριν καν χρονίσει. Πεθαίνει ἐνῶ ἔχει γεννήσει το παιδάκι της, κατὰ τὴν περίοδο της λοχείας, καὶ μετὰ ἀπὸ δώδεκα ἡμέρες πεθαίνει καὶ το τέκνο της. Ἡ κατάρα αὐτὴ, που σε μια στιγμὴ ἀδυναμίας καὶ μόνο ἔδωσε ἡ Αρετὴ, ἐρμηνεύει καὶ το προσωνοῦμίό της «Χρονιάρα».

Ἡ Αρετὴ, λοιπόν, σύμφωνα πάντα με ὅσα ἐμμέσως καὶ μόνο μαθαίνουμε, εἶναι μια καλὴ μητέρα για τὴ δικὴ της κόρη ἀλλά, καὶ αὐτὸ εἶναι το σπουδαῖο, εἶναι ἐξίσου καλὴ στον γονεϊκὸ της ρόλο, ὅταν καλεῖται να τον παίξει, ἀπὸ τὴ στιγμὴ που τα ἐγγονάκια της μένουν ὀρφανὰ κι ἀπὸ τους δύο γονεῖς.

---

¹⁰⁸ Στο ἴδιο, σ. 78.

¹⁰⁹ Στο ἴδιο.

3.3.2 Η θεια-Αχτίτσα («Η Σταχτομαζώχτρα»¹¹⁰)

Είναι η δεύτερη γιαγιά, που θα μας απασχολήσει, καθώς κλήθηκε και αυτή να αναλάβει τους ρόλους και των δύο γονέων. Η Αχτίτσα έμεινε νωρίς χήρα και αντιμετώπισε μόνη της τις απανωτές δυσκολίες και τα βάσανα. Αρχικά έχασε τα δύο της αγόρια, τον Γιώργο και τον Βασίλη, τα οποία πνίγηκαν όταν βυθίστηκε η βάρκα τους. Ο τρίτος της γιος ξενιτεύτηκε στην Αμερική και διέκοψε κάθε επικοινωνία. Αργότερα πέθανε και η κόρη της πάνω στον δεύτερο τοκετό της, αφήνοντας στην Αχτίτσα δύο ορφανά. Ο γαμπρός της ναι μεν ζούσε, όταν πέθανε η κόρη της, αλλά ως χαρτοπαίχτης και μέθυσος παράτησε τα παιδιά του στην πενθερά του και έφυγε. Οι φήμες μάλιστα έλεγαν ότι ξαναπαντρεύτηκε.

Η Αχτίτσα στάθηκε στο ύψος και των δύο ρόλων. Στάθηκε και ως πατέρας και ως μητέρα. Για να θρέψει τα δύο ορφανά, έκανε δεκάδες δουλειές και ιδιαίτερα εποχιακές. Το παρατσούκλι της δεν είναι άσχετο με την προσπάθειά του βιοπορισμού της. Ονομάστηκε «Σταχτομαζώχτρα», διότι κάθε Ιούνιο πήγαινε στην Εύβοια με άλλες γυναίκες να μαζεύει τα στάχυα, που έπεφταν από τα δράγματα των θεριστών. Τόσο αυτή η εργασία όσο και όλες σχεδόν οι άλλες, που μετερχόταν η Σταχτομαζώχτρα, ήταν εργασίες ταπεινωτικές, δύσκολες, κοπιαστικές. Η ανάγκη όμως να τραφεί η ίδια και να αναθρέψει τα εγγονάκια της την έκαναν να μην δειλιάζει και να μην πτοείται ούτε από τη δυσκολία της δουλειάς ούτε από τον ταπεινωτικό της χαρακτήρα. Έγινε πραγματική θυσία για τα εγγονάκια της. Ο ίδιος ο συγγραφέας τονίζει τη θυσιαστική της αγάπη προς τα εγγόνια της, όταν περιγράφει πώς εξοικονόμησε, «τις οΐδεν άντι ποίων έξευτελισμῶν καὶ διὰ πόσων ἐκλιπαρήσεων»¹¹¹, λίγο ψωμάκι για τα εγγόνια της που πεινούσαν και κρύωναν. Και τι δεν θα ανεχόταν να υποστεί, λέει χαρακτηριστικά ο Παπαδιαμάντης, ποια θυσία μπορούσε να τη λυγίσει για την αγάπη αυτών των παιδιών, τα οποία, ως παιδιά του αγαπημένου γιου της, ήταν δυο φορές παιδιά της;

Βέβαια, παρά την τόση αγάπη, που δείχνει η Αχτίτσα στα εγγονάκια της, και παρά την καθιερωμένη και στερεότυπη αντίληψη ότι οι παππούδες και οι γιαγιάδες είναι αυτοί που κακομαθαίνουν τα παιδιά, η Αχτίτσα δεν υπακούει στο κοινωνικό αυτό πρότυπο. Η Αχτίτσα, ίσως επειδή ο ρόλος της δεν είναι αυτός της γιαγιάς αλλά γονεϊκός, έχει την απόλυτη ευθύνη κι όχι μερική. Γι' αυτό ακολουθεί μια συνετή παιδαγωγική. Το αγοράκι το αποκαλεί «Γέρο», επειδή έφερε το όνομα του συζύγου της, ενώ το κοριτσάκι το αποκαλεί χαϊδευτικά «Πατρόνα», διότι δεν άντεχε να ακούει το πραγματικό της όνομα, το Αργυρώ, που ήταν το όνομα της κόρης της που πέθανε. Όμως ο κυρ-Αλέξανδρος υπογραμμίζει ότι «πλήν τοῦ ὑποκορισμοῦ τούτου, οὐδεμίαν ἄλλην

¹¹⁰ Βλ. Παπαδιαμάντης, «Η Σταχτομαζώχτρα», τόμ. 2, σσ. 115-124.

¹¹¹ Στο ίδιο, σ. 118.

ἐπιδεικτικήν τρυφερότητα ἀπένειμεν εἰς τὰ δύο πτωχὰ πλάσματα, ἀλλὰ μᾶλλον πρακτικήν ἀγάπην καὶ προστασίαν».¹¹²

Εἶναι ἀξιοσημείωτη αὐτή ἡ παρατήρηση τοῦ συγγραφέα. Ὑποδεικνύει το μεγαλεῖο τοῦ πνεύματος τοῦ ἴδιου. Ἀποτελεῖ μια σαφὴ νύξη καὶ μια ἐνσταση στο γεγονός τῆς ἀπουσίας τρυφερότητας, σε μια ἐποχή, που οὔτε ἡ κοινωμία δεν μπορούσε να κατανοήσει τὴν ἀξία τῆς τρυφερότητας οὔτε ἡ παιδαγωγικὴ ἐπιστῆμη ἢ ἡ ψυχολογία εἶχαν προοδεύσει τόσο, ὥστε να τὴν ἐπισημάνουν καὶ να τὴν «προπαγανδίσουν». Ὁ Παπαδιαμάντης για ἄλλη μια φορά φαίνεται να εἶναι πολὺ πιο μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ του. Ἡ «παιδαγωγικὴ» τῆς ἐποχῆς ἤθελε τοὺς ἐνήλικες ἀποστασιοποιημένους ἀπὸ τα παιδιά συναισθηματικά. Τοὺς ἤθελε ἀπλοὺς προστάτες καὶ βοηθοὺς, για να μην τα κακομάθουν. Ἡ σημερινὴ παιδαγωγικὴ ἔχει καταλάβει σε βάθος καὶ τὴν ἀξία τῆς τρυφερότητας καὶ τὴ σοβαρότητα ἀπὸ τὴν ἔλλειψή τῆς¹¹³.

Ἐχουμε λοιπὸν τὴν περίπτωση μιας γιαγιάς, που ἀδιαμαρτύρητα καὶ με πνεῦμα θυσίας μεγαλώνει τα ἐγγόνια τῆς. Ἀναλαμβάνει καὶ τοὺς δύο γονεϊκοὺς ρόλους καὶ προσπαθεῖ να μην τοὺς λείψει τίποτα ἀπὸ τα υλικά ἀγαθὰ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τα πνευματικά. Τρέφει ἀποδεδειγμένα θυσιαστικὴ ἀγάπη για τα ἐγγόνια τῆς, που τα μεγαλώνει σαν παιδιά τῆς. Μια γιαγιά, που ὡς ἄνθρωπος κι αὐτὴ με τα λάθη τῆς καὶ τὶς ἀδυναμίες τῆς, ἀποτελεῖ πρότυπο γονιού. Μια γιαγιά που «πάσχει» μόνο στην τρυφερότητα. Μια γιαγιά πρότυπο.

3.3.3 Ἡ γριά-Κομνιανάκαινα («Παιδικὴ Πασχαλιά»¹¹⁴)

Δυστυχῶς ὅμως ο ρόλος τοῦ γονιού, ὅσο σπουδαῖος καὶ υψηλός κι αν εἶναι, δεν ἀνατίθεται πάντοτε σε ἀνθρώπους, που ἀντιλαμβάνονται τὴν εὐθύνη του καὶ μπορούν να ἀνταποκριθοῦν ἐπαρκῶς. Κι αν σήμερα το λεγόμενο κράτος δικαίου, ἡ ἴδια ἡ κοινωμία, που εἶναι πολὺ πιο εὐαισθητοποιημένη καὶ πεπαιδευμένη, καὶ γενικῶς οἱ συνθήκες εἶναι τέτοιες, που, ὑποτίθεται τουλάχιστον, διασφαλίζουν σε μεγάλο βαθμὸ ὅτι μόνο ἱκανοὶ πρὸς τούτο γίνονται φορεῖς τοῦ γονεϊκοῦ ρόλου, ἡ ἐποχὴ ἐκείνη δυστυχῶς δεν εἶχε παρόμοιους μηχανισμοὺς καὶ δικλίδες ἀσφαλείας. Τα παιδιά μπορούσαν εὐκόλα να πέσουν στα χέρια τοῦ οἰοῦδῆποτε.

Ἡ γριά τοῦ διηγήματος μας εἶναι μια ἀπὸ τὶς περιπτώσεις ἐκεῖνες, που δύσκολα σήμερα θα μπορούσε να ἀσκεῖ γονικὴ μέριμνα ἀκόμα καὶ στα ἴδια τῆς τα ἐγγόνια. Ἡ γριά Κομνιανάκαινα εἶχε

---

¹¹² Στο ἴδιο.

¹¹³ Βλ. Ἀωνόμωσ, «Οἱ συνέπειες τῆς ζωῆς ἐνός παιδιοῦ με ἕναν συναισθηματικά ἀποστασιοποιημένο γονέα» *Psychology Now*, ἀναρτημένο στις 3/04/2018, στο: <https://www.psychologynow.gr/artheta-psyxologias/oikogeneia-kai-paidi/paramelisi/4929-oi-synepeies-tis-zois-enos-paidiuy-me-enan-synaisthmatika.html>

¹¹⁴ Βλ. Παπαδιαμάντης, «Παιδικὴ Πασχαλιά», τόμ. 3, σσ. 169 - 176.

χάσει τη νύφη μερικούς μήνες πριν. Είχε αφήσει πίσω στη φροντίδα του πατέρα τους κανονικά δύο ορφανά παιδιά, μια οκτάχρονη κόρη και έναν τετράχρονο γιο. Η γριά, λοιπόν, γιαγιά των παιδιών, πριν ακόμα χρονίσει η νύφη της στο μνήμα, είχε ήδη προχωρήσει τα παντρολογήματα του γιου της. Αυτό και μόνο αποτελεί σοβαρή ένδειξη ότι δεν έχουμε να κάνουμε με μια οικογένεια, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί πρότυπο.

Η κυρα-Κομνιανάκαινα είχε αρρωστήσει ήδη και παρέμενε κατάκοιτη, δίνοντας στο μικρό κοριτσάκι, την εγγονούλα της τη Μόρφω, συνεχείς διαταγές για δουλειές ανοίκειες και βαριές για την ηλικία της. Διαταγές με τρόπο επίσης ανοίκειο από μια γιαγιά προς την εγγονή της. Η γριά ήταν βέβαια άρρωστη, μας λέει ο Παπαδιαμάντης, αλλά σίγουρα προσποιείτο ως προς τη σοβαρότητα της καταστάσεώς της. Ειδικά όταν καμιά γειτόνισσα πλησίαζε, άρχιζε να στενάζει και να υποκρίνεται. Ο συγγραφέας δίνει και τη βαθύτερη αιτία για την οποία η μικρή Μόρφω επωμίζεται όλο το βάρος των εργασιών, των σαφώς ακατάλληλων για την ηλικία της και τη σωματική της διάπλαση. Η βαθύτερη αιτία είναι η φιλαργυρία. Για κανένα λόγο δεν θα έδινε το παραμικρό ποσό σε μια φτωχή γειτόνισσα για να τη διακονήσει στην αρρώστιά της. Έτσι υπέμεινε η Μόρφω τα πάνδεινα. Ούτε φυσικά για γιατρούς περίσσευαν χρήματα και έτσι το μόνο που απέμενε ήταν οι θρήνοι και οι οιμωγές της γριάς.

Την κατάσταση, τον πόνο των ορφανών πολλαπλασιάζει και βαραίνει η χρονική συγκυρία. Το διήγημα εξελίσσεται τη Μεγάλη Εβδομάδα και η μικρή Μόρφω, θέλοντας και μη αναπολεί την περσινή Μ. Εβδομάδα. Τότε είχε και τον πατέρα της κοντά και τη μανούλα της. Ο πατέρας φέτος έλειπε ταξίδι και η μητέρα του, η γιαγιά Κομνιανάκαινα, περίμενε πώς και πώς να γυρίσει για να τον παντρέψει εκ νέου. Η Μόρφω θυμάται όλα όσα έκανε πέρσι με τη μανούλα της και δεν επιθυμεί νέα μητέρα. Συγκρίνει με τη φετινή κατάσταση και πονάει. Είναι και το υποχρεωτικό ντύσιμο με μαύρα, που μαυρίζει ακόμα περισσότερο τις καρδούλες και των δύο μικρών παιδιών, της Μόρφως και του μικρού τετράχρονου αδελφού της.

Μια δύσκολη μορφή γιαγιάς, λοιπόν, που αντί να μεταδίδει στα ορφανά εγγονάκια της την ασφάλεια, τη ζεστασιά, την αγάπη, τη χαρά, τους μεταδίδει και την επιπλέον ανασφάλεια ότι και η ίδια θα πεθάνει και θα μείνουν μόνα. Τους μεταδίδει μια μιζέρια, μια διαρκή γκρίνια και κακομοιριά. Τους μεταδίδει τη μαυρίλα της δικής της ψυχής. Τα φορτώνει σωματικά και ψυχολογικά με φορτία δυσβάστακτα και με ενοχές.

3.3.4 Λοιπές γιαγιάδες

Εκτός από τη γνωστή Φραγκογιαννού, τη γιαγιά που έπνιξε την εγγονή της, αν και ποτέ δεν της ανατέθηκε η γονική φροντίδα και μέριμνα, και εκτός των παραπάνω γιαγιάδων, στο έργο του

Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη υπάρχουν, όπως είναι φυσικό, δεκάδες άλλες γιαγιάδες. Αναφερθήκαμε μόνο σε αυτές, οι οποίες ανέλαβαν τον γονεϊκό ρόλο, την αποκλειστική φροντίδα και ανατροφή των εγγονών τους. Βέβαια υπάρχουν και μερικές ακόμα που ο συγγραφέας απλώς τις ανέφερε, χωρίς να δίνει και πολλές λεπτομέρειες.

Στο διήγημα «Τὸ Μυρολόγι τῆς φώκιας¹¹⁵», ἐπὶ παραδείγματι, ἀναφέρεται ἡ γρια-Λούκαινα ἡ «χαροκαμένη». Εἶχε χάσει πέντε παιδιά, δύο κορίτσια καὶ τρία αγόρια, καὶ ἐσχάτως καὶ τὸν ἀντρα τῆς. Τῆς ἀπέμειναν ἐν ζωῇ μόνο δύο γιοὶ καὶ μία κόρη. Οἱ δυο γιοὶ τῆς εἶχαν ξενιτευτεῖ. Ὁ ἓνας εἶχε πάει στὴν Αυστραλία καὶ δὲν ἔδινε σημεῖα ζωῆς καὶ ὁ ἄλλος ταξίδευε με καράβια στὴ Μεσόγειο καὶ κάποτε κάποτε τὴ θυμόταν. Τὸ μόνο παιδί, που εἶχε κοντά τῆς, ἦταν ἡ κόρη τῆς, ἡ ὁποία εἶχε ἕξι κιάλας παιδιά. Ἡ γριά βοηθοῦσε στὸ μέγαλωμα αὐτῶν τῶν παιδιῶν, ἀλλὰ ποτέ δὲν ἀνέλαβε ἐξ ὀλοκλήρου τὸν γονεϊκὸ ρόλο. Για τὸν λόγο αὐτὸ δὲν ἀσχοληθήκαμε οὔτε με τὴ συγκεκριμένη γιαγιά οὔτε με ὅλες τὶς γιαγιάδες τοῦ παπαδιαμαντικοῦ ἔργου.

3.4 Η ΜΗΤΡΙΑ

Ἡ μητριά ἦταν σε ὅλες τὶς ἐποχές καὶ σε ὅλες τὶς κοινωνίες ἓνα πρόσωπο συνηθισμένο, που ἀνελάμβανε τὸν ρόλο τῆς μητέρας. Στὴν παράδοση, καὶ κυρίως στα παραμῦθια, ὁ ρόλος τῆς μητριάς εἶναι συνήθως, ἀν ὄχι πάντα, ἀρνητικὰ φορτισμένος. Ἡ λέξη μητριά συνοδεύεται πολὺ συχνά ἀπὸ τὸ ἐπίθετο «κακιά» ἐνῶ τὸ ἴδιο συχνά ἡ μητριά εἶναι καὶ μάγισσα. Ἡ Β. Ριστάνη θὰ μας θυμίσει ὅτι:

Ἡ ζωὴ τῆς Σταχτοπούτας ἐγίνε κόλαση ἀπὸ μιὰ κακιά μητριά καὶ τὶς δύο ἐτεροθαλεῖς ἀδελφές τῆς. Ἡ ἱστορία θὰ εἶχε ἐξελιχθεῖ πολὺ διαφορετικὰ ἀν ἡ μητριά τοῦ Χάνσελ καὶ τῆς Γκρέτελ δὲν τοὺς εἶχε ἐγκαταλείψει στὸ δάσος. Ἀς μὴ μιλήσουμε γιὰ τὴ Χιονάτη, εἶχε κι αὐτὴ ἓνα σωρὸ προβλήματα με τὴ δικιά τῆς μητριά. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραμῦθια, ταινίες, βιβλία καὶ τηλεοπτικὲς σειρές παρουσιάζουν τὶς μητρίες ὡς ἀσχημὲς πονηρές, πανούργες καὶ επικίνδυνες. Εἶναι τὰ «τέρατα» που ἔχουν στερήσει ἀπὸ τὰ θετὰ τοὺς παιδιά ἓνα εὐτυχισμένο σπιτικό.¹¹⁶

Καὶ θὰ ἀναρωτηθεῖ:

Τοὺς ἀξίζει ὁμως πραγματικά ἡ διαιώνιση τῆς σατανικῆ τοὺς φήμης ἢ διδάσκουμε στα παιδιά μας ἓνα ἀδικο στερεότυπο;¹¹⁷

¹¹⁵ Βλ. Παπαδιαμάντης, «Τὸ Μυρολόγι τῆς φώκιας», τόμ. 4, σσ. 297 - 300.

¹¹⁶ Βασιλίνα Ριστάνη, «Ὁ μῦθος τῆς κακιάς μητριάς», *IMOMMY.GR*, ἀναρτημένο στις 09/12/2022, στο: <https://www.imommy.gr/2022/12/09/o-mythos-tis-kakias-mitrias/> (Τελευταία Ἀνάκτηση 22/03/2024).

¹¹⁷ Στὸ ἴδιο.

Στη συνέχεια της σκέψεώς της και ως απάντηση στο ρητορικό ερώτημα που έθεσε, η Ριστάνη θα προσπαθήσει να ερμηνεύσει το στερεότυπο με βάση τη διαφορά των εποχών. Υποστηρίζει ότι την εποχή των αδελφών Γκριμ, οπότε και γνώρισε μια άνθηση το παραμύθι, η μητριά αντικαθιστούσε τη νεκρή σύζυγο. Αυτό δημιουργούσε συνειρμούς και έχθρες. Η εξήγηση αυτή είναι πολύ λογική και πράγματι εξηγεί κατά ένα μέρος την επικράτηση του μοτίβου της «κακιάς μητριάς», ειδικά αν προσθέσει κανείς τα κληρονομικά θέματα, που προέκυπταν μετά την είσοδο της μητριάς στην οικογένεια και ιδιαίτερα, αν αυτή είχε και δικά της παιδιά. Η συγγραφέας υποστηρίζει ότι οι σχέσεις μητριών με παιδιών πλέον είναι εξομαλνόμενες, αφού συνήθως η μητριά προκύπτει μετά από ένα διαζύγιο και συνεπώς δεν αντικαθιστά τον ρόλο και τη μορφή της μητέρας. Περιορίζεται στον ρόλο της συζύγου¹¹⁸. Ας δούμε, όμως, πώς ο Παπαδιαμάντης αντιλαμβάνεται τον ρόλο της μητριάς. Και ο Παπαδιαμάντης δεν γράφει παραμύθια αλλά διηγήματα, τα οποία στηρίζονται στις παρατηρήσεις του. Πολλές δε φορές τα διηγήματά του είναι ακριβής μεταφορά των παρατηρήσεών του.

3.4.1 Η Ρήνη η Μεργιανίτισσα («Τὸ κουκούλωμα»¹¹⁹)

Η Ρήνη η Μεργιανίτισσα ήταν μια «ὄπως οὖν φρόνιμη γυνή»¹²⁰, η οποία κατάφερε, πράγμα δύσκολο, να συμμαζέψει τον Κοσμά τον Πουργιάκο. Ο Κοσμάς ήταν τσαγκάρης και δούλευε την ημέρα για να γλεντά τη νύχτα με τους φίλους του. Ήταν άγαμος αλλά κατά περιόδους συζούσε με διάφορες γυναίκες. Πριν προλάβει να χωρίσει από τη μία, έβρισκε άλλη ενώ πολλές φορές είχε και ενδιάμεσες «περιπέτειες». Η τακτική αυτή, όμως, είχε ως αποτέλεσμα να έχει σκορπίσει παντού νόθα τέκνα. Μερικά από αυτά, κατά τη συνήθεια της εποχής, κατέληγαν στο βρεφοκομείο ενώ άλλα βρισκόνταν στα χέρια ευσπλαχνικών φίλων και συγγενών. Η Ρήνη λοιπόν κατάφερε να «δαμάσει» έναν τέτοιο χαρακτήρα και να τον συνετίσει. Πώς όμως το κατάφερε;

Το κατάφερε, συντρίβοντας το στερεότυπο περί κακιάς μητριάς. Αφοσιώθηκε με πολλή αγάπη και υπομονή στο τελευταίο νόθο παιδί του Κοσμά, τον Αριστογείτονα, το οποίο ήταν παιδί αγνώστου μητρός. Ήταν, επίσης, ιδιαίτερα δυσάγωγο και δύσκολο παιδί. Η αφοσίωση, λοιπόν, αυτή συγκίνησε τόσο τον Κοσμά, που, πέρα από την αλλαγή στη συμπεριφορά του, υποσχέθηκε στη Ρήνη ότι θα την παντρευτεί κανονικά. Ιδού, επομένως, ακόμα ένα στοιχείο, που εξαίρει την αξία της Ρήνης και της πράξης της. Αφοσιώθηκε σε ένα παιδί που δεν ήταν δικό της. Ούτε συγγένεια αίματος υπήρχε αλλά ούτε και εξ αγχιστείας. Επίσης, αφοσιώθηκε σε ένα παιδί δύσκολο και του οποίου ο πατέρας ήταν, επίσης, δύσκολος χαρακτήρας και, όπως οι πράξεις κι όχι οι

¹¹⁸ Στο ίδιο.

¹¹⁹ Βλ. Παπαδιαμάντης, «Τὸ κουκούλωμα», τόμ. 4, σσ. 591 - 594.

¹²⁰ Στο ίδιο, σ. 593.

προαιρέσεις δείχνουν, την εξαπατούσε ότι θα την παντρευτεί, χωρίς τελικά ποτέ να κάνει κάτι τέτοιο.

Ακόμα περισσότερο εξάιρεται η στάση της Ρήνης και η άψογη γονεϊκή συμπεριφορά της, αν κανείς συνυπολογίσει το γεγονός ότι στάθηκε ως μητέρα πραγματική για το παιδί αυτό, αψηφώντας την κοινωνική κατακραυγή για το γεγονός ότι συγκατοικούσε με τον Κοσμά ενώ ήταν αστεφάνωτη και ότι αυτό το παιδί ο ίδιος ο πατέρας του το οδήγησε στο ορφανοτροφείο μετά τον θάνατό της. Την εποχή εκείνη και μέχρι πολύ αργότερα, τις γυναίκες αυτές τις ονόμαζαν παλλακίδες, παστρικές και σπιτωμένες. Αν αυτό εξακολουθούσε να συμβαίνει το 1965, οπότε και γυρίστηκε η περίφημη ελληνική ταινία «Η δε γυνή να φοβείται τον άνδρα» με θεματική αυτό ακριβώς το ζήτημα, τη συμβίωση εκτός γάμου και την κοινωνική απόρριψη, πόσο πιο δύσκολα και σκληρά θα αντιμετώπιζε ο κοινωνικός περίγυρος τις ίδιες καταστάσεις εξήντα και πλέον χρόνια νωρίτερα;¹²¹

Αναμφισβήτητα, λοιπόν, μιλάμε για μια μηριά, που αντιστρέφει το στερεότυπο της κακιάς μηριάς και συμβάλλει, ώστε η λέξη «μηριά» να ακούγεται πολύ πιο αρμονική και τρυφερή απ' ό,τι η συνήθης αντίληψη απαιτεί.

3.4.2 Η Χριστίνα η Δασκάλα («Χωρίς στεφάνι»¹²²)

Πρόκειται για έναν «δίδυμο» λογοτεχνικό χαρακτήρα με αυτόν της Ρήνης, που συναντήσαμε προηγουμένως. Δυο πανομοιότυπες γυναίκες με σχεδόν ίδια χαρακτηριστικά. Δυο γυναίκες που

---

¹²¹ Η Ευαγγελία Νικολάου Βέργαδου στη διπλωματική της εργασία με θέμα τις μορφές εξώγαμης συμβίωσης θα γράψει σχετικά: «ότι συμβιώσεις εκτός γάμου αποτέλεσαν ιστορικά αδιάλειπτη κοινωνική πραγματικότητα. Ήδη στα ρωμαϊκά χρόνια υπήρχαν μορφές εξώγαμης συμβίωσης, οι οποίες όμως αποδοκιμάζονταν από το ρωμαϊκό δίκαιο και θεωρούνταν «παλλακεία» (paelicatus) αποδοκιμαζόμενες ηθικά και νομικά. Με την εισαγωγή από τον αυτοκράτορα Αύγουστο νέας νομοθεσίας σχετικά με τη νόμιμη σύσταση του *matrimonium iustum* ως προς τα πρόσωπα των συζύγων, εισήχθη και ο θεσμός του *concupinatus*, ο οποίος αποτελούσε κατ' αυτόν τον τρόπο τη μόνη νόμιμη μορφή εξωσυζυγικής συμβίωσης. Σταδιακά το δίκαιο αναγνώρισε κάποιες έννομες συνέπειες στον *concupinatus*. Υπό την επίδραση όμως του Χριστιανισμού στο Βυζάντιο, ο *concupinatus* σαν θεσμός περιέπεσε στο επίπεδο της ανοχής και στη συνέχεια απαγορεύθηκε (κατά τον 9ο αιώνα με απαγόρευση του Βασιλείου του Μακεδόνα). Στο Βυζαντινό Κράτος εισήχθη και η ιερολογία ως συστατικό στοιχείο του γάμου. Κρίσιμη ιστορική καμπή αποτέλεσε η Σύνοδος του Τριδέντου (11-11-1563), κατά την οποία ο νόμιμος τελεσμένος γάμος αναγνωρίστηκε σαν η μόνη θεμιτή μορφή συμβίωσης άνδρα και γυναίκας. Οποιαδήποτε άλλη μορφή συμβίωσης απέκτησε παράνομο χαρακτήρα και σταδιακά περιελήφθη στους ευρωπαϊκούς ποινικούς κώδικες σαν αξιόποινη πράξη. Στην Ελλάδα, μετά την ανασύσταση του νέου Ελληνικού Κράτους, το ισχύον τότε δίκαιο δεν αναγνώρισε το θεσμό της εξώγαμης συμβίωσης, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι εξαλείφθηκε το φαινόμενο» (Ευαγγελία Νικολάου Βέργαδου, *Μορφές εξώγαμης συμβίωσης*, Διπλωματική Εργασία στο Τμήμα Νομικής της Ν.Ο.Π.Ε του Ε.Κ.Π.Α, Αθήνα 2006, σ. 6).

¹²² Παπαδιαμάντης, «Χωρίς στεφάνι», τόμ. 3, σσ. 131 - 137.

σίγουρα αν γνωρίζονταν, θα καταλάβαιναν απόλυτα η μία την άλλη. Δεν μπορούμε να ξέρουμε γιατί ο Παπαδιαμάντης επαναλαμβάνει την ίδια περίπου ιστορία. Εικάζουμε βέβαια ότι και οι δύο ιστορίες είναι πραγματικές, αλλά και πάλι αυτό δεν δικαιολογεί την επανάληψη. Από τον τρόπο γραφής όμως, μπορούμε κάλλιστα να συμπεράνουμε ότι το συγκεκριμένο θέμα απασχολούσε πολύ τον συγγραφέα μας. Τον απασχολούσε ιδιαίτερος ο κοινωνικός αποκλεισμός, που επιβαλλόταν στη «σπιτωμένη». Αποκλεισμός όχι μόνο από κοσμικές εκδηλώσεις και τόπους, αλλά ακόμα και από την ίδια την Εκκλησία. Ένα είδος παρενόχλησης, bullying κατά την επικρατούσα σήμερα ορολογία, που θύμιζε πολύ τον όγλο, που θέλησε να λιθοβολήσει τη μοιχαλίδα. Και ναι μεν ο αποκλεισμός από τα Μυστήρια δικαιολογείται από τα δόγματα και τους Ιερούς Κανόνες της Εκκλησίας, αλλά η παρενόχληση, η υποτίμηση του προσώπου, το μίσος, η εμπάθεια κάθε τύπου ούτε αρμόζει ούτε έχει χώρο μέσα στον ιερό τόπο όπου ακούγεται το Ευαγγέλιο με τις πόρνες, τους ληστές, τις μοιχαλίδες και τους τελώνες, που είχαν μετανοήσει, να είναι στη σωστή πλευρά και απέναντι να στέκονται οι φαρισαίοι και οι «άγιοι».

Ο Παπαδιαμάντης περιγράφει, ξεκινώντας το διήγημά του, την επιτηδειότητα της Χριστίνας στο νοικοκυριό. Με τον τρόπο αυτό αποκαθιστά την αξιοπρέπεια όλων των γυναικών, που συμβίωναν με τον άντρα τους χωρίς γάμο, τονίζοντας ότι η λέξη «παστρικιά» έχει μόνο κυριολεκτική σημασία. Στη συνέχεια περιγράφει τον πόνο της γυναίκας αυτής, που δε μπορεί να μετάσχει στις Ιερές Ακολουθίες της Μεγάλης Εβδομάδος. Την περιγράφει όπως οι Ευαγγελιστές περιγράφουν την πόρνη και τη μοιχαλίδα. Παρομοιάζει τον πόθο της να βρεθεί κοντά στον Χριστό με αυτόν της Αιμορροούσης.

Η Χριστίνα συζεί αστεφάνωτη με τον άντρα της όχι από επιλογή. Την είχε κοροϊδέψει ο Παναγής ο Ντεληκανάτας, τότε που αυτός μεν ήταν κομματάρχης, η δε Χριστίνα ήταν δασκάλα και είχε απόλυτη ανάγκη τις συστάσεις των κομματάρχων, προκειμένου να διοριστεί και αυτή. Ο Παναγής έχασε το μέσο του στο Υπουργείο και για να μη χάσει και τη Χριστίνα, της πρότεινε αρχικά να συγκατοικήσουν και γρήγορα μετά από έξι μήνες ή έναν χρόνο θα την παντρευόταν. Φυσικά αυτό δεν έγινε ποτέ. Αυτή τον υπηρετούσε ως κανονικό σύζυγό της, αυτός δεχόταν μεν τις περιποιήσεις, αλλά σύναπτε συνεχώς σχέσεις με άλλες γυναίκες με τις οποίες γεννούσε και νόθα τέκνα. Αυτά τα παιδιά (πόση ταπεινώση, πόση υπομονή, πόσο το ύψος της αρετής της) η Χριστίνα τα δεχόταν, τα περιποιόταν ακριβώς όπως θα έκανε με το δικό της παιδί.

...τὰ ἐθέρμαινεν εἰς τὴν ἀγκαλιάν της, ἀνέπτυσσε μητρικὴν στοργὴν, τὰ ἐπονοῦσε. Καὶ τὰ ἀνέσταινε, κ' ἐπάσχιζεν νὰ τὰ μεγαλώσῃ. Καὶ ὅταν ἐγίνοντο δύο ἢ τριῶν ἐτῶν, καὶ τὰ εἶχε πονέσει πλέον, ὡς τέκνα της, τότε ἤρχετο ὁ Χάρος, συνοδευόμενος ἀπὸ τὴν ὄστρακιάν, τὴν εὐλογιάν, καὶ ἄλλας δυσμόρφους συντρόφους...καὶ τῆς τὰ ἔπαιρνε ἀπὸ τὴν ἀγκαλιάν της. Τρία ἢ τέσσερα παιδιά τῆς εἶχαν ἀποθάνει οὕτω

έντος ἑπτὰ ἢ ὀκτῶ ἐτῶν. Κι αὐτὴ ἐπικραίνεται. Ἐγήρασκε καὶ ἄσπριζε. Κ' ἔκλαιε τὰ νόθα τοῦ ἀνδρός της ὡς τὰ ἄνθη τοῦ παραδείσου, ἐν συντροφίᾳ μὲ τ' ἀγγελούδια τὰ ἐγγώρια ἐκεῖ.¹²³

Ἄλλη μια μητριά, που στάθηκε ἀπέναντι στα παιδιά, που βρέθηκαν στη φροντίδα της, πολύ καλύτερα ἀπὸ την οποιαδήποτε βιολογικὴ μητέρα. Μια μητριά που και φροντίζει τα παιδιά και τα πονάει με ὅλο της το εἶναι. Μια ἀκόμη μητριά, που με θυσία φροντίζει παιδιά ξένα. Μια ἀκόμη μητριά, που υφίσταται τον κοινωνικό αποκλεισμό, τον ονειδισμό των ἀνθρώπων, την υποκρισία και ἀδιαφορία του υποτιθεμένου συζύγου της κι ὁμως δεν εγκαταλείπει παιδιά ὄχι ἀπλῶς ξένα, ἀλλὰ παράνομους καρπούς του συντρόφου της. Ούτε το ἰσχυρὸ αἶσθημα της ζήλιας στάθηκε ἰκανὸ να την ἀποσπάσει ἀπὸ την ἀφοσίωσή της στον γονεϊκὸ της ρόλο ἔστω κι αν της ἀνατέθηκε τυχαίως.

Στην πραγματικότητα μιλάμε για μια πραγματικὴ μάρτυρα ἐν ζωῇ. Αποκλεισμένη στο σπίτι της δεν ἔχει τὴ δυνατότητα οὔτε καν να μετάσχει στις Ἱερές Ἀκολουθίες της Μ. Εβδομάδος, της ἱερότερης περιόδου του χρόνου. Αὐτὴ ἡ στάση παρακινεῖ τον Παπαδιαμάντη να διατυπώσει τὴν ἀποψή του, ὡς βεβαιότητα μάλιστα, ὅτι ο Κύριος μια τέτοια ψυχὴ, ἔστω κι αν τυπικὰ ζει στην ἀμαρτία, δεν πρόκειται να τὴν ἀφήσει ἐκτὸς του παραδείσου. Βεβαιότητα που τὴν στηρίζει στην πόρνη και τον ληστή του Ευαγγελίου.

3.4.3 Ἡ Καραμουσαλίνα («Ἡ Στοιχειωμένη καμάρα»¹²⁴)

Για να μην ἀνατραπεί παντελῶς τὸ στερεότυπο της «κακιᾶς μητριᾶς», θα ἀναφερθούμε σε ἕναν χαρακτήρα, που επιβεβαιώνει πλήρως τὸ στερεότυπο αὐτό. Στο συγκλονιστικὸ διήγημα του Παπαδιαμάντη «Ἡ στοιχειωμένη καμάρα» συναντάμε τὴν Ἀρετὴ και τὴν μητριά της. Ἡ μητριὰ μίσησε, ὡπως χαρακτηριστικὰ λέει ο συγγραφέας, ἀμέσως τὴν Ἀρετὴ, ἀλλὰ τὴν ἀνεχόταν τον πρῶτο καιρό. Τὸ μεγάλο πρόβλημα ξεκίνησε, ὅταν ἡ ἴδια ἡ μητριὰ ἀρχισε να γεννάει παιδιά. Τότε ξεδιπλώθηκε ὅλο τὸ μῖσος της πρὸς τὴν Ἀρετὴ. Τὸ γεγονός ὅτι γέννησε κορίτσι τὸ χρέωσε ἐξ ολοκλήρου στην Ἀρετὴ και τὴν γρυσουζιά της. «Ἐὰν εἶχε καλὸ ποδαρικό, θὰ ἔφερνε ἀγόρι κατόπιν της»¹²⁵. Γενικῶς οὖν προλήψεις τῆς εποχῆς εὐνοοῦσαν τέτοιες θέσεις και στάσεις. Ο π. Γεώργιος Ρήγας ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ για τα ἔθιμα, τὴν ἀντιλήψεις και τὴν προκαταλήψεις του νησιοῦ ὅτι πίστευαν πὼς αν ἕνα μωρὸ γεννηθεῖ τὸ διάστημα ἀπὸ τὴν νέα σελήνη ὡς τὴν πανσέληνο, τότε τὸ ἐπόμενο παιδί που θα γεννοῦσε ἡ μητέρα του θα ἦταν του ἴδιου φύλου¹²⁶. Ἦταν ἕνας

¹²³ Στο ἴδιο, σ. 136.

¹²⁴ Βλ. Παπαδιαμάντη, «Ἡ στοιχειωμένη καμάρα», τόμ. 3, σσ. 633 - 639.

¹²⁵ Στο ἴδιο, σ. 635.

¹²⁶ Βλ. Ρήγας, *Σκιάθου Λαϊκὸς πολιτισμὸς*, σ. 60.

εύκολος τρόπος να αποτινάξουν την ευθύνη που ένιωθαν για κάτι που θεωρείται φρικτό, τη γέννηση ενός κοριτσιού, ενώ είναι καθ' όλα φυσιολογικό και ευλογημένο. Είναι μια ψυχολογική ανάγκη να μετατίθεται το βάρος, που φορτώνεται σε κάποιον από την κοινωνία, σε τρίτα πρόσωπα.

Η μητριά ανατρέφει για ένα ολόκληρο έτος τη μικρή κόρη της με πολλές φροντίδες. Το ίδιο διάστημα ανατρέφει αντιθέτως τη γρουσουζα την Αρετή με βρισιές, βλασφημίες, ξύλο με το τσόκαρο ή με το σχοινί της μπουγάδας τετραπλό. Μετά τον χρόνο ξαναμένει έγκυος και γεννά και πάλι κορίτσι. Ποιος φταίει για την «κατάρρα» αυτή; Μα φυσικά η γρουσουζα η Αρετή, η οποία «...είς διάστημα ὀλιγώτερον τῶν τριῶν ἐτῶν δύο ἀδελφὰς ἀπὸ τὸν ἴδιον πατέρα της, αὐτὴ ἢ γρουσουζα, ἔφερε κατόπιν της!»¹²⁷. Το μίσος της μητριάς πολλαπλασιάζεται και η κατάσταση για την Αρετή γίνεται πραγματικά αφόρητος. Η εμπάθεια όμως της μητριάς κορυφώνεται, όταν βάζει τον ίδιο τον πατέρα να πνίξει στη θάλασσα τη μικρή Αρετή. Μπορεί βέβαια ο τρόμος και το κλάμα της Αρετής να την έσωσαν, αλλά ο πατέρας δεν ξαναπήρε πίσω το παιδί, το οποίο «φορτώθηκε» στους συγγενείς της μητέρας του. Ακόμα και τότε, όμως, η μητριά δεν έπαψε να μισεί και να καταδιώκει την Αρετή. Όταν οι συγγενείς της μητέρας της αποφάσισαν να την παντρέψουν, προφανώς για να την ξεφορτωθούν, μητριά και πατέρας διέδωσαν φήμες για να σπιλώσουν το κορίτσι και να ματαιώσουν τον γάμο. Πόσο μίσος, πόση ζήλια, πόσος φθόνος είναι δυνατόν να φωλιάζει στην καρδιά του ανθρώπου!

Είδαμε λοιπόν ότι ο ρόλος της μητριάς από μόνος του δεν είναι ούτε κακός, όπως τον θέλουν οι λαϊκές αντιλήψεις και η λαογραφική έρευνα, ούτε καλός, όπως θα τον ήθελε ο καθένας. Το πρόσωπο «φωτίζει» τον ρόλο και κάνει τη διαφορά, το πρόσωπο, που καλείται να διαδραματίσει τον ρόλο των γονέων, καλείται να αποφασίσει και αν θα τιμήσει τον ρόλο αυτό ή αν θα τον φορτίσει αρνητικά.

3.5 ΑΛΛΑ ΠΡΟΣΩΠΑ ΣΕ ΓΟΝΕΙΚΟ ΡΟΛΟ

Μέχρι τώρα είδαμε τα πρόσωπα εκείνα που είτε κατά κανόνα, όπως η μητέρα κι ο πατέρας, είτε εκτάκτως και σε ειδικές περιπτώσεις, που οι φυσικοί γονείς απουσιάζουν ή αδυνατούν, όπως η γιαγιά και η μητριά, αναλαμβάνουν συνήθως το ύψιστο χρέος και καθήκον να αναθρέψουν σωματικά και πνευματικά ένα ή και περισσότερα παιδιά. Στην ενότητα αυτή θα εξετάσουμε και μερικές, λίγες είναι αλήθεια σε σχέση με τον όγκο του έργου του Παπαδιαμάντη, περιπτώσεις που τον γονεϊκό ρόλο κλήθηκαν να παίξουν και άλλα πρόσωπα. Τα πρόσωπα αυτά μπορεί να είναι συγγενείς των παιδιών, όπως η θεία ή η ίδια η αδελφή, μπορεί να είναι και άσχετα, όπως οι θεοί

---

¹²⁷ Παπαδιαμάντης, «Η Στοιχειωμένη καμάρα», τόμ. 3, σ. 635.

γονείς. Επίσης και αυτά υπόκεινται σε κριτική για το κατά πόσο ανταποκρίθηκαν ή όχι στον ρόλο του γονιού.

3.5.1 Θετοί Γονείς

Θα ξεκινήσουμε την αναφορά μας από περιπτώσεις που τα παιδιά υιοθετήθηκαν από τρίτα, άσχετα συγγενικά, πρόσωπα. Επαναλαμβάνουμε ότι η αναφορά θα είναι εντελώς ενδεικτική και όχι αναλυτική, πολύ δε περισσότερο όχι εξαντλητική.

α') Ο Μαστρο-Δημήτρης ο Χωριανός και η Γιακουμίνα («Φιλόστοργοι»¹²⁸)

Ο Παπαδιαμάντης ξεκινά να μας γνωρίσει τον μαστρο-Δημήτρη με ένα «σκηνοθετικό» τέχνασμα. Μας παρουσιάζει αρχικά μια κωμική κάπως φιγούρα, την κυρα-Πράπω, η οποία ξεκινάει να πάει στη νονά της για να αποσπάσει με διάφορα έξυπνα τερτίπια μερικά αναγκαία χρήματα από τον μικρό νονό της, τον γιο της νονάς. Αφού λοιπόν καταφέρνει και να πάει κοντά στους νονούς τους και να τους πωλήσει αρκετά αυγά σε πολύ καλή τιμή και να αποσπάσει τα ναύλα της επιστροφής, η κυρα-Πράπω παίρνει τον δρόμο του γυρισμού με τα πόδια, για να της μείνουν τα ναύλα στην τσέπη. Λίγο πριν από το σπίτι της, συναντά ένα μικρό παιδί να κλαίει. Προσπαθεί να βρει τίνος είναι το παιδί, αλλά, ακόμα και με τη βοήθεια των γειτονισσών που είχαν μαζευτεί, δεν τα καταφέρνει. Τότε συμπτωματικά περνάει από εκείνο το μέρος ο ίδιος ο κυρ-Αλέξανδρος. Αναγνωρίζει αμέσως το παιδί και έτσι αρχίζει την εξιστόρηση ή μάλλον τον εγκωμιαστικό λόγο για τον μαστρο-Δημήτρη και τη γυναίκα του.

Ο μαστρο-Δημήτρης είχε δύο παιδιά, τα οποία «ήγάπα με τόσον ἔνθερμον ἀγάπην, ὅσον ὀλίγοι γονεῖς εἰς τὸν κόσμον»¹²⁹. Τα αγαπούσε τόσο, μας λέει ο Παπαδιαμάντης, ώστε τους έκανε και τον πατέρα και τη μητέρα και αυτό όχι διότι δεν υπήρχε μητέρα, αλλά διότι και η μητέρα είχε τέτοια αντιμετώπιση σαν να μην ήταν η μητέρα του σπιτιού, αλλά ο άγγελος αυτού¹³⁰. Άνθρωποι φτωχοί, ασπριτζής στο επάγγελμα ο μαστρο-Δημήτρης, νοικοκυρά τέλεια η κυρα-Γιακουμίνα, που κατάφεραν να κάνουν ένα σπιτάκι και ζούσαν με απόλυτη αρμονία και αγάπη τόσο μεταξύ τους όσο και με τα παιδιά τους, τον Γιώργο, τριών ετών, και την Παρασκευή πέντε. Με πολλή τρυφερότητα και θαυμασμό περιγράφει ο Παπαδιαμάντης την οικογένεια αυτή και τις σχέσεις μεταξύ τους. Με πολλή συγκίνηση αποτυπώνει στο διήγημα την τρομερή αγάπη προς τα παιδάκια τους. Μας αποκαλύπτει δε ότι αγαπούν τόσο πολύ τα παιδάκια τους, διότι ήδη είχαν χάσει άλλα δύο.

¹²⁸ Βλ. Παπαδιαμάντης, «Φιλόστοργοι», τόμ. 3, σσ. 95 - 103.

¹²⁹ Στο ίδιο, σ. 98.

¹³⁰ Βλ. στο ίδιο.

Μα είναι οι μόνοι, που είχαν χάσει παιδιά και μάλιστα εκείνη την εποχή; Όλοι οι γονείς, όσοι τουλάχιστον είχαν χάσει παιδιά, αγαπούσαν τόσο τα παιδάκια τους; Υπήρχαν πολλοί πατεράδες, που έδειχναν αγάπη και ευαισθησία την εποχή εκείνη στα παιδιά; Προφανώς όχι. Στην περίπτωση αυτή, λοιπόν, ο Παπαδιαμάντης δεν μας αφήνει περιθώρια κρίσεως για το αν ο μαστρο-Δημήτρης και η Γιακουμίνα ήταν συνεπείς στον γονεϊκό τους ρόλο ή όχι. Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία.

Στο διήγημα όμως αυτό ο συγγραφέας χρησιμοποιεί, εκτός του εισαγωγικού, και άλλα «σκηνοθετικά» κόλπα. Στο σημείο ακριβώς, που κορυφώνει την περιγραφή της «αγίας» οικογένειας του μαστρο-Δημήτρη και της Γιακουμίνας, ανατρέπει τα πάντα και μας ξαφνιάζει με τη φράση του «τὰ ἡγάπα πράγματι ὀλοψύχως, τὰ ἡγάπα πολὺ ὄχι ὅμως περισσότερον παρ' ὅσον ἡγάπα ὁ μπαρμπα-Στέργιος ὁ Παρκιώτης τὰ ἰδικὰ του πέντε ἢ ἕξι παιδιά, μισὴν δωδεκάδα σωστήν»¹³¹. Ακριβώς πάνω στην κορύφωση και στην αποθέωση αυτή, ακριβώς στη «γραμμή του τερματισμού» την πρωτιά κλέβει ένας άλλος. Πόσο δηλαδή ανώτερος μπορεί να είναι; Ας αφήσουμε τον Παπαδιαμάντη να μας εξηγήσει.

β') Ο μπαρμπα-Στέργιος ο Πρακιώτης («Φιλόστοργοι»)

Στο ίδιο λοιπόν διήγημα ο Παπαδιαμάντης μας παρουσιάζει δεύτερο, και μάλιστα καλύτερο, πρότυπο γονιού. Μας παρουσιάζει τον μπαρμπα-Στέργιο με τη σαφέστατη δήλωση ότι αγαπούσε ακόμα περισσότερο από τον μαστρο-Δημήτρη τα πέντε ή έξι παιδιά του. Πώς γίνεται αυτό και από πού πηγάζει τέτοια βεβαιότητα, τη στιγμή που ο μπαρμπα-Δημήτρης παρουσιάστηκε ήδη σχεδόν ως ο τέλειος πατέρας;

Ο μπαρμπα-Στέργιος είναι και αυτός πτωχός βιοπαλαιστής. Τον χειμώνα μάζευε και πωλούσε αγριόχορτα και το καλοκαίρι αμπελόφυλλα. Κουβαλούσε έναν σάκο στην πλάτη κι έναν μπροστά και από το βάρος και τα χρόνια είχε κυρτώσει. Μόνο στον θάνατό του ίσιωσε το σώμα του, μας λέει ο Παπαδιαμάντης. Με αυτήν την ταπεινή εργασία και κυριολεκτικά με τον ιδρώτα του προσώπου του ανέθρεψε πέντε ή έξι παιδιά. Παιδιά που ούτε ένα από αυτά δεν ήταν δικό του, δεν ήταν βιολογικό. Παιδιά, που είχε πάρει σταδιακά από το ορφανοτροφείο. Αρχικά πήρε ένα παιδί, μετά δεύτερο, τρίτο κ.τ.λ. Μάλιστα μέχρι το τρίτο παιδί, του έδιναν το μηνιαίο ποσό των δεκαπέντε δραχμών για κάθε παιδί, αλλά ενώ του είχαν κόψει ήδη τις σαράντα πέντε δραχμές κι ας ήταν μόλις από έξι έως οκτώ ετών τα μικρούλια του, σε ηλικία δηλαδή, που ακόμα χρειάζονται φροντίδα και που δεν μπορούν να συνεισφέρουν οικονομικά, αυτός ζήτησε να πάρει τέταρτο παιδί. Το οικονομικό ζήτημα δεν πτόησε ούτε αυτόν ούτε τη γυναίκα του καθόλου. Τα αγαπούσαν τα παιδιά και δεν θα τα άφηναν ποτέ. Ήταν άνθρωποι που θυσιάστηκαν για έξι «ξένα» παιδιά, έξι παιδιά από

---

¹³¹ Στο ίδιο, σ. 99.

το ορφανοτροφείο τη στιγμή που, όπως πολύ εύστοχα επισημαίνει ο Παπαδιαμάντης για την εποχή του, γεγονός που συμβαίνει και σήμερα, πολλοί φοβούνται να περάσουν ακόμα και απ' έξω από το ίδρυμα και αγνοούν ακόμη και πού βρίσκεται.

Στο σημείο αυτό ο συγγραφέας αξιοποιεί το τρίτο του «σκηνοθετικό» τέχνασμα, αποκαλύπτοντας αυτό που εμείς έχουμε ήδη επισημάνει στην εργασία μας:

Τὰ δύο παιδιά τοῦ μαστρο-Δημήτρη τοῦ Χωριανοῦ ἦσαν τόσον ἰδικά του, ὅσον καὶ ἡ μισηὶ δωδεκάς ἦτο τοῦ μπαρμπα-Στέργιου, τοῦ Παρκιώτη. Καὶ οἱ δύο ἀπὸ τὸ ἐκθετοτροφεῖον τὰ εἶχον λάβει. Ἡ μόνη διαφορὰ ἦτον ὅτι ὁ μαστρο-Δημήτρης ἦτο «χαροκαμένος» καὶ τὰ ἠγάπα μὲ ἀγάπην διπλὴν αὐτὸς καὶ ἡ Γιακουμίνα, ἡ φαμίλια του¹³².

Μόνο στο σημείο αυτό αποκαλύπτει ότι και ο μαστρο-Δημήτρης είχε υιοθετήσει τα δυο παιδιά του. Βλέπουμε ξεκάθαρα και στις δυο περιπτώσεις ότι ο Παπαδιαμάντης μάς περνάει το μήνυμα ότι τα παιδιά της καρδιάς τα αγαπά κανείς περισσότερο από τα παιδιά της βιολογίας και του DNA. Κλείνει μάλιστα το διήγημα με τη συνάντησή του με τον μαστρο-Δημήτρη. Ο Παπαδιαμάντης είχε στείλει τον Γιώργο στον πατέρα του με έναν γνωστό, που περνούσε από κει. Την άλλη μέρα ο πατέρας –ίσως το αρχικό «π» της λέξης «πατέρας» θα έπρεπε να γραφεί με κεφαλαίο– βρίσκει τον κυρ-Αλέξανδρο και τον γεμίζει με εγκάρδιες ευχαριστίες, συνοδευόμενες από δάκρυα. Του περιγράφει, απολογούμενος, το πώς από μια απροσεξία, η πόρτα έμεινε ανοικτή και το παιδί ξέφυγε. Του μιλάει για τον πόνο, την αγωνία, τη στεναχώρια, τη θλίψη, που και οι δυο τους με τη γυναίκα του βίωσαν, μέχρι να βρεθεί και πάλι ο Γιώργος, καθώς και για τη χαρά, τη συγκίνηση, την αγαλλίαση, που ένιωσαν και οι δύο, όταν το παιδί βρέθηκε. Του εκφράζει, επίσης, την ευγνωμοσύνη που ένιωσε και νιώθει για τον ίδιο και όσους βοήθησαν να ξαναγυρίσει το παιδί στην αγκαλιά τους. Μάλιστα ο συγγραφέας υπαινίσσεται ότι η κυρα-Πράπω εισέπραξε και εύρετρα για το γεγονός.

Όλα αυτά τα γράφει ο Παπαδιαμάντης, αφενός μεν, για να διαλύσει κάθε υποψία αμέλειας εκ μέρους των θετών γονέων, αφετέρου δε, για να ενισχύσει ακόμα περισσότερο αυτό που έχει ήδη ξεκαθαρίσει, το μέγεθος, δηλαδή, της αγάπης των γονέων προς τα παιδιά αυτά. Μέσα σε ένα μικρό διήγημα είδαμε δυο περιπτώσεις θετών γονέων, που αγάπησαν τα παιδιά τους στον υπέρτατο βαθμό και ανταποκρίθηκαν στον γονεϊκό τους ρόλο πολύ καλύτερα από τον μέσο γονιό. Δύο, ή μάλλον τέσσερις, γονείς πρότυπο.

---

¹³² Στο ίδιο, σ. 102.

γ') Η Ρηνούλα («Τραγούδια του Θεού»¹³³)

Η Ρηνούλα δεν απέχει και πολύ από τα δύο προηγούμενα όμορφα παραδείγματα. Είναι η νεαρή κόρη του κυρ-Στέφανου, ο οποίος, ως φιλόξενος και φιλεύσπλαχνος που ήταν, έχει καλέσει τον ίδιο τον συγγραφέα για να συμφάγουν ανήμερα του Πάσχα, για να μη μείνει κι αυτός μόνος μακριά από την πατρίδα και τους δικούς του. Πρόκειται, μας διευκρινίζει ο συγγραφέας, για μια εντελώς μοντέρνα κοπέλα, πάντα για τα μέτρα της εποχής.

Η Ρηνούλα μεγάλωνε μόνη της την επτάχρονη κόρη της, τη Μαρία, αφού ο άντρας της την είχε εγκαταλείψει. Μαζί με την κόρη της, όμως, μεγάλωνε κι ένα ξένο κοριτσάκι τριάντα περίπου μηνών, την Τοτώ, η οποία, κατά τις υποθέσεις του συγγραφέα, ήταν καρπός κάποιας Γαλλίδας, που πέρασε από τη χώρα μας και έπεσε θύμα κάποιου επιτηδείου, που την παράτησε, αφήνοντας πίσω τον καρπό της εξώγαμης αυτής σχέσεως. Η μητέρα του με τη σειρά της εμπιστεύθηκε την Τοτώ στη Ρηνούλα, η οποία τη δέχθηκε πρόθυμα, επειδή «...ήσθάνετο μικρόν θησαυρόν φιλοστοργίας εις τὰ στήθη της»¹³⁴.

Η Ρηνούλα είχε τον κατάλληλο χαρακτήρα και τη γοητεία, που χρειάζεται για να αναθρέψει κανείς παιδιά και ως απόδειξη για την άποψή του αυτή, ο Παπαδιαμάντης διηγείται ένα περιστατικό κατά το οποίο η μικρή άρχισε να κλαίει για ασήμαντη αφορμή, αλλά έπαψε αμέσως, όταν η ψυχομάνα της την κοίταξε με ηρεμία και της επεσήμανε στη γαλλική γλώσσα ότι δεν πρέπει να κλαίει. Μια μοντέρνα κοπέλα, θεατρίνα μάλιστα, για την οποία η τότε τουλάχιστον κοινωνία δεν είχε την καλύτερη άποψη, η οποία όμως, παρά τις σίγουρες συκοφαντίες του κόσμου, μεγαλώνει με άψογη παιδαγωγική όχι μόνο το δικό της παιδί αλλά και ένα «ξένο». Μια ακόμη μάνα της καρδιάς!

δ') Ο Νικόλας («Τραγούδια του Θεού»)

Στο ίδιο όμως διήγημα ο Παπαδιαμάντης θα μας γνωρίσει έναν ακόμα πατέρα, και πάλι της καρδιάς κι όχι της βιολογίας, του οποίου κι αυτού το αρχικό «π» έπρεπε να γράφεται με κεφαλαίο, έναν ακόμη Πατέρα. Αφού μας γνώρισε τη Ρηνούλα και τις δύο κόρες της, διηγήθηκε την αντίδραση των δύο κοριτσιών, όταν ο ίδιος άρχισε να ψάλλει ένα αναστάσιμο τροπάριο του Πάσχα. Η Τοτώ θαμπώθηκε και η Μαρία ονόμασε «γλυκά - γλυκά τραγουδάκια» και όχι τροπάρια τα ψαλλόμενα. Εξ αφορμής της αντίδρασης αυτής, συνειρμικά ο Παπαδιαμάντης μάς οδηγεί στην Κούλα, εκ του Αγγελικούλα, κόρη του φίλου του Νικόλα Μπούκη.

Ο Νικόλας ήταν φτωχός άνθρωπος, οπωροπώλης στο επάγγελμα, αλλά το σπίτι του ήταν φιλόξενο σχεδόν όσο και του Αβραάμ. Η μικρή ήταν υιοθετημένη από το βρεφοκομείο και

¹³³ Βλ. Παπαδιαμάντης, «Τα τραγούδια του Θεού», τόμ. 4, σσ. 389 - 394.

¹³⁴ Στο ίδιο, σ. 390.

χαιρόταν πολύ να ακούει τον Παπαδιαμάντη να ψάλλει αυτά που εκείνη ονόμασε «τὰ τραγούδια τοῦ Θεοῦ». Ἦταν εννέα ετών, ὅταν τη γνώρισε ο συγγραφέας, και δεν ἔχανε αγρυπνία και λειτουργία. Ὅμως ο συγγραφέας φεύγει για την πατρίδα του και επιστρέφει μετὰ ἀπὸ τρία χρόνια. Τότε επισκέπτεται τον Νικόλα και μαθαίνει ὅτι η μικρή νοσεί σοβαρά. Επισκέπτεται καθημερινά τη μητέρα της για παρηγοριά και ὅταν η μικρή τον γνωρίζει, αναπολεί τα «τραγούδια του Θεοῦ». Η μικρή πεθαίνει με ἓνα οσιακό τέλος, αφήνοντας απαρηγόρητους τους θετούς γονεῖς της. Εἶναι πολύ σπουδαία η ἐπισήμανση του συγγραφέα για τη μητέρα της, ὅταν πρωτοεπισκέφθηκε το σπίτι, κατὰ προτροπή και παράκληση του Νικόλα, την πρώτη φορά μετὰ την ἐπιστροφή του: «ἡ πτωχή, ἥτις τὴν ἠγάπα ὡς νὰ ἦτο γέννημα τῶν σπλάγγων της, ἴσως και περισσότερον, ἐχάρη ἅμα με εἶδεν»¹³⁵. Δεν εἶναι σπάνιο, ὅμως, ὅπως και ἀπὸ την καθημερινή ζωὴ διαπιστώνουμε ἀλλὰ και ἀπὸ τα ἔργα του Παπαδιαμάντη, οἱ θεοὶ γονεῖς να στέκονται πιο σωστά ἀπέναντι στα παιδιά τους, πιο υπεύθυνα ἀπέναντι στην ευθύνη του ρόλου τους, πιο ἀγαπητικά και ευσπλαχνικά ἀπὸ τους σαρκικούς γονεῖς.

3.5.2 Η Θεία

Η ατεκνία, την εποχὴ κατὰ την οποία (και για την οποία) γράφει ο Παπαδιαμάντης, ἀντιμετωπιζόταν σαν εγκατάλειψη Θεοῦ και ονειδιζόταν μάλιστα υπέρμετρα. Ο οικονόμος π. Γεώργιος Ρήγας μας πληροφορεῖ ὅτι, παλαιότερα τουλάχιστον, ο ιερέας οὔτε κοινωνοῦσε τους ἀκληρους, μέχρι να κάνουν παιδιά, οὔτε τις προσφορές τους δεχόταν¹³⁶. Η Ε. Βέρβερη θα μας ενημερώσει ὅτι

η ἀκληρία αποτελοῦσε κοινωνικό στίγμα, ιδιαίτερα για τη σύζυγο...Οἱ γυναῖκες θεωροῦνταν «σκευή» για την ἀναπαραγωγή του εἴδους, για τις ἔγγαμες γυναῖκες ἦταν ἓνα γεγονός, που ἔφερε συνδηλώσεις ἀποτυχίας και ἀνεπάρκειας. Στην Ελλάδα, και στον ευρύτερο μεσογειακό χώρο, εἶναι διαδεδομένη η ἀντίληψη που βλέπει την γυναῖκα ὡς ἀγρό που ὀργώνεται με τον ἀνδρικό σπόρο... η ευρύτερη κοινότητα ἀντιμετωπίζει τη στειρία ἀρνητικά, πιστεύοντας ὅτι προκαλεῖ με μόνη την παρουσία της ἡ ἐξ ἐπαφῆς συμφορές στους συνανθρώπους της¹³⁷.

Ο δε Α. Κολτσικίδης θα ἐπισημάνει ὅτι πηγή αὐτῆς της νοοτροπίας εἶναι η *Παλαιὰ Διαθήκη*.

Αναφέρει ὅτι στην εποχὴ εκείνη

η ατεκνία και η στειρότητα αποτελοῦσε ντροπή και ὄνειδος, γιατί θεωροῦνταν ὅτι διακοπτόταν η διαδοχὴ και η ἐλπίδα της γέννησης του Μεσσία. Ο λαός ἀντιμετώπιζε

¹³⁵ Στο ἴδιο, σ. 393.

¹³⁶ Ρήγας, *Σκιάθου Λαϊκός πολιτισμός*, σ. 4.

¹³⁷ Βέρβερη, *Τα παιδιά στην ἐλληνική ἠθογραφία*, σ. 17.

την έλλειψη τέκνων ως τιμωρία του Θεού και αντίστροφα την πολυτεκνία ως ευλογία, ενώ η γυναίκα ήταν αυτή που κατεξοχήν έφερε το βάρος της στειρότητας και συνακόλουθα τον κοινωνικό στιγματισμό και την αποδοκιμασία.¹³⁸

Όπως μας πληροφορεί ο Μερακλής¹³⁹, η ατεκνία αντιμετωπιζόταν και με την υιοθεσία. Έτσι συναντάμε στο διήγημα «Η Ψυχοκόρη»¹⁴⁰ τη σπιτονοικοκυρά του Παπαδιαμάντη, τη Μαρία, η οποία, εκτός από τη φροντίδα της γριάς μητέρας της, της Μαρίας, έχει υιοθετήσει και την ανειψιά της, επίσης Μαρία.

Η μικρή θετή κόρη, εντεκάχρονη τον χρόνο του διηγήματος, περιγράφεται ως ένα μικρό τερατάκι. Ζωηρή στο έπακρο. Όταν απουσίαζε η μητέρα της, βασάνιζε με διάφορους τρόπους τη γριά γιαγιά της. Η γριά παραπονιόταν στην κόρη της, χωρίς όμως να μαρτυρεί όλα όσα της έκανε το μικρό τέρας. Ζητούσε να επιστρέψει στο χωριό της για να πεθάνει αξιοπρεπώς και μέσα στο περιβάλλον της. Κουραζόταν «έξω από τα νερά» της. Ευτυχώς κατά περιόδους πήγαινε στην άλλη της κόρη, στην Αθήνα κι αυτή, και άλλαζε λίγο η μονοτονία της.

Η μικρή πάλι, ακόμα κι όταν δεν βασάνιζε τη γιαγιά, έβρισκε άλλες αταξίες να κάνει. Η μητέρα της την έστελνε πολύ πρωί σχολείο, αλλά αυτή τριγύριζε στην πόλη και έφτανε στο διάλειμμα, επικαλούμενη μάλιστα ως δικαιολογία ότι η μητέρα της την καθυστερούσε με δουλειές του νοικοκυριού. Έτσι κι αλλιώς βέβαια φρόντιζε να μοιράζει τα μολύβια και τα τετράδιά της και να μην γράφει ποτέ. Όταν πήγαινε για ψώνια, έκλεβε μέρος των χρημάτων για καραμέλες. Όταν η ψυχομάνα της έβρισκε στα πράγματά της τα νομίσματα, αμέσως επιστράτευε το ψεύδος και έλεγε ότι διάφοροι γνωστοί, τους οποίους ονόμαζε, τη φίλεσαν χρήματα. Ξεχνιόταν στο παιχνίδι και στις παρέες με τα λουστράκια της περιοχής και πτωχοκόριτσα. Όντως πολύ δύσκολο παιδί, το οποίο σήμερα θα διεγιγνώσκαν οι αρμόδιοι αναπτυξιολόγοι και ψυχολόγοι με σύνδρομο Δ.Ε.Π.Υ ή κάτι παρόμοιο.

Η ψυχομάνα της, η θετή της μητέρα, δεν μπορούμε να πούμε ότι δεν την αγαπούσε, αλλά δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι, σύμφωνα με τα σημερινά δεδομένα, θα κέρδιζε και το βραβείο για την καλύτερη παιδαγωγική στάση. Η παιδαγωγική, που ακολουθούσε, ήταν η συνήθης της εποχής. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι η μητέρα την επέπληττε καθημερινά, την τιμωρούσε αυστηρά, την χτυπούσε, την απειλούσε ότι θα τη διώξει πίσω στο χωριό. Παιδαγωγική και ηθικώς και ποινικώς κολάσιμη σήμερα αλλά η μόνη γνωστή τότε. Παιδαγωγική μονόδρομος μπροστά σε ένα

---

¹³⁸ Αναστάσιος Κολτσικίδης, *Συζυγία και τεκνογονία στον Ιερό Χρυσόστομο*. Μεταπτυχιακή εργασία στο Τμήμα Θεολογίας του Α.Π.Θ, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 71.

¹³⁹ Βλ. Μιχαήλ Γ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία: Κοινωνική συγκρότηση - ήθη και έθιμα - Λαϊκή τέχνη*, εκδ. Ινστιτούτο του βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα ³2011, σ. 149.

¹⁴⁰ Βλ. Παπαδιαμάντη, «Η Ψυχοκόρη», τόμ. 4, σσ. 609 - 616.

τόσο ζωηρό και δύσκολο παιδί. Εν τούτοις, ισχυρά απόδειξη ότι υπήρχε αγάπη και στοργή εκ μέρους της μητέρας, είναι το γεγονός ότι ουδέποτε τελικά επέστρεψε το παιδί στο χωριό, παρότι η υιοθεσία δεν ήταν επίσημη και συνεπώς θα μπορούσε. Αυτή την παιδαγωγική μπορεί κανείς να την κατανοήσει, αν την εντάξει στο ιστορικό και κοινωνικό της πλαίσιο και δεν επιχειρήσει να την ερμηνεύσει με τα σημερινά δεδομένα.

3.5.4 Και Θεία και Αδελφή («Η Φωνή του Δράκου»¹⁴¹)

Η Κρατήρα η Διόμαινα είναι αυτή, η οποία στο διήγημα «Η φωνή του Δράκου» αναλαμβάνει τον γονεϊκό ρόλο για τον ανιψιό της. Γίνεται για τον ανιψιό της ο νέος του πατέρα, αφού ο βιολογικός του πατέρας παράτησε και αυτόν και τη μητέρα του. Παράτησε τον γάμο του, επηρεασμένος και ωθούμενος από τα κουτσομπολιά των γριών του χωριού. Για να είμαστε όμως λίγο πιο ακριβείς, πρέπει να ομολογήσουμε ότι ο ρόλος απέναντι στον ανιψιό της δεν είναι τόσο αυτός του πατέρα, παρότι έχει αναλάβει την υλική ανατροφή του και την εξασφάλιση των αναγκαίων αγαθών, αλλά αυτός της γιαγιάς. Γιατί; Διότι ο κύριος ρόλος, που είχε επωμιστεί η Κρατήρα, ήταν ο ρόλος της μητέρας, ή μάλλον και των δύο γονέων, απέναντι στην ίδια της την αδελφή, τη Σοφούλα. Γονιός λοιπόν για τη Σοφούλα και συνεπώς παππούς και γιαγιά για τον Κώτσο, τον ανιψιό της. Τα δυο κορίτσια ορφάνεψαν και η Κρατήρα, προφανώς ως μεγαλύτερη, ανέλαβε την προστασία και την ανατροφή της Σοφούλας. Ως κανονικός πατέρας και μητέρα φρόντισε και πάντρεψε και προίκισε την αδελφή της.

Δυστυχώς, όμως, ο γαμπρός της, ναυτικός στο επάγγελμα, αναγκάστηκε μετά από λίγες μέρες να μπαρκάρει. Η Σοφούλα, όμως, αυτές τις λίγες μέρες είχε συλλάβει κι όταν επέστρεψε ο γαμπρός εκείνη είχε ήδη γεννήσει. Το γεγονός ότι γέννησε ακριβώς εννέα μήνες και τρεις ημέρες μετά την αναχώρηση του άντρα της, έδωσε την αφορμή στα γραΐδια της γειτονιάς να υπολογίσουν με ακρίβεια και να αποφανθούν, όλως επιστημονικώς, ότι η Σοφούλα έμεινε έγκυος τρεις μέρες μετά την αναχώρηση του άντρα της. Το γεγονός οδήγησε σε δικαστήριο και σε διαζύγιο κι έτσι η Κρατήρα ανέλαβε μετά τη Σοφούλα, την οποία μεγάλωσε ως πατέρας και μητέρα μαζί, και τον Κώτσο, τον ανιψιό της.

Η παιδαγωγική απέναντι στο παιδί είναι, θα μπορούσε να πει κανείς, μάλλον πολύ προχωρημένη και ψυχραιμη για την εποχή. Όταν τα άλλα παιδιά αρχίζουν και τον κοροϊδεύουν, αποκαλώντας τον «μούλο», η θεία του αρχικά του εξηγεί ότι εννοούν το χρώμα των μαλλιών του. Όταν η κοροϊδία συνεχίζεται και το παιδί υποψιάζεται την πραγματική αιτία, τότε η θεία του τού

---

¹⁴¹ Βλ. Παπαδιαμάντης, «Η Φωνή του Δράκου», τόμ. 3, σσ. 607 - 621.

αποκαλύπτει όλη την αλήθεια, αλλά τον συμβουλεύει να μην αντιδρά με θυμό και κακία. Του εξηγεί ότι ο Θεός είναι ο μόνος που, τελικά, αποδίδει δικαιοσύνη. Την ίδια στιγμή η Κρατήρα φανερώνει την αγάπη και προς την αδελφή της. Συμβουλεύει τον Κώτσο να προστατέψει τη μητέρα του και να μην της μεταφέρει τα πειράγματα των παιδιών, διότι εκείνη την πονάει πιο πολύ η ιστορία αυτή.

Είναι πραγματικά θαυμαστή η αγάπη και η προστασία, που προσφέρει η Κρατήρα προς την αδελφή της και τον ανειψίο της. Σαφέστατα στέκεται στο ύψος του γονεϊκού της ρόλου. Αν κανείς λάβει υπόψιν του: α') τους σωματικούς κόπους, που καταβάλλει για να εξασφαλίσει τα υλικά αγαθά και στα δύο «παιδιά» της, την αδελφή της και τον ανειψίο της, β') την προσπάθεια που καταβάλλει να προστατέψει τη μητέρα από τα κακεντρεχή σχόλια των παιδιών και ταυτόχρονα να βοηθήσει το παιδί να διαχειριστεί τον θυμό και την πικρία του και τέλος γ') τη θυσία που έκανε και για τους δύο, μένοντας «γεροντοκόρη», τότε εύκολα μπορούμε να αποφανθούμε ότι έχουμε στο διήγημα αυτό ένα πολύ καλό πρότυπο γονιού. Έναν γονιό, που ανταποκρίνεται ταυτόχρονα και στους δύο ρόλους, του πατέρα και της μητέρας, χωρίς να είναι, βιολογικά τίποτα από τα δύο.

Βέβαια, παρά την προσπάθεια της Κρατήρας, ο Κώττος δεν μπόρεσε να διαχειριστεί τα πειράγματα των παιδιών. Αρχικά μαρτυρούσε τα παιδιά στον δάσκαλο, προκαλώντας τη μεγαλύτερη οργή των συμμαθητών του και συνεπώς περισσότερα και χειρότερα πειράγματα. Στη συνέχεια, λόγω και της ανικανότητας του δασκάλου να το διαχειριστεί σωστά, ο Κώττος άρχισε να απαντά με βία, χτυπώντας τα άλλα παιδιά. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα, μη μπορώντας από ντροπή να ομολογήσει τον λόγο της επιθέσεώς του, να επωμίζεται την ευθύνη για τον τσακωμό και να δέχεται την οργή και το ξύλο από τον δάσκαλο. Έτσι αναγκάστηκε να σταματήσει το σχολείο και να προτιμά την απομόνωση. Το παιδί, δυστυχώς, μετά από λίγο καιρό έπεσε από το δέντρο και σκοτώθηκε και μετά από λίγο καιρό πέθανε και η μητέρα του.

Το διήγημα κλείνει με τη συμβουλή του πνευματικού, του π. Ιωακείμ, προς την Κρατήρα τάχα για να την παρηγορήσει. Δυστυχώς τα λόγια του φανερώνουν ότι ακόμα και αυτός ποτέ μα ποτέ δεν πείστηκε για την αθώτητα της Σοφούλας. Ένα τέλος πολύ πικρό και οδυνηρό πρωτίστως για την Κρατήρα και μετά για τον αναγνώστη. Δύο θάνατοι αγαπημένων προσώπων, στην πραγματικότητα οι θάνατοι των δυο παιδιών της, και ταυτόχρονα η διαβεβαίωση ότι κανείς μα κανείς, ούτε ο «εκπρόσωπος» του Θεού, δεν κατανόησαν, δεν δικαίωσαν δύο αδικώς καταδικασμένα πλάσματα.

3.5.5 Η Αδελφή («Βαρδιάνος στα σπόρκα»¹⁴²)

Μια χήρα με τέσσερα παιδιά πεθαίνει στην απομόνωση, λόγω της χολέρας. Η οκταετής κόρη της, η Ολυμπία, γίνεται μητέρα για τα τρία μικρότερα αδελφάκια της, τον πεντάχρονο Γιώργο, την τετράχρονη Άννα και τον μόλις δύο χρόνων Κωστή. Δυστυχώς ο συγγραφέας δεν θα μας αποκαλύψει ποτέ τη συνέχεια της ιστορίας ούτε αν η μικρή Ολυμπία κατάφερε να μεγαλώσει και πώς ή όχι τα τρία αδέρφια της. Θα αρκεσθεί να θαυμάσει και να επαινέσει τον αγώνα ενός μικρού παιδιού, ορφανού, ορφανεμένου μόλις από την αγκαλιά της μάνας του, το οποίο με θάρρος, αξιοπρέπεια αλλά και προθυμία αναλαμβάνει τον γονεϊκό ρόλο (και τους δυο μάλλον ρόλους πατέρα και μητέρας), για τα τρία μικρότερα αδέρφια της.

Πρόκειται για το πρόσωπο με τη μικρότερη ηλικία, που ανέλαβε γονεϊκό ρόλο σε όλο το έργο του Παπαδιαμάντη. Αν καλούμασταν μάλιστα να βραβεύσουμε τον καλύτερο γονιό, εκτιμώντας τη στάση του σε σχέση και με τις συνθήκες, στο έργο του Παπαδιαμάντη σίγουρα η Ολυμπία θα έθετε σοβαρή υποψηφιότητα. Είναι η πιο μικρή, ανέλαβε και τους δυο γονεϊκούς ρόλους, είχε να μεγαλώσει τρία παιδιά, απ' τα πιο πολλά που συναντήσαμε, και πολύ μικρά στην ηλικία. Σχεδόν σίγουρη νίκη.

3.5.6 Οι ανάδοχοι («Χρήστος Μηλιόνης»¹⁴³ - «Η Τελευταία βαπτιστική»¹⁴⁴)

Ο ανάδοχος στην ελληνική κοινωνία είχε πάντα εξέχουσα θέση και πάντα θεωρείτο ιδιαίτερη η σχέση του με το βαπτιστήρι του. Πολλοί θεωρούν, μάλιστα, τη σχέση αυτή, ως πνευματική, ανωτέρα της σχέσεως του παιδιού με τους γονείς του και πιο σημαντική. Σ' αυτό παίζει ρόλο σίγουρα και το γεγονός ότι η Ελλάδα είναι κατά πλειοψηφία ορθόδοξη χώρα και συνεπώς τα δόγματα και οι Παραδόσεις της Εκκλησίας έχουν διαποτίσει την καθημερινότητα των Ελλήνων. Εδώ θα αναφερθούμε πολύ περιληπτικά, σχεδόν ονομαστικά και μόνο, σε δύο περιπτώσεις αναδόχων στο έργο του Παπαδιαμάντη. Επισημαίνουμε εξ αρχής ότι κανείς εκ των δύο δεν ανέλαβε γονεϊκό ρόλο, αφού μάλιστα δεν χρειάστηκε. Και στις δύο περιπτώσεις οι γονείς ζουν. Ο λόγος που αναφέρουμε εδώ τις περιπτώσεις αυτές, έστω ονομαστί, είναι το γεγονός ότι και οι δύο νοοί, ο ομώνυμος Χρήστος Μηλιόνης στο πρώτο διήγημα και η Σαραντανοννού στο δεύτερο, μια δεδομένη στιγμή, θα δούμε ποια είναι αυτή, αναλαμβάνουν όλο το βάρος του γονιού πάνω τους οικειοθελώς.

¹⁴² Βλ. Παπαδιαμάντης, «Βαρδιάνος στα σπόρκα», τόμ. 2, σσ. 541 - 640.

¹⁴³ Βλ. Παπαδιαμάντης, «Χρήστος Μηλιόνης», τόμ. 2, σσ. 11 - 76.

¹⁴⁴ Βλ. Παπαδιαμάντης, «Η τελευταία βαπτιστική», τόμ. 2, σσ. 89 - 94.

Ο μεν Χρήστος Μηλιόνης αναλαμβάνει να πάρει πίσω, και ταυτόχρονα να πάρει εκδίκηση, τη βαπτιστική του τη Βάσω, την οποία είχε αρπάξει ένας Τούρκος αγάς και την είχε παντρευτεί, αφού την εξαπάτησε και την απείλησε όσον αφορά στην ασφάλεια των δικών της.

Η δε Σαραντονοννού διατηρεί σε όλη της την ζωή τη στοργή και την αγάπη προς την τελευταία βαπτιστική της, η οποία έπεσε στο πηγάδι και πνίγηκε. Ανελλιπώς δε έφτιαχνε κάθε χρόνο τη Μεγάλη Πέμπτη την κουλούρα της, την οποία κάθε Κυριακή του Πάσχα, μετά τη Λειτουργία, έριχνε στο πηγάδι. Μάλιστα υποστήριζε ότι τη στιγμή, που έριχνε την κουλούρα στο πηγάδι, ανέβαινε τεράστια ευωδία. Ανέλαβε λοιπόν τον γονεϊκό ρόλο και τα καθιερωμένα μνημόσυνα κ.λπ., μετά τον θάνατο του κοριτσιού.

Διαβήκαμε τροχάδην τα πρόσωπα με γονεϊκό ρόλο στο έργο του Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, κάνοντας μερικές σύντομες στάσεις. Το θέμα, όμως, είναι τεράστιο και ο συγγραφέας είναι ειδικός στην ηθογραφία και στο ψυχογράφημα, με αποτέλεσμα αυτό να απαιτεί την έρευνα εκτενέστερης Διδακτορικής Διατριβής και όχι μιας Διπλωματικής στο πλαίσιο Μεταπτυχιακού Προγράμματος. Εμείς προσπαθήσαμε να δώσουμε ένα βασικό πλάνο, που ίσως μπορεί να φανεί χρήσιμο για ενδεχόμενη περαιτέρω μελέτη. Με το ίδιο ακριβώς σκεπτικό και με μεγαλύτερη συντομία θα προσεγγίσουμε το θέμα της σχέσεως των συζύγων στο έργο του Παπαδιαμάντη. Το θέμα αυτό είναι πιο πλούσιο, πιο μεγάλο και θα απαιτούσε και αυτό εκτενέστερη έρευνα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΟΙ ΣΥΖΥΓΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΣΤΟΝ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

4.1 ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΣΥΖΥΓΩΝ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

Η οικογένεια ήταν, είναι και θα είναι το πρωταρχικό κύτταρο της κοινωνίας. Αυτό δε σημαίνει ότι παραμένει πάντοτε η ίδια. Τόσο η μορφή της οικογένειας όσο και οι σχέσεις μεταξύ των μελών της μεταβάλλονται διαρκώς, ανάλογα με τις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες. Ένα από τα είδη οικογένειαν, αυτό που θα μας απασχολήσει, λόγω και της εποχής και της περιοχής που περιγράφεται στο έργο του Παπαδιαμάντη, είναι η λεγομένη παραδοσιακή οικογένεια.

Η Δ. Γρηγορά¹⁴⁵ επισημαίνει ότι στην παραδοσιακή οικογένεια οι θέσεις και οι ρόλοι καθορίζονται από παράγοντες όπως το φύλο και η ηλικία. Εκφράζει δύο σημαντικές έννοιες: την έννοια της εξουσίας του αρσενικού πάνω στο θηλυκό και του ενήλικα πάνω στον ανήλικο, και την έννοια της εξάρτησης της γυναίκας από τον άνδρα και του ανηλίκου από τον ενήλικα. Επισημαίνει, επίσης, την πλήρη ακαμψία του συστήματος, το γεγονός, δηλαδή, ότι το σχήμα αυτό δεν επιδέχεται καμία απολύτως καινοτομία και μεταβολή. Συμπερασματικά, κατά την ίδια, η παραδοσιακή οικογένεια συνίσταται από τα εξής χαρακτηριστικά: α') τον απόλυτο προσδιορισμό των ρόλων ανάλογα με το φύλο και την ηλικία, β') την απομόνωση των παιδιών και των γυναικών στον ιδιωτικό χώρο και γ') την παντελή απουσία των εννοιών της ισότητας και των ισότιμων ρόλων.

Μπορούμε εύκολα να αναγνωρίσουμε τα σημεία και τα χαρακτηριστικά αυτά στην πλειονότητα των οικογενειών, που περιγράφει ο Παπαδιαμάντης. Στο σημείο αυτό θα αναφερθούμε επιγραμματικά σε συγκεκριμένα ζευγάρια από τα διηγήματα, τα μυθιστορήματα και τις νουβέλες του μεγάλου μας λογοτέχνη.

4.2 ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΣΥΖΥΓΩΝ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

4.2.1 Ο Καντάκης και η Διαλεχτή («Τὸ Χριστόψωμο»¹⁴⁶)

Έχουμε κάνει ήδη αναλυτικά λόγο για την ατεκνία και πώς αντιμετωπιζόταν την εποχή εκείνη. Μόνη υπεύθυνη θεωρείτο η γυναίκα, η οποία ως άτεκνη γνώριζε την υποτίμηση, την ταπείνωση,

---

¹⁴⁵Βλ. Δήμητρα Γρηγορά, *Η ελληνική οικογένεια σε μετάβαση: Μετασχηματισμοί και προκλήσεις. Κοινωνιολογική και θεολογική προσέγγιση*, Μεταπτυχιακή εργασία στο Τμήμα Θεολογίας του Α.Π.Θ, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 16.

¹⁴⁶ Βλ. Παπαδιαμάντης, «Τὸ Χριστόψωμο», τόμ. 2, σσ. 77 -81.

τον εξευτελισμό. Ακόμα και ο ιερέας, θυμίζουμε, σε μερικές εποχές και περιοχές δεν κοινωνούσε του άκληρους ούτε δεχόταν προσφορές απ' αυτούς. Η Διαλεχτή, λοιπόν, ήταν στείρα κάτω από τέτοιες απάνθρωπες συνθήκες. Προσέφυγε σε διάφορες θεραπείες και μαγείες, αλλά τίποτα δεν απέδωσε. Επτά χρόνια και διάδοχος δεν είχε έρθει. Αν και η ίδια κατανοούσε ότι δεν είχε ευθύνη για την ατεκνία, ουδέποτε θα μπορούσε να το ξεστομίσει αυτό σε άντρα και πενθερά. Άλλωστε λίγο μετρούσε τόσο η γνώμη της όσο ακόμη και η αλήθεια. Από τη στιγμή που η πενθερά τη θεωρούσε υπεύθυνη, η θέση της ήταν πολύ δύσκολη. Η θέση της, μάλιστα, επιβαρυνόταν από το γεγονός ότι ο μιν υιός της πενθεράς ήταν μοναχογιός και η ίδια γριά. Αυτό σήμαινε ότι, εξαιτίας της ακλήρου, της στέρφας, της στειρίας, η γριά δε θα έβλεπε τη διαδοχή του ονόματος και της γενεάς ολοκλήρου.

Στο διήγημα δεν αναφέρεται πουθενά η οποιαδήποτε σχέση τρυφερότητας μεταξύ των συζύγων. Αντιθέτως ο Καντάκης φαίνεται υπέρμετρα προσκολλημένος στη μητέρα του. Ως ναυτικός που είναι, η πρώτη του έγνοια, μόλις επιστρέφει από ταξίδι, είναι η μητέρα του. Η δε μητέρα του, η Καντάκαινα, δεν παραλείπει, κάθε φορά που γυρίζει ο γιος της, να του φουσκώνει τα μυαλά εναντίον της γυναίκας του για να απολαύσει η ίδια το ξύλο που θα της δώσει. Την κατηγορεί όχι μόνο για την ατεκνία αλλά και για έλλειψη νοικοκυροσύνης, για ξεδιαντροπία και για πλήθος άλλα ελαττώματα και σοβαρές ελλείψεις. Ο δε Καντάκης ήδη κουρασμένος και ζαλισμένος από το ταξίδι, πήγαινε στο καφενείο όπου έπινε με τους συντρόφους του για τα καλωσορίσματα και τότε, αφού επέστρεφε μεθυσμένος στο σπίτι, «βάρβαροι σκηναί συνέβαινον μεταξύ αὐτοῦ καὶ τῆς συζύγου του»¹⁴⁷. Αυτές είναι και οι μόνες ιδιωτικές σκηνές, που είχε το ζευγάρι, απ' όσα περιγράφει ο συγγραφέας. Μάλιστα η κακοποίηση της Διαλεχτής και το μίσος της πενθεράς της προς αυτήν είναι τέτοιο, που παραμονή των Χριστουγέννων επιχειρεί να τη δηλητηριάσει. Βέβαια η δικαιοσύνη του Θεού επικρατεί και κατά τον ψαλμικό στίχο «λάκκον ὄρυξε καὶ ἀνέσκαψεν αὐτόν, καὶ ἐμπεσεῖται εἰς βόθρον, ὃν εἰργάσατο» (Ψαλμ. 7,16) – από λάθος δολοφονεί τελικά τον γιο της.

4.2.2 Κυρα-Ρήνη και μπαρμπα- Λευτέρης («Τὸ Θαῦμα τῆς Καισαριανῆς»¹⁴⁸)

Ένα περίεργο ζευγάρι συναντάμε στο μικρό αυτό διήγημα, το οποίο παρουσιάζεται ως πραγματική διήγηση της πρωταγωνίστριας. Ένα διήγημα, που παρουσιάζει ένα ζευγάρι, το οποίο με τα σημερινά δεδομένα θα ήταν εντελώς παράνομο και θα επενέβαιναν οι δικαστικές αρχές. Μια δωδεκάχρονη κοπέλα γοητεύεται και ερωτεύεται έναν τριαντάχρονο άντρα, τον μπαρμπα-Λευτέρη, ο οποίος γίνεται και σύζυγός της. Δυστυχώς ο άντρας της κολλάει φυματίωση και πέφτει βαριά

¹⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 78.

¹⁴⁸ Βλ. Παπαδιαμάντης, «Τὸ θαῦμα τῆς Καισαριανῆς», τόμ. 3, σσ. 353 - 359.

άρρωστος στο κρεβάτι. Η Ρηνούλα είναι αυτή, που πρέπει να φροντίζει και τον άντρα της και να εξασφαλίζει τα αναγκαία αγαθά. Φτάνει στην απόλυτη απελπισία και παρακαλεί να είχε πεθάνει την ώρα που γνώρισε τον άντρα της και γοητεύτηκε. Της μιλάει κάποια γειτόνισσα για την Παναγία στην Καισαριανή και αποφασίζει να πάει τον άντρα της να προσκυνήσουν με το σκεπτικό ότι ίσως η Παναγία τον θεραπεύσει. Αν δεν τον θεραπεύσει, να τον πάρει τουλάχιστον από τη ζωή και να θαφτεί εκεί κι έτσι να γλιτώσει η ίδια από κόπους και έξοδα.

Το ζευγάρι με κόπο και αγωνία πηγαίνει όντως στο προσκύνημα. Ο άντρας με ένα κάρο και η Ρήνη πεζή. Ο Θεός μέσα από ανθρώπους καλούς και φιλόξενους, τους βοηθάει στην εκπλήρωση του προσκυνήματός τους. Φτάνουν, προσεύχονται, αγιάζονται από τον ιερέα με αγιασμό και το θαύμα όντως γίνεται! Δεν μας δίνει ο Παπαδιαμάντης περισσότερα στοιχεία για τη συζυγία τους, η οποία, όμως, φαίνεται ότι, παρά τη διαφορά ηλικίας και την πολύ μικρή ηλικία της γυναίκας, είναι ομαλή, ήρεμη, όμορφη. Η Ρήνη θυσιάζεται κυριολεκτικά για τον κατά πολύ μεγαλύτερο σύζυγό της. Το περίεργο μάλιστα είναι ότι μιλάμε για έναν γάμο με τέτοια διαφορά και σε τόσο μικρή ηλικία, που δεν έγινε για να ξεφορτωθεί η οικογένεια το κορίτσι ούτε για λόγους προικοθηρίας εκ μέρους του ανδρός. Τέτοιοι γάμοι ήταν συνηθισμένοι για τους παραπάνω λόγους, αλλά σπάνιοι από έρωτα. Βέβαια είναι λογικό και αναμενόμενο ένα κοριτσάκι και μάλιστα αποκλεισμένο κοινωνικά, όπως συνηθιζόταν τότε, να γοητευτεί από την προσοχή ενός ενηλίκου και να δει στο πρόσωπό του τη λύτρωση και την είσοδό του στην πραγματική ζωή και στην κοινωνία. Παρά λοιπόν το μεμπτό αυτό σημείο της ηλικίας, τελικά έχουμε ένα πολύ αρμονικό ζευγάρι.

4.2.3 Κυρα-Ρήνη και μπαρμπα- Λευτέρης («Η Χολεριασμένη»¹⁴⁹)

Στην πραγματικότητα είναι η συνέχεια του αμέσως προηγούμενου διηγήματος. Το διηγείται, άλλωστε, η ίδια η πρωταγωνίστριά του. Μέσα σε αυτό βλέπουμε κάποια στοιχεία για την πραγματική σχέση των συζύγων. Προφανώς μετά από το περιστατικό με την αρρώστια του μπαρμπα-Λευτέρη, το οποίο είδαμε παραπάνω και συνέβη τον πρώτο χρόνο του γάμου τους, έρχεται δεύτερο «χτύπημα της μοίρας». Η Ρήνη κολλάει χολέρα και μάλιστα λίγο καιρό μετά από τη γέννηση της μοναχοκόρης της. Δυστυχώς όλοι, ακόμα και ο σύζυγός της, που είχε ευεργετηθεί στη δική του αρρώστια από τη γυναίκα του, την παράτησαν μόνη της με ένα νεογέννητο παιδί στην κούνια. Φτάνει στο σημείο να διψά, να ζητά λίγο νερό και κανείς μα κανείς να μην τη βοηθάει, με εξαίρεση τον γείτονα κυρ Μικέλη Φουλδάκη, ο οποίος όμως και αυτός, όπως όλοι οι άλλοι, φοβάται να πάει κοντά να διακονήσει την άρρωστη. Το μόνο που κάνει είναι να ρίξει κάποια νομίσματα.

¹⁴⁹ Βλ. Παπαδιαμάντης, «Η χολεριασμένη», τόμ. 3, σσ. 361 - 366.

Η Ρήνη, αφού παίρνει κουράγιο από μερικά κυδώνια που είχε και έφαγε, βγαίνει έξω προς ανεύρεση νερού καθώς και του συζύγου της. Τόση ήταν η δίψα της για νερό και τόση η επιθυμία της να βρει τον σύζυγό της, ώστε βγήκε ξεχνώντας το μωρό της στην κούνια να κλαίει. Η δημόσια βρύση δεν έχει νερό. Καταφεύγει, έτσι, στην εκκλησία και ζητά νερό. Η νεωκόρος προσπαθεί να την αποφύγει, αλλά τελικά τη λυπάται και της δίνει λίγο νερό μέσα στις χούφτες της. Στην προσπάθειά της να τη διώξει, μετά την παροχή του νερού, η Ρήνη διαπιστώνει ότι μέσα στον Ναό τελείται μυστικά, για τον φόβο της αρρώστιας, Βάπτιση – και μάλιστα συγγενούς, στην οποία ως ανάδοχος παρίστατο και ο άντρας της. Ο άντρας της ξαφνιάζεται από την παρουσία της συζύγου του και την επιπλήττει, που άφησε μόνο το μωρό τους. Εκείνη απαντά ότι και ο ίδιος άφησε αυτήν την ίδια μόνη μέσα στην αρρώστια της. Με έξυπνο τρόπο, η Ρήνη καταφέρνει να της επιτρέψουν να πάει μαζί τους στη Βάπτιση και να την πάρουν κοντά τους, φεύγοντας από τον Ναό. Τους ακολουθεί σε ένα περιβόλι συγγενικό όπου ζει με τον άντρα της για μερικούς μήνες. Εκεί η Ρήνη και θεραπεύεται εντελώς από τη χολέρα και κερδίζει χρήματα, πλένοντας τα ρούχα μερικών Αγγλογάλλων, που σύχναζαν στην περιοχή. Η Ρήνη ομολογεί ότι και πολύ καλά πέρασαν και χρήματα αποκόμισαν.

Βλέπουμε σε αυτό το διήγημα την επικρατούσα άποψη και βίωμα της εποχής εκείνης, που, ίσως, έως έναν βαθμό, επιβιώνουν ίσαμε τις μέρες μας, τουλάχιστον κατά τόπους. Η Ρήνη, που είναι γυναίκα (όπως και όλες οι γυναίκες), όσο μικρή κι αδύνατη κι αν είναι, είναι υποχρεωμένη να σταθεί δίπλα στον άντρα της, ακόμα κι όταν αυτός είναι άρρωστος ενώ η ίδια αναγκάζεται να αναλάβει και τον δικό του ρόλο. Ο άντρας της, από την άλλη μεριά, την παρατά μόνη στην αρρώστια της χωρίς δεύτερη σκέψη. Παρατάει δε παράλληλα και το μωρό τους, για το οποίο στη συνέχεια δείχνει, τάχα, αγωνία. Πρόκειται για μια νοοτροπία βαθιά ριζωμένη στην ελληνική κοινωνία της εποχής. Μια νοοτροπία, που επιβιώνει ακόμα και σήμερα και αυτούσια, κυρίως στην επαρχία, αλλά ακόμα και στην αστική οικογένεια. Η γυναίκα είναι υποχρεωμένη πλέον και στην εξωτερική εργασία και στο νοικοκυριό, ενώ ο άνδρας διατηρεί, κατά κανόνα, τον ρόλο του στην εξωτερική εργασία. Το πείσμα βέβαια της Ρήνης, παρά το νεαρό της ηλικίας, έφερε πίσω τον άντρα της και κράτησε την οικογένεια μέχρι τα γεράματά τους. Μια γυναίκα με πολύ θάρρος, με πείσμα, με αγωνιστικότητα, που δεν λύγισε σε καμιά δυσκολία και που ήξερε να απαιτήσει αυτό που της ανήκε.

4.2.4 Ο Καίσαρας κι η Διονυσούλα («Η Μακρακιστίνα»¹⁵⁰)

Ακολούθως θα μας απασχολήσει ένα ζευγάρι λίγο διαφορετικό απ' όσα είδαμε στο πρώτο μέρος της εργασίας με τους γονεϊκούς ρόλους, αλλά και σε αυτό το δεύτερο. Ένα ζευγάρι, στο οποίο μάλλον κακοποιείται ο σύζυγος και όχι η σύζυγος. Η κα Διονυσούλα είναι κατά τα άλλα μια ευσεβής γυναίκα, που δεν χάνει την ομιλία του Σαββάτου ή την Κυριακάτικη Θεία Λειτουργία. Μαζί με την κυρα-Γιωργούλα ασκούν ανελλιπώς τα θρησκευτικά τους καθήκοντα με αφοσίωση. Το πρόβλημα ξεκινά με την επιστροφή της κας Διονυσίας στο σπίτι την Κυριακή μετά τον εκκλησιασμό της και σταθερά κάθε Σάββατο βράδυ γύρω στα μεσάνυχτα. Τις ώρες αυτές, κατά το τυπικό πλέον, η κα Διονυσία άρχιζε, με τόνο φωνής κατάλληλο για να ξυπνήσει όλη η γειτονιά το Σάββατο το βράδυ και να ακούσουν όλοι οι πιστοί, που έφευγαν από τον κοντινό Ναό, τρώγοντας το αντίδωρό τους την Κυριακή το πρωί, να βρίζει και να βλαστημάει με τα χειρότερα λόγια τον σύζυγό της, να τον καταριέται, να τον πετάει «ούξω», να τον στέλνει να πνιγεί και πλήθος άλλες τέτοιες «ευγένειες».

Τελικά η σπιτονοικοκυρά καταφέρνει, χαρίζοντάς τους τα χρωστούμενα νοίκια, να τους βγάλει από το δωμάτιο για να ησυχάσει η γειτονιά. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι το διήγημα αυτό μοιάζει μάλλον κωμικό. Φταίνει γι' αυτό τα στερεότυπα, που έχουμε δημιουργήσει και τα οποία είναι αρκούντως ισχυρά. Αν οι ρόλοι στο διήγημα ήταν αντεστραμμένοι, όπως στα περισσότερα διηγήματα αλλά και στην καθημερινή ζωή, δηλαδή, αν ο άντρας κακοποιούσε λεκτικά μεν αλλά τόσο βάνουσα τη σύζυγό του, τότε δεν θα βλέπαμε καμιά απολύτως κωμική διάσταση στο κείμενο. Τώρα όμως, δυστυχώς, είτε συνειδητά είτε ασυνείδητα, μας προκαλεί, αν μη τι άλλο, ευθυμία και υπομειδίαμα.

4.2.5 Το αντρόγυνο του Αγγέλου («Τὰ Πτερόεντα δῶρα»¹⁵¹)

Το διήγημα αναφέρεται σε έναν Άγγελο του Θεού, που κατέβηκε την παραμονή των Χριστουγέννων στη γη για να δει ποιος εορτάζει τα Χριστούγεννα όπως πρέπει ώστε να τον ανταμείψει με θεία δώρα. Περνάει από παλάτια, από φτωχικά σπίτια, από Ναούς κι όμως πουθενά, ούτε καν στον Ναό, βρίσκει πραγματική ευσέβεια και πίστη.

Ανάμεσα στους τόπους, που πέρασε, είναι και το σπίτι ενός φτωχού. Ο άνδρας λείπει όλο το απόγευμα στην ταβέρνα ενώ η γυναίκα του προσπαθεί να ταΐσει με το λίγο ψωμί που έχει τα πέντε

¹⁵⁰ Βλ. Παπαδιαμάντης, «Η Μακρακιστίνα», τόμ. 4, σσ. 157 - 161.

¹⁵¹ Βλ. Παπαδιαμάντης, «Τὰ Πτερόεντα δῶρα», τόμ. 4, σσ. 191 - 192.

της παιδιά, βλασφημώντας ταυτόχρονα την ώρα που παντρεύτηκε. Τα μεσάνυχτα που γύρισε ο άντρας, εκείνη τον έβρισε και εκείνος ανταπέδωσε με ξύλο και μάλιστα με το οζώδες ραβδί του. Φυσικά ο Άγγελος δεν βρήκε ανάπαυση και έφυγε ταχύτατα.

Αποτελεί, δηλαδή, μια ξεκάθαρη θέση του Παπαδιαμάντη ότι δεν είναι ο πλούτος ή η φτώχεια που γεννούν την ευσέβεια ή την ασέβεια, αλλά η προαίρεση του ανθρώπου. Μια οικογένεια με πέντε παιδιά έχει από μόνη της ευλογία, αλλά όταν η φτώχεια γίνεται αφορμή γκρίνιας, όταν μεταξύ των συζύγων δεν υπάρχει αγάπη, αλληλοκατανόηση, έγνοια, αλληλοφροντίδα, τότε η οικογένεια αυτή δεν αναπαύει τον Θεό και, προφανώς, δεν παρέχει και στα μέλη της την ασφάλεια, τη γαλήνη, τη θαλπωρή, που πρέπει να προσφέρει. Για την ιστορία, το τέλος του έργου είναι η επίσκεψη του Αγγέλου σε έναν Ναό για να παρηγορηθεί. Και στον Ναό, όμως, αντικρίζοντας στην είσοδο τους επιτρόπους να μετρούν χρήματα, τον επίσκοπο ντυμένο σαν Μήδο Σατράπη με ύφος ανάλογο και τους ψάλτες να επιδεικνύουν τις φωνές τους, κολακεύοντας τον επίσκοπο, απογοητεύτηκε περισσότερο από κάθε άλλο τόπο και γύρισε στον ουρανό πικραμένος.

Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε με βεβαιότητα ότι αυτό το διήγημα ενέπνευσε τον Φώτη Κόντογλου για να γράψει το διήγημά του «Γιάννης ο Βλογημένος», στο οποίο ο άγγελος αντικαθίσταται από τον Μ. Βασίλειο, τα Χριστούγεννα από την Πρωτοχρονιά, και το πικρό τέλος από το ευχάριστο τέλος της συνάντησης του Αγίου με τον απλό και φτωχό χωρικό, τον Γιάννη, και την ευλογημένη του οικογένεια, που γιόρταζε με ταπεινή καρδιά και αληθινή πίστη την εορτή του μεγάλου Ιεράρχου. Ίσως ο Κόντογλου ήθελε να απαντήσει στον κυρ-Αλέξανδρο ότι πάντα θα υπάρχουν αγνές και ταπεινές ψυχές, που γιορτάζουν αληθινά, έστω κι αν συμφώνησε μαζί του ότι αυτές είναι σπάνιες και δεν βρίσκονται εκεί που ίσως περιμένουμε.

4.2.6 Ο μαστρο-Αχιλλέας και η κυρα-Αχιλλείνα («Οί Δύο δράκοι»¹⁵²)

Ένα από τα πολλά όμοια ζευγάρια, που συναντάμε στο έργο του Παπαδιαμάντη, είναι και το συγκεκριμένο. Το σκηνικό πολύ γνώριμο: Μια μητέρα, η κυρα-Αχιλλείνα, που μεγαλώνει με στερήσεις τα παιδιά της και ο σύζυγος, ο μαστρο-Αχιλλέας, που είτε δεν εργάζεται καθόλου, είτε, όπως εδώ, εργάζεται σκληρά, αλλά κάθε απόγευμα οι επιτήδειοι «φίλοι» του στο καφενείο τού τρώνε σε κεράσματα όσα κέρδισε από την εργασία του. Η γυναίκα από την άλλη, απογοητευμένη, ζητά δανεικά και ασφαλώς, για να δικαιολογηθεί, κατηγορεί ευθέως τον σύζυγό της σε τρίτους.

Παρατηρούμε, επίσης, ένα πολύ διαδεδομένο φαινόμενο, κατά το οποίο η γυναίκα αμέσως μετά τον γάμο ονομάζεται από το όνομα του συζύγου της, σαν να του ανήκει.

---

¹⁵² Βλ. Παπαδιαμάντης, «Οί Δύο δράκοι», τόμ. 4, σσ. 103 - 106.

Η προσωνομία και η προσφώνηση της γυναίκας μετά το γάμο της, είναι μια ένδειξη της θέσης της στη οικογένεια και του ισχυρότερου ή ασθενέστερου ρόλου της σ' αυτήν. Στον ευρύτερο ηπειρωτικό ελληνικό χώρο, η γυναίκα μετά το γάμο της είναι γνωστή με το όνομα του άντρα της (π.χ. Γιώργαινα, Βασίλαινα, Θεοδωρού, Γιαννού κλπ.).¹⁵³

4.2.7 Διάφορες περιπτώσεις

Τα ζευγάρια στα οποία αναφέρεται ο Παπαδιαμάντης σε ολόκληρο έργο του είναι αμέτρητα. Εκτός από αυτά, στα οποία αναφερθήκαμε εν περιλήψει στην ενότητα αυτή, στη συνέχεια θα ασχοληθούμε και με άλλα ζευγάρια σε έργα, τα οποία ήδη τα είχαμε προσεγγίσει αλλά από άλλη οπτική, από την πλευρά του γονεϊκού ρόλου, που κλήθηκαν να υπηρετήσουν. Ας ξαναδούμε μερικά από αυτά εντελώς επιγραμματικά, ως ζευγάρια πλέον, εστιάζοντας στη μεταξύ τους σχέση.

α') Οι Γύφτοι («Η Γυφτοπούλα»)

Ας θυμηθούμε αρχικά το ζευγάρι των γύφτων στο μυθιστόρημα «Η Γυφτοπούλα»¹⁵⁴. Ήταν πολύ χαρακτηριστική η φράση του συγγραφέα για τη Γύφτισσα «δὲν εἶχεν οὐδεμίαν πλευρὰν σῶαν»¹⁵⁵. Το ξύλο που έδινε ο Γύφτος τόσο στη σύζυγό του, κυρίως σε αυτήν, όσο και στα παιδιά του, ήταν παροιμιώδες και πολλές φορές άγγιζε τα όρια του εκ προμελέτης φόνου. Η οποιασδήποτε μορφής (σεξουαλική, λεκτική, σωματική, ψυχολογική, παραμέληση κ.τ.λ.) κακοποίησης των γυναικών, ως προνόμιο μάλιστα και δικαίωμα του νόμιμου συζύγου της, έχει ιστορικά πολύ βαθιές ρίζες και δυστυχώς φτάνει και έως τις μέρες μας. Ακόμα και η ακραία αυτή σωματική κακοποίηση, που περιγράφει ο Παπαδιαμάντης σε όλο το έργο του, προφανώς την εποχή εκείνη δεν θεωρείτο κάτι το ασυνήθιστο και οπωσδήποτε κάτι το πολύ σημαντικό. Ακόμα κι αν επικρινόταν από μερικούς, η βαρύτητα που δινόταν στην πράξη, νομικά αλλά και ηθικά, δεν ήταν αυτή που θα έπρεπε. Ακόμα και σήμερα όμως υποβόσκει μια τέτοια νοοτροπία, που στηρίζεται σε εννέα μύθους σχετικούς με την κακοποίηση της γυναίκας. Η Ε. Φίλιππα¹⁵⁶ παραθέτει αυτούς τους μύθους, οι οποίοι όντως ερμηνεύουν ικανοποιητικά την ύπαρξη του φαινομένου και τη μακραίωνη επιβίωσή του.

---

¹⁵³ Μαργαρίτα Βρεττού -Σούλη, *Η θέση της γυναίκας στην παραδοσιακή κοινωνία των Κυκλάδων (19ος – 20ός αιώνας): Συστήματα συγγένειας κοινωνικοοικονομικές σχέσεις*, Διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Φιλολογίας του Ε.Κ.Π.Α, Αθήνα 2006, σ. 116.

¹⁵⁴ Βλ. πιο πάνω, σσ. 27 - 28.

¹⁵⁵ Παπαδιαμάντης, «Η Γυφτοπούλα», τόμ. 1, σ. 374.

¹⁵⁶ Βλ. Ελένη Φίλιππα, *Ενδοοικογενειακή βία και περιγεννητική ψυχική υγεία*, Μεταπτυχιακή-Διπλωματική εργασία στο Τμήμα Ιατρικής, Τομέας Ψυχιατρικής, του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, Αλεξανδρούπολη 2016, σσ. 18-20.

Ο πρώτος μύθος αφορά στην έκταση του φαινομένου και σύμφωνα με αυτόν το φαινόμενο εκτείνεται σε ένα πολύ μικρό ποσοστό γυναικών που κακοποιούνται. Ο μύθος, σύμφωνα με τη Φίλιππα, στηρίζεται, αφ' ενός μεν, στο γεγονός ότι το έγκλημα τελείται σε οικογενειακό περιβάλλον και χωρίς μάρτυρες συνήθως, αφ' ετέρου δε, στην ντροπή και τον φόβο, που αποτρέπουν μεγάλο ποσοστό γυναικών να φτάσουν ως την επίσημη καταγγελία καθώς και στην πρόχειρη και πλημμελή καταγραφή των καταγγελιών, όταν αυτές γίνονται.

Ο δεύτερος μύθος θέλει τις γυναίκες να φέρουν και αυτές μερίδιο ευθύνης για την κακοποίησή τους. Θέλει τις γυναίκες να έχουν μαζοχιστικές τάσεις κι ως απόδειξη φέρει το μικρό ποσοστό εγκατάλειψης του θύτη. Η στάση αυτή εκλαμβάνεται ως σιωπηλή συναίνεση και προσωπική επιλογή, αγνοώντας τα ουσιαστικά αίτια, όπως ο φόβος για μεγαλύτερη κακοποίηση (ως και θάνατο), η οικονομική εξάρτηση, η έγνοια για τα παιδιά κ.τ.λ.

Τρίτος μύθος είναι ότι μεγάλο ποσοστό καταγγελλουσών είναι περιπτώσεις, που χρήζουν ψυχιατρικής παρακολούθησης, λήψης φαρμάκων ακόμα και νοσηλείας. Αγνοείται και εδώ το γεγονός ότι η συστηματική κακοποίηση μπορεί πράγματι να οδηγήσει σε μη φυσιολογικές συμπεριφορές ως αμυντικός μηχανισμός. Μπορεί να οδηγήσει όντως σε ψυχολογικά και ψυχιατρικά ακόμα προβλήματα, που χρειάζονται ιατρική παρέμβαση οποιασδήποτε μορφής. Άλλωστε οι σχετικές έρευνες δεν επιβεβαιώνουν τον μύθο.

Ο τέταρτος μύθος υποστηρίζει ότι μόνο οι γυναίκες κατώτερης κοινωνικής τάξης δέχονται κακοποίηση. Ο μύθος αυτός, μάλιστα, αφήνει και ένα μικρό περιθώριο ευθύνης στην ίδια τη γυναίκα, αφήνει, δηλαδή, να εννοηθεί ότι, ως κατώτερης τάξης άνθρωπος, η γυναίκα δεν ξέρει να φερθεί και προκαλεί κατά κάποιο τρόπο την κακοποίηση, την αξίζει, θα λέγαμε, δεν ενοχλείται πολύ από την κακοποίηση, διότι δεν τη θίγει κ.ο.κ. Μάλιστα δική μας εκτίμηση είναι ότι στο μυθιστόρημα της «Γυφτοπούλας», η περίπτωση του ζευγαριού των γύφτων, αλλά και μια γενικότερη θεώρηση του παπαδιαμαντικού έργου ίσως ενισχύει τον μύθο αυτό. Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι δεν πρόκειται για μύθο. Αφενός μεν, οι κυρίες των ανωτέρων τάξεων θα φτάσουν πολύ πιο δύσκολα στην καταγγελία ή και στη δημοσιοποίηση της κακοποίησης, αλλά και θα εγκαταλείψουν, επίσης, πολύ πιο δύσκολα τον θύτη, αφετέρου δε, ο Παπαδιαμάντης έτσι κι αλλιώς δεν ασχολήθηκε στο έργο του, δεν μελέτησε καθόλου στην καθημερινότητά τους τις ανώτερες κοινωνικές τάξεις. Συνεπώς η εικόνα του έργου του, στον βαθμό που επιβεβαιώνει τον μύθο, είναι πλασματική. Επόμενος μύθος είναι ότι η κακοποίηση οφείλεται αποκλειστικά στην επαγγελματική αποτυχία των δραστών, μύθος, που χρησιμοποιείται από τα θύματα, μαζί με την ύπαρξη των παιδιών, ως δικαιολογία για να μην εγκαταλείψουν τον θύτη. Άλλωστε όποια κι αν είναι η αιτία, το αποτέλεσμα παραμένει το ίδιο και ο κίνδυνος για τα παιδιά εξίσου σημαντικός και σοβαρός.

Ο έκτος μύθος υποστηρίζει ότι μόνο άτομα ψυχοπαθολογικά και αντικοινωνικά γίνονται

θύτες. Άτομα που είναι βίαια προς όλους. Είναι και αυτός ένας μύθος, που προσπαθεί να απενοχοποιήσει τον θύτη και να δώσει την αφορμή στο θύμα να συνεχίσει να υφίσταται την κακοποίηση. Η έρευνα απέδειξε ότι μόνο το 20% των θυτών γενικεύει τη βίαιη συμπεριφορά, αλλά και ότι συνήθως οι δράστες δεν τηρούν κριτήρια ψυχοπαθολογίας, ακόμα κι αν εμφανίζουν κάποια στοιχεία διαταραχών προσωπικότητας.

Ο έβδομος μύθος θέλει τα θύματα να μην έχουν ανώτερη μόρφωση και επαγγελματικές δεξιότητες, ο όγδοος υποστηρίζει ότι ο Θεός, λόγω της θρησκευτικής πίστης, προστατεύει από την κακοποίηση και ο τελευταίος διακηρύττει ότι τα παιδιά χρειάζονται τον πατέρα όσο κακοποιητικός κι αν είναι. Οι σχετικές έρευνες και στατιστικές καταρρίπτουν απόλυτα και τους τρεις αυτούς μύθους. Ο δε τελευταίος αποτελεί μια υποκρισία, πίσω από την οποία οι μητέρες καλύπτουν την αδυναμία τους να σπάσουν τους συναισθηματικούς δεσμούς με τον θύτη.

Οι μύθοι αυτοί εξηγούν πολλές συμπεριφορές θυτών και θυμάτων τόσο στην πραγματική ζωή όσο και στον παπαδιαμαντικό κόσμο. Ειδικά στο έργο του Παπαδιαμάντη, εύκολα κανείς αντιλαμβάνεται γιατί η Γύφτισσα και όσες γυναίκες υφίστανται κακοποιητικές συμπεριφορές από τους συζύγους τους δεν φεύγουν από το σπίτι, δεν σπάνε τα δεσμά τους.

β') Ο μπαρμπα-Στέργιος και η Θεοδώρα («Ο Πολιτισμός εις τὸ χωρίον»)

Είναι δεύτερη φορά, που αναφερόμαστε στο συγκεκριμένο ζευγάρι¹⁵⁷. Είχαμε πλησιάσει τον μπαρμπα-Στέργιο ως ένα αρνητικό πρότυπο πατέρα. Είναι ο πατέρας, που ενώ ξεκίνησε, έστω απρόθυμα, να φέρει τον γιατρό για το ετοιμοθάνατο αγοράκι του, που ήταν και το μόνο που του είχε απομείνει μετά από τον θάνατο των δύο προηγούμενων, ξενύχτησε, παίζοντας χαρτιά με τον γιατρό και το παιδί πέθανε.

Ο μπαρμπα-Στέργιος δεν ήταν καλύτερος σύζυγος από πατέρας, αν θυμηθούμε ότι προτιμούσε να ζει από την εργασία της γυναίκας του, που έψηνε ψωμιά, παρά από τη δική του. Ακόμη κι όταν τύχαινε να κερδίσει χρήματα από την εργασία του, τα «έτρωγε» αμέσως στο ποτό και το φαΐ. Ας θυμηθούμε, επίσης, τις φράσεις με τις οποίες ο συγγραφέας μάς συνέστησε τον μπαρμπα-Στέργιο: Δεν ήταν και πολύ κακός, δεν τη βασάνιζε πολύ τη γυναίκα του, προτιμούσε να τρώει από τα «φουρνιάτικα», όταν πληρωνόταν, ασώτευε και έλειπε απ' το σπίτι μέχρι να εξαντληθούν τα χρήματα. Όταν, μάλιστα, γύριζε και τολμούσε να του μιλήσει η Θεοδώρα, την ξυλοκοπούσε. Βέβαια ο Παπαδιαμάντης προφανώς τον παρουσιάζει ως όχι πολύ κακό είτε συγκριτικά με άλλους, οπότε και αντιλαμβανόμαστε το μέγεθος και την οξύτητα του προβλήματος την εποχή εκείνη, είτε ειρωνικά. Βλέπουμε, λοιπόν, στην περίπτωση αυτή όχι μόνο σωματική

---

¹⁵⁷ Βλ. πιο πάνω, σσ. 31 - 33.

κακοποίηση από τον σύζυγο, αλλά και παραμέληση και οικονομική εκμετάλλευση. Προφανώς, μάλιστα, αφού έχουμε αυτούς τους τρόπους κακοποίησης, θα συνυπάρχουν και οι υπόλοιποι και κυρίως η λεκτική και ψυχολογική βία. Η Δ. Ρούκη παραθέτει συνοπτικά τις κυριότερες μορφές συντροφικής βίας, τις μορφές δηλαδή βίας, που υφίστανται εντός μιας σχέσης συνήθως οι γυναίκες:

Ξεκινώντας με τη σωματική βία, με τον όρο αυτό αναφερόμαστε σε πράξεις που γίνονται με την πραγματική ή προσλαμβάνουσα πρόθεση πρόκλησης σωματικού πόνου ή τραυματισμού σε ένα άλλο πρόσωπο, που οδηγούν ακόμα και στον θάνατο. Η σεξουαλική κακοποίηση ως μορφή βίας είναι ο εξαναγκασμός του θύματος σε σεξουαλική επαφή μέσω απειλής (μέσω συναισθηματικής βίας, π.χ. με την απειλή απιστίας) ή άσκησης σωματικής βίας από τον δράστη, που επιτυγχάνεται συνήθως με τον βιασμό του θύματος και πλαισιώνεται και από σωματική, ψυχολογική, λεκτική βία... Προχωρώντας στη λεκτική και ψυχολογική βία, ορίζεται ως η συμπεριφορά που έχει σκοπό να προκαλέσει ψυχικό πόνο και να πλήξει το «Εγώ» του θύματος μέσα από τον υποβιβασμό... Συγγενείς μορφές της είναι και η συναισθηματική και ψυχολογική κακομεταχείριση που περιλαμβάνει επιπλέον και την εκούσια παραμέληση της ανταπόκρισης του δράστη στις συναισθηματικές ανάγκες του θύματος...¹⁵⁸

Στον παραπάνω, όμως, κατάλογο προστίθενται από πολλούς ερευνητές η παραμέληση και η οικονομική εκμετάλλευση, που είδαμε ότι υπάρχει στο συζυγικό ζευγάρι του διηγήματος, που μελετούμε, και ακόμη η κοινωνική κακοποίηση, που αναφέρεται σε έναν αποκλεισμό και μια αυστηρή έως απόλυτη απομόνωση της συζύγου¹⁵⁹.

Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι ο Παπαδιαμάντης, ενώ παρουσιάζει εκτενώς και με ποικίλους τρόπους και αφορμές όλες τις άλλες μορφές κακοποίησης, σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεία, δεν αγγίζει σχεδόν καθόλου τη σεξουαλική κακοποίηση. Είναι αδύνατον να υποθέσουμε ότι αυτή η μορφή δεν υπήρχε τότε. Υποθέτουμε ή ότι η σεμνότητά του δεν του επέτρεπε να ακουμπήσει το θέμα ή ότι η μορφή αυτή κακοποίησης εντός της συζυγίας ήταν άγνωστη. Όχι ανύπαρκτη, αλλά άγνωστη, δηλαδή, δεν αναγνωριζόταν ως μορφή βίας. Μάλιστα οι υποψίες και η λογική συντείνουν στο να πιστέψουμε ότι ήταν πολύ πιο διαδεδομένη και συνηθισμένη απ' ό,τι είναι σήμερα. Ουσιαστικά θεωρείτο δικαίωμα και προνόμιο η σεξουαλική συνεύρεση εντός της συζυγίας, ανεξάρτητα από τη βούληση και τη συναίνεση της συζύγου. Η Δ. Ρούκη αναφέρει σχετικά ότι

Οι άντρες μπορεί να εξισώνουν την κακοποίηση των συντρόφων τους με τη σεξουαλική διέγερση και ικανοποίηση. Η μορφή αυτή κακοποίησης δεν έχει

¹⁵⁸ Ρούκη, *Μορφές Βίας*, σσ. 35-36.

¹⁵⁹ Βλ. στο ίδιο. Βλ. και Βασίλειος Γατσάς, *Σωματική κακοποίηση των γυναικών από τον σύντροφό τους και η αντιμετώπιση του φαινομένου από την αστυνομία*, Διδακτορική διατριβή - Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2008.

μελετηθεί ιδιαίτερα (είτε γιατί τη θεωρούμε δευτερεύουσας σημασίας είτε γιατί ο συζυγικός βιασμός δεν έχει γίνει αποδεκτός και κατανοητός από το κοινωνικό σύνολο – για αυτούς τους λόγους οι γυναίκες ή το θεωρούν συζυγική τους υποχρέωση ή δε θεωρούν ότι ο σεξουαλικός εξαναγκασμός αποτελεί βιασμό), αλλά συνυπάρχει με τη σωματική κακοποίηση¹⁶⁰.

Φαίνεται ότι ακόμα και το ανοιχτό πνεύμα του Παπαδιαμάντη δεν μπόρεσε να υπερβεί την εποχή του στο ζήτημα αυτό. Ίσως σε αυτό να έπαιξε σημαντικό, αρνητικό ρόλο η Εκκλησία και η σχετική της διδασκαλία ότι στον γάμο το σώμα του ενός ανήκει στον άλλο. Βέβαια, μόνο απομονωμένη από την υπόλοιπη θεολογία περί γάμου και απολυτοποιημένη μπορεί η θέση αυτή να φτάσει στο σημείο να αρνείται την ύπαρξη και τη σοβαρότητα της σεξουαλικής κακοποίησης και εντός του γάμου, αλλά δεν παύει ως θέση να υπάρχει και να παρερμηνεύεται.

γ') Λοιπές περιπτώσεις

Ίδια σχεδόν περίπτωση, με παραμέληση, χειροδικία, οικονομική εκμετάλλευση αλλά και απιστία, είναι ο Μανώλης, ο άντρας της Γιαννούλας στο «Πατέρα στο σπίτι»¹⁶¹. Σε όλα τα παραπάνω προστίθεται και η οριστική εγκατάλειψη, που αναγκάζει τη Γιαννούλα να μεγαλώνει μόνη της τέσσερα παιδιά. Ίδια και ο Μπόζας, σύζυγος της Αρετής στο «Ή στοιχειωμένη καμάρα»¹⁶², που την πήρε δεκατριών ετών, την παραμελούσε απόλυτα και αναγκαζόταν μόνη της να μεγαλώνει πέντε παιδιά ξενοδουλεύοντας. Μπορεί να μην αναφέρεται εδώ σωματική κακοποίηση, αλλά αυτό δεν σημαίνει ούτε ότι αποκλείεται ούτε ότι υπάρχει η πραγματική συζυγική σχέση. Σχέση, δηλαδή, με αγάπη, κατανόηση, αλληλοβοήθεια, όπως ακόμα και η ετυμολογία της λέξης «συζυγία» απαιτεί.

Συναντήσαμε όμως και αγαπημένα ζευγάρια, που κάλλιστα μπορούν να λειτουργήσουν ως πρότυπα προς μίμηση. Ας θυμηθούμε την παπαδιά στο διήγημα «Στο Χριστό στο Κάστρο»¹⁶³ πόσο αφοσιωμένη είναι στον ιερέα σύζυγό της. Πόσο υπάκουη είναι, όχι όμως δυναστικά, όχι ως αποτέλεσμα καταπίεσης, αλλά από αγάπη, εκτίμηση, θαυμασμό στον σύζυγό της. Είναι χαρακτηριστικό αυτό, που τονίζει όλως ιδιαιτέρως ο Παπαδιαμάντης, ότι, δηλαδή, η παπαδιά ήταν από τη φύση της δειλή και φοβητσιάρα, αλλά όταν ήταν κοντά στον παπά της, δεν τη φόβιζε τίποτα και κανένας. Αυτό και μόνο δηλώνει πόση ασφάλεια αισθανόταν κοντά στον άνθρωπό της. Το αίσθημα, όμως, της ασφάλειας δεν γεννάται εκ του μηδενός. Σίγουρα λάμβανε πολλή αγάπη, πολλή στοργή και προστασία. Αυτό είναι και το ζητούμενο σε μια συζυγία. Έχουν, επίσης, οι δυο τους

¹⁶⁰ Ρούκη, *Μορφές Βίας*, σσ. 35-36.

¹⁶¹ Βλ. πιο πάνω, σσ. 33 - 38.

¹⁶² Βλ. πιο πάνω, σσ. 38 - 39.

¹⁶³ Βλ. πιο πάνω, σ. 50.

ταύτιση απόψεων και ταύτιση βουλήσεως. Πιστεύουν στις ίδιες ιδέες, αντιμετωπίζουν από κοινού τις δυσκολίες, όπως την ασθένεια του γιου τους, τα διλήμματα, όπως το αν θα πάνε στο «στο Χριστό», τις ετοιμασίες της εκδρομής, τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών.

Ανάλογο, αρμονικό, «υγιές» συζυγικό ζευγάρι είναι ο μαστρο-Δημήτρης και η Γιακουμίνα. Είναι το ζευγάρι στο διήγημα «Φιλόστοργοι»¹⁶⁴, το οποίο έχει χάσει ήδη δύο παιδιά, αλλά δεν θέλησε να χαραμίσει την ενέργεια, το ξεχείλισμα της αγάπης και τη δοτικότητα του και έτσι υιοθέτησε δύο παιδιά από το ορφανοτροφείο. Οι σχέσεις τόσο με τα παιδιά τους όσο και μεταξύ τους είναι τέτοιες, που αναγκάζουν τον Παπαδιαμάντη να καταφύγει σε ποιητικές εικόνες για να μπορέσει να την περιγράψει. Παρομοιάζει τη Γιακουμίνα με μητέρα χελιδόνα, που στρώνει, συγυρίζει και ετοιμάζει τη φωλιά για τα χελιδονάκια της και τον πατέρα τους, τον μαστρο-Δημήτρη, με πελαργό, που φέρει τα χελιδόνια τα ανοιξιάτικα. Έτσι κουβαλούσε πάντα δίπλα του τα δυο του αγγελούδια. Είναι πάρα πολύ διακριτικός ο τρόπος, με τον οποίο ο Παπαδιαμάντης περιγράφει τη διάκριση των ρόλων εντός της οικογενείας. Είναι βέβαιο ότι πολλοί αναγνώστες θα σκανδαλίζονται και ότι τα φεμινιστικά τους αισθήματα θα πλήττονται σημαντικά, αλλά με μια ματιά απαλλαγμένη από προκαταλήψεις, μπορεί κανείς να βρει πολύ ομορφιά στη διήγησή του.

Περιγράφει τη Γιακουμίνα να ασχολείται με το νοικοκυριό της και ονομάζει μάλιστα τις δουλειές, οι οποίες είναι, έτσι κι αλλιώς, πολλές και σαφώς περισσότερες και δυσκολότερες από τις αντίστοιχες σημερινές. Έπλενε, η κυρα-Γιακουμίνα, σφουγγάριζε, έραβε, μπάλωνε, ζύμωνε, μαγείρευε. Δουλειές αρκετές για να ξεσηκωθούν τα φεμινιστικά σωματεία. Και βέβαια θα ξεσηκωνόμασταν κι εμείς μαζί τους, αν δεν βλέπαμε την περιγραφή μέσα από το πρίσμα του συγγραφέα. Οι δουλειές αυτές, κατά την υπέροχη περιγραφή του μοναδικού κυρ-Αλέξανδρου, δεν γίνονταν με καταπίεση εξωτερική ή εσωτερική. Δεν γίνονταν με βία ή ως καθήκον. Δεν γίνονταν καν ως αγγαρεία. Οι δουλειές αυτές γίνονταν με μεράκι. Γίνονταν με αγάπη για την τάξη και για τα μέλη της οικογένειας, με χειμαρρώδη αγάπη. Γίνονταν ως αναγνώριση των σκληρών κόπων του συζύγου, που μόνο με την εργατικότητα του κατάφερε να χτίσει ένα μικρό σπιτάκι και να σκεπάζει αλλά και προστατεύει εκεί μέσα την οικογένειά του. Γίνονταν ως αναγνώριση της διάκρισης των ρόλων μέσα σε μια οικογένεια, που λειτουργούσε απόλυτα ομαλά και αρμονικά. Γι' αυτό ο συγγραφέας κλείνει την περιγραφή του, τονίζοντας ότι η κυρα-Γιακουμίνα «ἦτο ὅλη χάρις καὶ χαρὰ τῆς ἐστίας»¹⁶⁵. Δεν ασφυκτιά η Γιακουμίνα στον ρόλο της ούτε αισθάνεται μειονεκτικά. Δεν μπουχτίζει, δεν πνίγεται, διότι αγαπά πραγματικά και τη συζυγία και τον σύζυγο και την τεκνοποιία και τα τέκνα της. Αντιλαμβάνεται και αυτή αλλά και ο σύζυγός της τη σπουδαιότητα, την

---

¹⁶⁴ Βλ. πιο πάνω, σσ. 77 - 78.

¹⁶⁵ Παπαδιαμάντης, «Φιλόστοργοι», τόμ. 3, σ. 99.

αναγκαιότητα και το μεγαλείο του ρόλου τους. Φυσικά για να φτάσει στο σημείο αυτό, είναι προφανές και αυτονόητο ότι απολάμβανε την εκτίμηση και την ευγνωμοσύνη του συζύγου της αλλά και την αρωγή. Ο μαστρο-Δημήτρης, μάλιστα, είναι από τους γονείς εκείνους, από τους πατεράδες κυρίως, που δεν αποστασιοποιούνται από την οικογένεια και τα παιδιά, που δεν θεωρούν την ανατροφή τους έργο αποκλειστικό της γυναίκας, αλλά που παίζει μαζί τους και τα φροντίζει όσο δύναται.

Άλλο ένα ζευγάρι υποδειγματικό και πρότυπο ακόμη και για το σήμερα.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

1. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ

Διατρέχοντας το έργο του αγίου της ελληνικής λογοτεχνίας, του Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, και αναζητώντας μέσα σε αυτό τα διάφορα πρόσωπα, που κλήθηκαν να παίξουν τους γονεϊκούς ρόλους αλλά και το είδος των σχέσεων μεταξύ των συζύγων, οδηγηθήκαμε ασφαλώς σε κάποια συμπεράσματα, τα οποία οφείλουμε να διατυπώσουμε και να καταθέσουμε. Τυγχάνει αυτονόητο το γεγονός ότι επειδή τα συμπεράσματα αυτά στηρίζονται στο κείμενο, αυτά μπορούν να θεωρηθούν απολύτως αντικειμενικά. Παρ' όλο που το έργο του Παπαδιαμάντη είναι τεράστιο και συνεπώς η συστηματική μελέτη του και ανάλυση θα απαιτούσε διάστημα αρκετών χρόνων, μια σωστή δειγματοληπτική μελέτη παρέχει ασφαλή συμπεράσματα. Συνήθως, όμως, τα συμπεράσματα αφορούν σε ερμηνείες των θέσεων και των ιδεών του Παπαδιαμάντη και αυτονόητα καμιά ερμηνεία δεν δικαιούται να διεκδικεί την αποκλειστικότητα.

Εκείνο που διαπιστώνουμε με σχετική ασφάλεια και εξ αρχής είναι το γεγονός ότι ο Παπαδιαμάντης περιγράφει με αρκετή συνέπεια τα ήθη της εποχής του. Μπορεί να έχει γράψει μυθιστορήματα και έναν τεράστιο όγκο διηγημάτων με αρκετή φαντασία και λογοτεχνικότητα, αλλά η πλειονότητα εξ αυτών είναι η καταγραφή της καθημερινότητας βασιζόμενη σε πάρα πολλές περιπτώσεις σε πραγματικά γεγονότα. Μέσα από το έργο του, λοιπόν, μπορούμε με βεβαιότητα να σχηματίσουμε μια πολύ καθαρή εικόνα για τον τρόπο ζωής την εποχή εκείνη και, ακόμα περισσότερο, για το θέμα της γονεϊκότητας και της συζυγίας.

Μπορούμε, επίσης, με την ίδια βεβαιότητα να συμπεράνουμε ότι όλα όσα ο Παπαδιαμάντης καταγράφει στα διηγήματά του δεν τα καταγράφει ούτε απλώς προς τέρψιν των αναγνωστών ούτε ως απλός παρατηρητής των ηθών και εθών. Δεν είναι λαογράφος ο Παπαδιαμάντης ούτε διεκδικεί μερίδιο της εργασίας των λαογράφων. Ο Παπαδιαμάντης γράφει για να προβληματίσει. Μέσα από τις αληθινές ή αληθοφανείς ιστορίες, με τα πολύ εύστοχα σχόλια του, τη διακριτική ειρωνεία του, σχολιάζει την πραγματικότητα πότε ευθέως και πότε αφήνοντας τον αναγνώστη να εξαγάγει το τελικό συμπέρασμα.

Το γεγονός είναι ότι σε τόσα πολλά έργα πραγματεύεται τα θέματα της γονεϊκότητας και της συζυγίας και οι θέσεις που παίρνει δείχνουν έναν άνθρωπο με ιδιαίτερη ευαισθησία στα θέματα αυτά. Έναν άνθρωπο, που δεν αποδέχεται την καθεστηκυία τάξη της εποχής του. Δεν αποδέχεται

με μεμψιμοιρία ούτε την υποτίμηση του υψηλού ρόλου του γονέως ούτε τη διαστρεβλωμένη συζυγία ακόμη κι αν είναι τόσο διαδεδομένη και τόσο αυτονόητη. Αν και ανύπαντρος ο ίδιος και ως εκ τούτου χωρίς παιδιά, έχει συνειδητοποιήσει απόλυτα τόσο το χρέος των γονέων και την ευθύνη τους όσο και τη σημασία που έχει η αρμονική και υγιής συζυγία. Είναι αρκετά περίεργο και ακόμα περισσότερο σπάνιο ένας άντρας την εποχή εκείνη να ενδιαφέρεται για τα θέματα αυτά και να μπορεί να διακρίνει την παθολογία τους. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε, χωρίς φόβο να διαψευστούμε, ότι ο Παπαδιαμάντης είναι από τους πρώτους «υγιείς» φεμινιστές στον ελλαδικό χώρο και σίγουρα ο πρώτος άντρας με τόσο φεμινιστική νοοτροπία. Ταυτόχρονα θα μπορούσε να συγκαταλεχθεί στους κορυφαίους παιδαγωγούς.

Τόσο οι θέσεις του για την ανάγκη παροχής τρυφερότητας και αγάπης προς το παιδί, όσο και οι θέσεις του για την καταπίεση του γυναικείου φύλου σε όλες τις ηλικίες θεωρούνται, για την εποχή που γράφει πάντα, ριζοσπαστικές, ειδικά, όταν εκφράζονται από έναν άντρα. Ας μην ξεχνάμε ότι οι θέσεις αυτές διατυπώθηκαν και δημοσιεύθηκαν σε μια εποχή που, στην Ελλάδα τουλάχιστον, ούτε η παιδαγωγική επιστήμη είχε προοδεύσει τόσο πολύ αλλά ούτε το κίνημα για τα δικαιώματα της γυναίκας. Στην Ελλάδα την εποχή εκείνη η μόνη κίνηση προς αυτήν την κατεύθυνση ήταν η δράση της Καλλιρρόης Παρρέν (1859-1940), η οποία εξέδιδε και το έντυπό της *Ἡ Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν* (1888-1918)¹⁶⁶.

Είναι αξιοσημείωτος δε ο τρόπος με τον οποίο κατατίθενται οι ιδέες του. Δεν κάνει κήρυγμα ούτε διάλεξη, αλλά μέσα από πρότυπα αρνητικά και θετικά περνάει το μήνυμα που θέλει, κατακρίνει ή επικρίνει συμπεριφορές και στάσεις ζωής. Είναι δε τόση και τέτοια η ενασχόλησή του με τα ζητήματα αυτά, που θα πίστευε κανείς ότι είχε σπουδάσει Κοινωνιολογία και όχι Φιλολογία. Μελετά σε βάθος τα κοινωνικά ζητήματα γενικώς και προσαρμόζει την οπτική του στον ψυχισμό του κάθε χαρακτήρα, σαν να ψάχνει το σύμπτωμα πίσω από τη συμπεριφορά, δηλαδή την πραγματική αιτία των πραγμάτων.

Τέλος μπορούμε να εικάσουμε ότι το ανοιχτό και προοδευτικό πνεύμα του Παπαδιαμάντη, για την εποχή του πάντα, αφού σήμερα θεωρείται συντηρητικός και παραδοσιακός, οφείλεται στις επιρροές του. Οι επιρροές του είναι σίγουρα το οικογενειακό του περιβάλλον, οι συναναστροφές με λογίους της εποχής, η δογματική, η ηθική και γενικότερα η διδασκαλία της Εκκλησίας, τα κινήματα και οι ιδέες από το εξωτερικό με τα οποία ήρθε σε επαφή μέσω των μεταφράσεων.

---

¹⁶⁶ Για περισσότερα σχετικά με το φεμινιστικό κίνημα στη χώρα μας βλ. Χάρης Αθανασιάδης, «Ιστορία του Γυναικείου Κινήματος: Οι 2 στιγμές του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος», στο: Ελένη Μαραγκουδάκη (επιμ.), *Εισαγωγή θεμάτων σχετικά με τα φύλα στην εκπαιδευτική διαδικασία*, Ιωάννινα 2007, σσ. 13 - 23.

2. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ ΑΠΟ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ

Μέσα από το πλούσιο σε όγκο και ποιότητα έργο του Παπαδιαμάντη, μπορούμε να αλιεύσουμε μερικά ακόμα συμπεράσματα σχετικά με την κοινωνία της εποχής και κυρίως σχετικά με την άσκηση του γονεϊκού ρόλου και τη βίωση της συζυγίας.

Αρχικά βλέπουμε μια κοινωνία πολύ πιο σκληρή από τη σημερινή, με πολλά και έντονα στερεότυπα, τα οποία λειτουργούν ως στεγανά και εμποδίζουν την πρόοδο και την οποιαδήποτε μεταβολή. Η εξουσία του άντρα τόσο επί της συζύγου όσο και επί των παιδιών είναι αδιαμφισβήτητη. Η οικογένεια δεν τίθεται υπό την προστασία και στοργή του άντρα αλλά υπό την εξουσία και κυριαρχία του. Σε πολλές περιπτώσεις, αν όχι στις περισσότερες, υπάρχει κακοποίηση με τη μορφή της παραμέλησης. Ο άντρας είτε εργάζεται είτε όχι δεν προσφέρει στο σπίτι, διότι παρασύρεται από παρέες με τις οποίες τρώει, πίνει και κερνάει, κατασπαταλώντας τα κέρδη του και αδιαφορώντας για την οικογένεια του. Η γυναίκα αναγκάζεται εκ των πραγμάτων να δουλεύει για να φροντίσει τα παιδιά της και ενίοτε να δανείζεται κιόλας. Είδαμε γυναίκες, που προσπαθούσαν να ζήσουν αυτές και τα παιδιά τους, τα οποία πολύ συχνά είναι αρκετά, ράβοντας, ξενοδουλεύοντας, πλένοντας.

Εκτός από την παραμέληση και την ταυτόχρονη οικονομική κακοποίηση, αφού η γυναίκα συντηρεί τελικά την οικογένεια, είδαμε ότι δεν είναι καθόλου σπάνιο το φαινόμενο της σωματικής κακοποίησης και μάλιστα με σκληρό και βάνουσο τρόπο. Είναι απογοητευτικό βέβαια ότι ούτε το θύμα αντιδρά κάπως ούτε η τοπική κοινωνία βλέπει κάτι το αφύσικο και συνεπώς δεν διαμαρτύρεται. Εκεί εξ άλλου οφείλεται κυρίως το ότι το θύμα δεν αντιδρά. Δεν θα είχε νόημα ούτε αποτέλεσμα άλλωστε σε μια κοινωνία που αποδέχεται πλήρως την απόλυτη εξουσία του άντρα πάνω στη γυναίκα και την οικογένεια. Είναι επίσης θλιβερό ότι η γυναίκα ετοιμάζεται για την παντοειδούς μορφής κακοποίηση από την ημέρα της γεννήσεώς της. Θεωρείται βάρος, που γρήγορα πρέπει να μεταβιβαστεί σε άλλον με την όσο το δυνατόν καλύτερη τιμή. Και για να πιάσει την τιμή αυτή, πρέπει από κοριτσάκι να είναι καλά κουρδισμένο στην υπακοή, στην παροχή υπηρεσιών, στην καλή εξυπηρέτηση και υπηρεσία, στη στωικότητα, την ταπείνωση, όχι με την καλή έννοια του όρου, την κοινωνική απομόνωση, την παντελή έλλειψη αυτοεκτίμησης. Αυτό το τελευταίο είναι το πρώτο που επιδιώκεται, διότι σε αυτό και απ' αυτό εξαρτώνται όλα τα άλλα. Και γι' αυτό είναι το πρώτο κοινό χαρακτηριστικό όλων των κακοποιημένων γυναικών.

Διαπιστώνουμε επίσης ότι την εποχή εκείνη ο ρόλος του πατέρα βιώνονταν εντελώς διαφορετικά. Ο πατέρας ήταν αποστασιοποιημένος ψυχολογικά αλλά και σωματικά από την

οικογένεια. Βλέπουμε πατεράδες ετοιμοθανάτων παιδιών να τους ενοχλεί μόνο η αναστάτωση του θανάτου και να μην τους αγγίζει καν ο χαμός ενός, δύο, τριών ή και περισσότερων παιδιών.

Ευτυχώς αυτό δεν συμβαίνει πάντα και ο Παπαδιαμάντης μάς παραθέτει εκπληκτικές εξαιρέσεις. Γι' αυτό και βλέπουμε ως αντιστάθμισμα ανθρώπους, που θυσιάζονται κυριολεκτικά για την αγάπη των παιδιών τους. Βλέπουμε ανθρώπους να αναλαμβάνουν ξένα παιδιά και να αφοσιώνονται σε αυτά ολοκληρωτικά. Γενικά το έργο του Παπαδιαμάντη είναι έργο των μεγάλων αντιθέσεων. Μπορεί κανείς να δει τα άκρα σε κάθε θέμα και σε κάθε περίπτωση. Αυτός είναι ο τρόπος, με τον οποίο ο συγγραφέας πηγνύει κυριολεκτικά στη συνείδηση του αναγνώστη τα πρότυπα που θέλει. Δύσκολα μπορεί να προσπεράσει κανείς τόσο ακραίες καταστάσεις. Υποχρεούται να σταθεί, να κοιτάξει, να προβληματιστεί.

Τέλος σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις, ο Παπαδιαμάντης προβάλλει τα πρότυπα προς μίμηση ή προς αποφυγή, αλλά ειδικά στα δεύτερα είναι πολύ προσεκτικός. Ναι μεν καταδικάζει την κατάσταση, αλλά αποφεύγει την κρίση του προσώπου και την πλήρη ακύρωσή του. Βλέπει τις πράξεις και τη στάση του καθενός ενταγμένα σε ένα περιβάλλον, ένα περικείμενο που τις περισσότερες φορές εγκλωβίζει τον «θύτη», το κακό πρότυπο. Δεν προκαλεί τις περισσότερες φορές την αποστροφή του αναγνώστη προς τον «κακό» της υπόθεσης, ακριβώς για να αντιληφθούμε ότι σκοπός είναι η καταδίκη και η αποφυγή της μίμησης της πράξης κι όχι του υποκειμένου. Δεν ωφελεί το μίσος εναντίον του θύτη, αρκεί η συμπάθεια προς το θύμα και η προσπάθεια ανατροπής των συνθηκών, που γεννούν θύτες. Ως ένας από τους πρώτους, αν όχι ο πρώτος, και καλύτερους Έλληνες ηθογράφους διεισδύει στα έγκατα του κάθε ανθρώπου, ψάχνοντας εκεί τα αίτια της συμπεριφοράς του.

Με τις προσωπικές αυτές διαπιστώσεις, ολοκληρώνουμε το πέρασμα από τον κόσμο του Παπαδιαμάντη, ελπίζοντας ότι η εργασία αυτή θα αποτελέσει μια ελάχιστη ψηφίδα στην προσπάθεια ανακάλυψης του υπέροχου «μωσαϊκού», που επιγράφεται Παπαδιαμάντης, στην κατανόηση του μεγάλου λογοτέχνη δηλαδή, αλλά και ένα μικρό χαλικάκι στην προσπάθεια να χτιστούν οι έννοιες «γονιός» και «σύζυγος» μέσα στην αυλή, δηλαδή στο έργο, του Παπαδιαμάντη.

ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

Πιο κάτω παρατίθενται συγκεντρωτικά κατά αλφαβητική σειρά τα έργα του Παπαδιαμάντη, που χρησιμοποιήσαμε στην παρούσα εργασία και δίπλα τη χρονολογία της πρώτης έκδοσής τους. Στην Παρένθεση έχουμε τον τόμο και τις σελίδες από τα *Τὰ Άπαντα*, των εκδόσεων Δόμος, Αθήνα 1997.

«Βαρδιάνος στὰ σπόρκα», 1893 (τόμ. 2, σσ. 541-640)

«Γιὰ τὴν περηφάνια», 1899 (τόμ. 3, σσ. 207-214)

«Ἐρημο μνήμα», 1910 (τόμ. 4, σσ. 361-365)

«Ἡ Ἄκληρη», 1905 (τόμ. 4, σσ. 47-50)

«Ἡ Γλυκοφιλοῦσα», 1894 (τόμ. 3, σσ. 71-88)

«Ἡ Γυφτοπούλα», 1884 (τόμ. 1, σσ. 345-658)

«Ἡ Θητεία τῆς πενθερᾶς», 1902 (τόμ. 3, σσ. 405-416)

«Ἡ Μακρακιστίνα», 1906 (τόμ. 4, σσ. 157-161)

«Ἡ Μαυρομαντηλῶ», 1891 (τόμ. 2, σσ. 153-168)

«Ἡ Σταχτομαζώχτρα», 1889 (τόμ. 2, σσ. 115-124)

«Ἡ Στοιχειωμένη καμάρα», 1904 (τόμ. 3, σσ. 633-639)

«Ἡ Τελευταία βαπτιστική», 1888 (τόμ. 2 σσ. 89-94)

«Ἡ Φόνισσα», 1903 (τόμ. 3, σσ. 417-520)

«Ἡ Φωνὴ τοῦ Δράκου», 1904 (τόμ. 3 σσ. 607-621)

«Ἡ Χολεριασμένη», 1901 (τόμ. 3, σσ. 361-366)

«Ἡ Ψυχοκόρη», 1925 (τόμ. 4, σσ. 609-616)

«Ὁ Γαγάτος καὶ τ' ἄλογο», 1900 (τόμ. 3, σσ. 249-252)

«Ὁ Πολιτισμὸς εἰς τὸ χωρίον», 1891 (τόμ. 2, σσ. 237-256)

«Οἱ Δύο δράκοι», 1906 (τόμ. 4, σσ. 103-106)

«Παιδικὴ Πασχαλιά», 1891 (τόμ. 2, σσ. 169-176)

«Πατέρα στὸ σπίτι!», 1895 (τόμ. 3, σσ. 89-94)

«Ρεμβασμὸς τοῦ Δεκαπενταγούστου», 1906 (τόμ. 4, σσ. 85-97)

- «Στὸ Χριστὸ στὸ Κάστρο», 1892 (τόμ. 2, σσ. 275-299)
- «Στρίγλα μάννα», 1902 (τόμ. 3, σσ. 389-396)
- «Τ' Ἀστεράκι», 1908 (τόμ. 4, σσ. 305-310)
- «Τὰ Πτερόεντα δῶρα», 1907 (τόμ. 4, σσ. 191-192)
- «Τὰ Συχαρίκια», 1894 (τόμ. 3, σσ. 29-38)
- «Τὰ Χέλια», 1925 (τόμ. 4, σσ. 535-539)
- «Τὸ Θαῦμα τῆς Καισαριανῆς», 1901 (τόμ. 3, σσ. 353-359)
- «Τὸ Κουκούλωμα», 1925 (τόμ. 4, σσ. 591-594)
- «Τὸ Μυρολόγι τῆς φώκιας», 1908 (τόμ. 4, σσ. 297-300)
- «Τὸ Σπιτάκι στὸ Λιβάδι», 1896 (τόμ. 3, σσ. 149-156)
- «Τὸ Χριστὸς Ἀνέστη τοῦ Γιάννη», 1914 (τόμ. 4, σσ. 527-534)
- «Τὸ Χριστόψωμο», 1887 (τόμ. 2, σσ. 77-81)
- «Τραγοῦδια τοῦ Θεοῦ», 1912 (τόμ. 4, σσ. 389-394)
- «Ἐπηρέτρα», 1888 (τόμ. 2, σσ. 95 -101)
- «Φιλόστοργοι», 1895 (τόμ. 3, σσ. 95-103)
- «Φῶτα - Ὀλόφωτα», 1894 (τόμ. 3, σσ. 39-44)
- «Χρῆστος Μηλιόνης», 1885 (τόμ. 2, σσ. 11-76)
- «Χωρὶς στεφάνι», 1896 (τόμ. 3, σσ. 131-137)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

1. ΠΗΓΕΣ

Εταιρεία Παπαδιαμαντικών Σπουδών

διαδικτυακή πηγή: <https://www.papadiamantis.net/aleksandros-papadiamantis/viografika>

Παπαδιαμάντης = Παπαδιαμάντης Αλέξανδρος, *Τὰ Ἄπαντα*, Τόμοι 1-5, έκδ. Δόμος, Ἀθήνα 1997.

2. ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

Αθανασιάδης Χάρης, «Ιστορία του Γυναικείου Κινήματος: Οι 2 στιγμές του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος», Στο Ελένη Μαραγκουδάκη (επιμ.), *Εισαγωγή θεμάτων σχετικά με τα φύλα στην εκπαιδευτική διαδικασία*, Ιωάννινα 2007, σσ. 13 - 23.

Ἀθανάσιος ὁ Πάριος, *Δήλωσις τῆς ἐν Ἀγίῳ Ὁρει ταραχῶν ἀληθείας. Ἱστορία καί θεολογία τοῦ Κολλυβαδικοῦ κινήματος βάσει ἀνεκδότων χειρογράφων*, ἐπιμ. Θεοδωρήτου Ἱερομονάχου Ἀγιορείτου, Ἀθήναι 1988.

Ἀκριβόπουλος Κωνσταντῖνος, *Τό Κολλυβαδικό κίνημα. Ἡ τελευταία φιλοκαλική ἀναγέννηση*, έκδ. Τέρτιος, Κατερίνη 2001.

Ανωνύμως, «Ο Παπαδιαμάντης απέθανεν χθες εις την Σκιάθο. Η λύπη του Πρωθυπουργού Ελευθερίου Βενιζέλου», *Ἀκρόπολις*, 4/01/1911, σ. 62.

Ανωνύμως, «Οι συνέπειες της ζωής ενός παιδιού με έναν συναισθηματικά αποστασιοποιημένο γονέα», *Psychology Now*, 13/04/2018, στο: <https://www.psychologynow.gr/arthra-psychologias/oikogeneia-kai-raidi/paramelisi/4929-oi-synepeies-tis-zois-enos-raidiou-me-enan-synaisthimatika.html>, Τελευταία Ανάκτηση 26/03/2024.

Αποστολίδου Μαρία - Λαμπρινή Τριανταφυλλοπούλου (επιμελ.), *Βιβλιογραφία Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη 1879 - 2018*, Εταιρεία Παπαδιαμαντικών Σπουδών, χ.τ. 2022.

Βαλέτας Γεώργιος, *Παπαδιαμάντης: Ἡ ζωὴ – τὸ ἔργο – ἡ ἐποχὴ του*, Τυπογραφεῖα «Πρωινῆς», Μυτιλήνη 1940.

- Βελανιδιώτης Ιεζεκιήλ, «Παλαιά κείμενα. Ο παλαιός ναός του προφήτου Ελισσαίου», *Παπαδιαμαντικά Τετράδια*, τεύχ. 5, Χριστούγεννα 2000, σσ. 78 - 80.
- Βέρβερη, *Τα παιδιά στην ελληνική ηθογραφία* = Βέρβερη Ελένη, *Τα παιδιά στην ελληνική ηθογραφία: 1870 - 1920, Αναπαραστάσεις και πρακτικές*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας-Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου, Μυτιλήνη 2005.
- Βρετού-Σούλη Μαργαρίτα, *Η θέση της γυναίκας στην παραδοσιακή κοινωνία των Κυκλάδων (19ος - 20ός αιώνας): Συστήματα συγγένειας κοινωνικοοικονομικές σχέσεις*, Διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Φιλολογίας του Ε.Κ.Π.Α, Αθήνα 2006.
- Γατσάς Βασίλειος, *Σωματική κακοποίηση των γυναικών από τον σύντροφό τους και η αντιμετώπιση του φαινομένου από την αστυνομία*, Διδακτορική διατριβή - Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2008.
- Γκοτσοπούλου Γεωργία, «Η Μάνα στη λογοτεχνία μας», *Παιδείας Εγκώμιον*, 2/5/19, Ανακτήθηκε από: <https://anthologio.wordpress.com/2019/05/02/19425/> Τελευταία Ανάκτηση στις 29/02/2016.
- Γρηγορά Δήμητρα, *Η ελληνική οικογένεια σε μετάβαση: Μετασχηματισμοί και προκλήσεις. Κοινωνιολογική και θεολογική προσέγγιση*, Μεταπτυχιακή εργασία στο Τμήμα Θεολογίας του Α.Π.Θ, Θεσσαλονίκη 2015.
- Θεοδοσοπούλου Μ., *Παπαδιαμαντικά 2011*, εκδ. Τέτιξ, Αθήνα 2013.
- Θεόκλητος Διονυσιάτης, μοναχός, *Ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης. Ὁ βίος καὶ τὰ ἔργα του. 1749 - 1809*, εκδ. Ἀστήρ, Αθήναι 1978.
- Καλαντζάκος Ανδρέας, *Λεξικὸν Ρουμελιώτικης λαϊκῆς γλώσσας*, εκδ. Ἐλεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2000.
- Κάμπα Άννα, «Το τάμα ως πανανθρώπινη ανάγκη / συνέντευξη: Παναγιώτης Καμπάνης», *cityportal*, 31/08/2022, Ανακτήθηκε από: <https://cityportal.gr/to-tama-os-pananthropini-anagki-synenteychi-panagiotis-kampanis/> Τελευταία Ανάκτηση στις 29/02/24.
- Κολτσικίδης Αναστάσιος, *Συζυγία και τεκνογονία στον Ιερό Χρυσόστομο*, Μεταπτυχιακή εργασία στο Τμήμα Θεολογίας του Α.Π.Θ, Θεσσαλονίκη 2013.
- Κρουσταλάκης Σπύρος, *Η Αγωγή και οι φορείς της στο έργο του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη*:

Παιδαγωγική και ψυχολογική προσέγγιση, Διδακτορική διατριβή στο Ε.Κ.Π.Α Τμήμα Φιλοσοφίας - Παιδαγωγικής - Ψυχολογίας, Τομέας Παιδαγωγικής, Αθήνα 2011.

Λάππα Μελίνα, *Η σύγχρονη ελληνική οικογένεια ως άτυπος μηχανισμός κοινωνικής πολιτικής*, Μεταπτυχιακή Εργασία στο Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, Κόρινθος 2016.

Λιάπης Κώστας, *Το γλωσσικό ιδίωμα του Πηλίου*, εκδ. Ώρες, Βόλος 1996.

Λιμνιάτη Αικατερίνη, *Νέα δεδομένα στους γονεϊκούς ρόλους: Κοινωνική μητρότητα και επαναπροσδιορισμός της πατρότητας*, Διπλωματική Εργασία στο Τμήμα Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού του Πανεπιστημίου Αιγαίου, 2010.

Μακρής Σπυρίδων, «Κολλυβάδες», *ΘΗΕ* 7 (1965), στ. 742 - 745.

Μερακλής Γ. Μιχαήλ, *Ελληνική Λαογραφία: Κοινωνική συγκρότηση -ήθη και έθιμα -Λαϊκή τέχνη*, εκδ. Ινστιτούτο του βιβλίου -Α. Καρδαμίτσα, ³Αθήνα 2011.

Μούντζελου Δ. Αντιγόνη, «Οι Κουάκεροι»: *Ιστορία και Διδασκαλία*, Διπλωματική εργασία στο Α.Π.Θ Τμήμα Ποιμαντικής Θεολογίας, Θεσσαλονίκη 2017.

Μπαμπινιώτης Γεώργιος, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας: Με σχόλια για τη σωστή χρήση των λέξεων. Ερμηνευτικό, ετυμολογικό, ορθογραφικό, συνωνύμων - αντιθέτων, κυρίων ονομάτων, επιστημονικών όρων, ακρωνυμίων*, εκδ. Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε, Αθήνα ²2002.

Μπαντές Θανάσης, «Ο Παπαδιαμάντης, η Γυφτοπούλα και η χρησιμοθηρική όψη του ρατσισμού», στο: *Ερανιστής* <https://eranistis.net/wordpress/%cf%80%ce%bf%ce> Τελευταία Ανάκτηση 8.2.24.

Νενέρογλου Νάνσυ (Ψυχολόγος-ψυχοθεραπεύτρια), «Όταν ο πατέρας είναι απών: Οι Ψυχολογικές επιπτώσεις στα παιδιά», *Ας μιλήσουμε για σένα*, 23/4/2021, Ανακτήθηκε από το: <https://letstalkaboutyou.gr/otan-o-pateras-einai-apon-oi-psychologikes-epiptoseis-sta-paidia/>, Τελευταία Ανάκτηση 9/4/24.

Νικολαΐδου Μάγδα, & Λαμπίρη-Δημάκη Ιωάννα, «Η εργαζόμενη γυναίκα στην Ελλάδα: Μια δειγματολογική μελέτη», *The Greek Review of Social Research*, τεύχ. 25, Γ' τετράμηνο 1975, σσ. 470 - 506.

Νικολάου Βέργαδου Ευαγγελία, *Μορφές εξώγαμης συμβίωσης*, Διπλωματική Εργασία στο Τμήμα Νομικής της Ν.Ο.Π.Ε του Ε.Κ.Π.Α, Αθήνα 2006.

Νιζαρλίδου Ευγενία, *Μονογονεϊκές οικογένεις - ποιμαντικοψυχολογική θεώρηση*, Μεταπτυχιακή Εργασία στο Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας του Α.Π.Θ, Θεσσαλονίκη 2012.

Παπουλίδης Κωνσταντῖνος, *Τὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων*, [Σειρά: Ἐκκλησιαστικά Ἐκδόσεις Ἐθνικῆς Ἑκατονπεντηκονταετηρίδος, 7], ἐν Ἀθήναις 1971.

Πηδάλιον = Ἀγάπιος Ἱερομ., Νικόδημος Μοναχός, *Πηδάλιον τῆς νοητῆς νηὸς τῆς μίας Ἀγίας Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς τῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησίας: ἦτοι ἅπαντες οἱ ἱεροὶ καὶ θεῖοι κανόνες τῶν ἁγίων καὶ πανευφήμων Ἀποστόλων, τῶν ἁγίων οἰκουμενικῶν τε καὶ τοπικῶν συνόδων καὶ τῶν κατὰ μέρος θείων Πατέρων, ἑλληνιστὶ μὲν χάριν ἀξιοπιστίας ἐκτιθέμενοι διὰ δὲ τῆς καθ' ἡμᾶς κοινότερας διαλέκτου πρὸς κατάληψιν τῶν ἀπλούστερων ἐρμηνευόμενοι*, ἐκδ. Παπαδημητρίου, Αθήνα 2003.

Πλειώτα Σπάρτη-Μαρία, *Ἡ γονεϊκὴ τυπολογία ὡς προσδιοριστικὸς παράγοντας ἐκδήλωσης ἐπιθετικῆς συμπεριφορᾶς σε ἐφηβους*, Διπλωματικὴ Εργασία στη Σχολὴ Ἀνθρωπιστικῶν Ἐπιστημῶν του Ε.Α.Π, Πάτρα 2020.

Πύλη για την Ελληνική Γλώσσα, *Λεξικό της κοινῆς νεοελληνικῆς*, Διαδικτυακὴ Πηγή: https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/4triantafyllides/search.html?lq=%CE%B3%CE%BF%CE%BD%CE%AD%CE%B1%CF%82 Τελευταία Ἀνάκτηση 5/2/202.

Ρήγας, *Σκιάθου Λαϊκὸς πολιτισμὸς* = Ρήγας Γεώργιος, *Σκιάθου Λαϊκὸς πολιτισμὸς. Τεῦχος Δ': Ὑλικὸς βίος - Κοινωνικὸς βίος - Λατρεία - Δεισιδαιμονίαι - Λαϊκὴ Ἱατρικὴ*, ἐκδ. Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 1970.

Ριστάνη Βασιλίνα, «Ὁ μῦθος τῆς κακίας μητριάς», *IMOMMY.GR*, 09/12/2022, στο: <https://www.imommy.gr/2022/12/09/o-mythos-tis-kakias-mitrias/>, Τελευταία Ἀνάκτηση 22/03/24.

Ρούκη, *Μορφές Βίας* = Ρούκη Δήμητρα, *Μορφές Βίας καὶ Δομές Ἀντιμετώπισής της*, Μεταπτυχιακὴ Διπλωματικὴ Εργασία στο Τμήμα Κοινωνικῆς καὶ Εκπαιδευτικῆς Πολιτικῆς του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, Κόρινθος 2013.

Σαρασίδου Ελευθερία, *Μια κοινωνιογλωσσική προσέγγιση της ταινίας κινουμένων σχεδίων (Animation): Εγώ, ο Κολοκυθάκης (Ma vie de courgetti) και διδακτική πρόταση αξιοποίησης της ταινίας στην Πέμπτη δημοτικού*, Διπλωματική Εργασία στο Διατμηματικό Πρόγραμμα του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας, 2022.

Σούμας Θόδωρος, «“Η φόνισσα” της Εύας Νάθενα (κριτική) - Μια φεμινιστική και αντιπατριαρχική διασκευή», *Book Press:Ο Κόσμος μέσα από τα βιβλία*, 28 Φεβρουαρίου 2024, Ανακτήθηκε από: <https://bookpress.gr/politismos/sinema/19055-h-fonissa-tis-eyas-nathena-kritiki-mia-feministiki-kai-antipatriarxiki-asfyktiki-stenaxori-kai-penthimi-diaskevi> Τελευταία Ανάκτηση 28/02/2024.

Σωτηρόπουλος Χαράλαμπος, «Κολλυβάδες - Αντικολλυβάδες», *Αντίδωρον Πνευματικόν, Τιμητικός Τόμος επί τη 50ετηρίδι επιστημονικής δράσεως και τη 40ετηρίδι καθηγεσίας και εκκλησιαστικής δράσεως Γεράσιμου Ίω. Κονιδάρη*, Αθήναι 1981, σσ. 461 – 487.

Τζώγας Χαρίλαος, *Ἡ περι μνημοσύνων ἔρις ἐν Ἀγίῳ Ὁρει κατὰ τὸν ΙΗ΄ αἰῶνα*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1969.

Φίλιππα Ελένη, *Ενδοοικογενειακή βία και περιγεννητική ψυχική υγεία*, Μεταπτυχιακή-Διπλωματική εργασία στο Τμήμα Ιατρικής, Τομέας Ψυχιατρικής, του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, Αλεξανδρούπολη 2016.

Φιλίππιδου Άννα, *Ενδοοικογενειακή βία: Παιδική κακοποίηση*, Μεταπτυχιακή Εργασία στην Ιατρική Σχολή του Α.Π.Θ, Θεσσαλονίκη 2022.

Χατζηαποστόλου Μαρία, *Θεός, κόσμος, άνθρωπος. Σπουδή στα κείμενα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη και του Νίκου Καζαντζάκη*, Διδακτορική διατριβή που υπεβλήθη στο Τμήμα Θεολογίας - Τομέας Δογματικής Θεολογίας - της Θεολογικής Σχολής του Α.Π.Θ, Θεσσαλονίκη 2016.

Χατζηγιαννάκη, Ο αντικατοπτρισμός = Χατζηγιαννάκη Σοφία, «Ο αντικατοπτρισμός της κοινωνικής θέσης της γυναίκας στη νεοελληνική λογοτεχνία του 19ου αιώνα», *ELTE Eötvös József Collegium*, 01/01/2015, σσ. 160 - 173.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία πραγματεύεται πρωτίστως το θέμα της γονεϊκότητας όπως αυτή βιώθηκε μέσα από διαφόρους και ποικίλους χαρακτήρες των διηγημάτων του μεγάλου Έλληνα λογοτέχνη Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη. Μέσα στην εργασία αναφέρονται συγκεκριμένες περιπτώσεις ανθρώπων, από τα έργα του συγγραφέως, οι οποίοι ανέλαβαν να αναθρέψουν και να διαπαιδαγωγήσουν παιδιά. Άλλες περιπτώσεις αφορούν βιολογικούς γονείς, άλλες συγγενείς όπως γιαγιάδες ή θείες, άλλες θετούς γονείς και μερικές άσχετους ανθρώπους που βρέθηκαν υπεύθυνοι για ένα ή περισσότερα παιδιά. Ποικιλία υπάρχει και ως προς τον βαθμό κατά τον οποίο οι διάφοροι αυτοί «γονείς» τίμησαν ή όχι τον ρόλο τους, ανταποκρίθηκαν ικανοποιητικά ή όχι σε αυτόν. Σε κάθε περίπτωση γίνεται ένα μικρό σχόλιο που προσπαθεί να ερμηνεύσει την στάση του εκάστοτε χαρακτήρος, ενώ στο τέλος επιχειρείται η εξαγωγή κάποιων σημαντικών συμπερασμάτων τόσο για την κοινωνία της εποχής, μέσα από το έργο του Παπαδιαμάντη, όσο και για τις θέσεις του ίδιου του Παπαδιαμάντη απέναντι στο κεφαλαιώδες ζήτημα της γονεϊκότητας. Συναφές με το θέμα τυγχάνει και το δεύτερο σκέλος της εργασίας που αφορά τις σχέσεις μεταξύ των συζύγων κατά την εποχή και σύμφωνα πάντα με την καταγραφή και την οπτική του Παπαδιαμάντη. Ολόκληρο το έργο του Παπαδιαμάντη είναι κατάμεστο με αναφορές, έμμεσες ή άμεσες, στα δύο αυτά ζητήματα και η οπτική του παρουσιάζει πολύ μεγάλο ενδιαφέρον ειδικά αν συγκριθεί με τις θέσεις, τις απόψεις και τις στάσεις που κυριαρχούσαν την εποχή του.

ABSTRACT

The present work deals primarily with parenthood, as emerged through various characters presented in the novels and short stories of Alexander Papadiamantis. Thus specific cases of people from the author's works are discussed: some of them took it upon themselves the raising and education of a number of children, despite the fact that they did not give birth to them; others were the biological parents or relatives of the children, such as grandparents or aunts; others were foster parents while some unknown ordinary people became responsible for one or more children. A variation of attitudes of these different types of "parents" becomes apparent: a number of them 'valued' their role and responded properly to the raising of their kids; others were unfair and rather negative towards them. Each case is shortly commented in an attempt to interpret the reasons for each attitude. In parallel, the author tries to extract some conclusions both for the society of the time and the corresponding stances of Papadiamantis towards each different case he analyses as far as the fundamental issue of parenthood is concerned. The second part of the thesis examines the relations between the spouses at the time, as presented in Papadiamantis's writings. In a few words, Papadiamantis's entire work is full of references, indirect or direct, to these two issues, while his point of view is very interesting, especially when compared with the stereotypes and attitudes prevailing in Greece during late nineteenth and early twentieth centuries.